
TANULMÁNYOK

ERŐS FERENC–MURÁNYI ISTVÁN–
JANA PLICHTOVÁ–VARGA RITA

A társadalmi átalakulás és a demokrácia szociális reprezentációja öt posztkommunista országban*

Személyes és történelmi tapasztalatok mellett empirikus kutatások is igazolják, hogy gyors társadalmi változások idején a lélektani tényezők különös jelentőségre tesznek szert. Az utóbbi tíz évben drámai mértékű és gyorsaságú átalakulások zajlottak le Magyarországon és más közép- és kelet-európai országokban; nem véletlen tehát, hogy a mai magyar társadalom és általában az „átmeneti” társadalmak kutatóinak körében mostanában egyre gyakoribb téma azoknak a szociálpszichológiai jelenségeknek és folyamatoknak a vizsgálata, amelyek a „kemény” társadalmi, gazdasági és politikai tényezők hatását közvetítik, alakítják és módosítják (Róbert 1996; Kopp et al. 1996; Szalai 1997; Moodie–Marková–Plichtová 1995; Holmes 1995; Sztompka 1994; Reykowski 1994).

A társadalomlélektani kérdésfelvetések egyik jellegzetes típusa annak a ténynek a regisztrálásából indul ki, hogy a rendszerváltás, illetve az általa elindított folyamatok rendkívüli mértékben kiélezték a társadalmi feszültségeket. A privatizáció, a kapitalista viszonyok egyre erőteljesebb kiépülése, a szociális biztonság csökkenése a leszakadó vagy helyzetüket relatíve romlóként megélt rétegekben nagyfokú elégedetlenséget váltanak ki. Ez megmutatkozik a társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok percepciójának és megítélésének dominánsan negatív voltában, a múlt (elsősorban a korábbi rendszer stabilnak mondott intézményei)

* A kutatás, illetve a tanulmány nem jöhetett volna létre a Collegium Budapest támogatása nélkül, amelynek a szerzők közül Erős Ferenc az 1995/96-os tanévben ösztöndíjasa volt.

iránti nosztalgiában, a pesszimista közhangulatban, a politikai és gazdasági élet intézményei és szereplői iránti nagyfokú bizalmatlanságban. Hosszú távon ez az állapot az anómias jelenségek elszaporodásához vezet: a lelki betegségek (neurózis, depresszió) járványszerű terjedéséhez, a társadalom érzelmi elsvárosodásának, elidegenedésének kollektív lelkiállapotaihoz, a különféle deviáns jelenségek egyre nagyobb mérvű elterjedéséhez.

Ezek a kérdésfelvetések többnyire abból a – hallgatólagos – előfeltevésből indulnak ki, hogy a társadalomlélektani tényezők hatása elsősorban szituatív; a jelen frusztrációi, deprivációi, konfliktusai azok, amelyek a pszichológiai reakciókat kiváltják. A társadalomlélektani kérdésfelvetések egy másik jellegzetes típusa inkább a múlt determináló hatását hangsúlyozza, abból kiindulva, hogy a modernizáció, a polgárosodás alapján véve pozitív folyamatainak érvényesülését éppen azok a társadalomlélektani tényezők akadályozzák, amelyek a múlt örökségét képezik: az évtizedek vagy akár évszázadok során kialakult attitűdök, előítéletek, mentalitások, szocializációs minták továbbélése, a konfliktusmegoldási stratégiák hiánya, a „tanult tehetetlenség”, a demokratikus tapasztalatok és magatartásminták hiánya, a tekintélyelvűség mind-mind olyan társadalomlélektani tényezők, amelyek betonkeménységgel állnak ellen a változásoknak, a változtatás iránti igényeknek.

Bár mindkét típusú kérdésfelvetés jogosnak látszik, releváns kutatások híján nehéz eldönteni, melyikben van több igazság. Természetesen az is elképzelhető, hogy nincs közvetlen összefüggés a társadalmi-politikai folyamatok és a szociálpszichológiai állapotok között, mivel ez utóbbiakra inkább sajátos személyiségpszichológiai tényezők hatnak. Mindenesetre az ilyen kutatások hiánya tág teret ad szubjektív, önkényes értelmezéseknek is. Az egyik – pesszimista – szélsőség szerint a magyar társadalom jelenlegi állapotára az anómikus, patológikus vonások túlsúlya jellemző, míg a másik – optimista – felfogás szerint a gazdasági helyzet, az életkörülmények várható javulása, az európai integráció stb. fokozatosan megszünteti majd a még kétségtelenül meglévő társadalomlélektani zavarokat.

A rendszerváltás következtében felmerülő társadalomlélektani problémák empirikus vizsgálatát és értelmezését tűzte ki célul az a kutatás, amelyet 1994 és 1996 között végeztünk, a Közép-Európai Egyetem kutatástámogatási programja keretében¹, öt közép- és kelet-európai országban – Magyarországon, Szlovákiában, a Cseh Köztársaságban, Lengyelországban és Bulgáriában. Az előbbieken említett kérdések és dilemmák megválaszolására nem törekedhettünk, de kutatásunk néhány eredménye talán jelzi, hogy a jelen átalakulás országonkénti sajátos viszonyai és a szociálpszichológiai állapotok között nagyon is kézzelfogható összefüggés áll fenn.

A kutatás középpontjában a demokrácia fogalmának mindennapi értelmezése – szociális reprezentációja – állt: arra kerestük a választ, hogy ezen országok polgárai miként látják a demokratikus átalakulás folyamatát; hogyan gondolkodnak a demokráciáról és annak különböző aspektusairól; milyen értékeket tulajdonítanak a demokráciának; minden-

napi tapasztalataikban hogyan jelenik meg a demokratikus rendszer a maga konkrét működésében, struktúrájával, intézményeivel. A szociális reprezentáció fogalmát abban az értelemben használjuk, ahogyan ezt Moscovici és munkatársai dolgozták ki Durkheimnek a „kollektív reprezentációval” kapcsolatos elgondolásai alapján. A szociális reprezentáció eszerint valamely adott problémának (tudományos, politikai, társadalmi, gazdasági, egészségügyi vagy bármely egyéb közérdekű kérdésnek) a mindennapi diszkurzusokban való megjelenése, a laikus elképzeléseknek, fantáziáknak, a média, az iskola stb. útján megszerzett ismereteknek a sajátos összeszövődése (Moscovici 1984).

A vizsgálat alapját olyan – 35 politikai fogalomból álló – szó-lista² képezte, amelyre a megkérdezettek „szabadon asszociáltak”, azaz mindegyik fogalomról leírták az első eszükbe jutó szót. Egyszersmind arra kértük válaszadóinkat, próbálják meghatározni, hogy az adott politikai fogalmak mennyiben segítenek a „demokrácia” szó jelentésének megértéséhez. Természetesen – a szociális reprezentáció fent említett fogalmából kiindulva – nem a demokrácia mint terminus definiálására, nem a demokrácia fogalmának tartalmi meghatározására kértük alanyainkat, hanem arra, hogy a megadott fogalmak számukra való fontosságát, szubjektív relevanciáját próbálják mégtélni³.

A kérdőív kérdéseket tartalmazott továbbá arról, hogy a megkérdezettek hogyan értékelik személyes életkörülményeiket, országuk társadalmi és politikai helyzetét, illetve a kérdezést megelőző három évben végbement változásokat⁴. A kérdőíves vizsgálatban országonként 300–300 fő vett részt. A minta összetétele a következő volt: egyenlő arányban szerepeltek benne férfiak és nők, fiatalok (18–23 év közöttiek) és idősebbek (40–45 év közöttiek), alacsonyabb iskolai végzettségűek (érettségi nélkül), és magasabb végzettségűek (legalább érettséggel). A három kvóta alapján azonos minták nyilván nem reprezentálják a vizsgált országok lakosságát, s az öt alminta nagysága sem elegendő a társadalmi-demográfiai jellemzők mentén történő mélyebb elemzésre. A képzett „kvázi” minták – a kutatás céljának megfelelően – az öt poszt-kommunista ország nem, életkor és iskolai végzettség alapján megegyező csoportjainak összehasonlító elemzésére alkalmasak. A kérdőíves vizsgálatot mélyinterjú vizsgálat egészítette ki, amelyben az interjúalanyok szabadon beszélhettek arról, mit értenek demokrácián, hogyan látják saját hazájukban a demokrácia helyzetét és általában az átmenet problémáit. A mélyinterjú vizsgálatban országonként 56 alany vett részt, a minta összetétele szocio-demográfiai szempontból megegyezett a kérdőíves vizsgálat mintaösszetételével. Az öt közép- és kelet-európai országra kiterjedő kutatás egy korábbi vizsgálatához kapcsolódott, amelynek során 1992 és 1996 között hasonló kérdésvetéssel és hasonló módszerekkel kutattuk a demokrácia szociális reprezentációját „kelet-nyugati” összehasonlításban (magyar, lengyel, szlovák, bolgár, illetve angliai, skóciai és francia mintával)⁵.

Tanulmányunkban elsősorban a közép- és kelet-európai kérdőíves adatfelvétel eredményeire támaszkodva a demokrácia szociális reprezentációja országonkénti jellemzőinek összehasonlító leírására vállalko-

zunk. Az eredmények interpretálását meghaladó, komplex – történeti, gazdasági, szociológiai szempontú – értelmező elemzés a közeljövő feladata.

A demokrácia értelmezése

Az interjúk tanúsága szerint a demokrácia fogalmát a vizsgálatba bevont országokban igen sokféleképpen értelmezik az emberek. Ugyanakkor világosan kirajzolódott a demokrácia értékelésének két fő dimenziója: egy „jó–rossz” dimenzió, illetve egy összehasonlító dimenzió (a jelenlegi és a régebbi rendszer összehasonlítása a demokrácia mértéke szempontjából). Hangsúlyozzuk, hogy kutatásunk során nem azt vizsgáltuk, milyen mértékben felel meg az emberek fejében élő demokráciakép a demokrácia tartalmi, „tudományos” fogalmának, hanem azokat a reprezentációkat tanulmányoztuk, amelyek a demokráciaképet elhelyezik a politikáról való mindennapi gondolkodás rendszerében.

A bolgár megkérdezettek a nem demokratikus társadalmat többnyire mint diktatúrát és totalitarizmust (fasizmus, kommunizmus, a korábbi Bulgária) határozták meg. A demokrácia jövőjét tekintve a bolgár interjúalanyok körében a kiábrándulás és a pesszimizmus volt az uralkodó. A válaszadók többsége nem remél pozitív változást, de a demokrácia hiányát is veszélyesnek tartja. A demokrácia problémáiról szkeptikusan nyilatkoznak („rossz rendszer, de nem létezik nála jobb”), ugyanakkor sokan említik a felkészületlenséget, a demokratikus kultúra és ismeretek hiányát, és többen megkérdőjelezik a demokrácia mint olyan létezését is a mai Bulgáriában.

A demokrácia előnyeként a szlovák válaszadók többsége pozitív individualista érveket sorolt fel (az egyéni vélemény és önmegvalósítás szabadsága, részvételi lehetőség a döntéshozásban). A demokrácia hátrányait említő szlovák válaszadók több csoportba sorolhatók. Az egyik érvelési típus a jogos kisebbségi véleményeket mellőző többségi választási rendszert, a másik ennek egyik következményét, a lassú és bonyolult döntési folyamatot hangsúlyozta. A harmadik típusú kritika középpontjában az individualizmus és a professzionalizmus áll: eszerint a demokrácia indokolatlan előnyt nyújt a túlzottan önérvényesítő, ügyes embereknek. A negyedik kritikátípus a szabadság túlzott, korlátok nélküli érvényesülésére vonatkozik. Ezen érveléstípus szerint közvetlen kapcsolat van a bűnözés, a különféle devianciák (drogfogyasztás, alkoholizmus stb.) és a szabadság között. A demokrácia jövőjének megítélése a szlovák interjúkban is ellentmondásos. Néhányan a változatlanságot, illetve a pozitív változásokat hangsúlyozták, de a többség pesszimista, a bizalomhiány miatt nem hisz a demokratikus folyamatok kontinuitásában. A demokrácia veszélyeit a szlovák válaszadók nagyobbik része a kormányzattal szembeni kritikaként fogalmazta meg. A kormányzat nem tiszteli a demokratikus intézményeket, korlátozza a magyar nyelv használatát, a kormánnyal szemben megnyilvánuló kritikát pedig igyekszik visszafogni. A második típus a közhatalmi és igazságszolgáltatási intézményeket

(rendőrség, bíróság), valamint a köztisztviselőket jellemző korrupció, a harmadik a manipulált nyilvánosság és politikai propaganda bírálatát tartalmazza. Az igazságos verseny feltételeit nem biztosító gazdasági törvényeket többen ugyancsak a demokrácia veszélyeként említették. A demokrácia pozitív szlovák tapasztalatai leginkább az egyéni szabadsággal vannak kapcsolatban (önmegvalósítás, az információk hozzáférhetősége, külföldi tanulási és utazási lehetőségek). A negatívumok között leggyakrabban a hivatalok működésének zavarait, a vezetők nem rokonszvesztő stílusát, alkalmatlanságát említik.

A magyar interjúkból lesűrhető általános tapasztalatok sok tekintetben megegyeznek a szlovák interjúkéval⁶. A magyar interjúalanyok többsége a demokrácia előnyeként a szabadság valamilyen formáját (szólasszabadság, szabad választások, az utazás szabadsága) nevezte meg. A demokrácia hátrányait a magyarok több mint fele említette valamilyen formában. Ezek a válaszok az agresszivitás, a szélsőséges nézetek és a társadalmat általában jellemző irigység megjelenését, valamint az erkölcsi önkontrollnak és a megfelelő szabályoknak a hiányát hangsúlyozták. A demokrácia „mennyeségi” szempontú megítélésére a válaszadók fele nem is vállalkozott. A válaszolók többsége a demokratikus tradíciók hiányára, a politikusok felkészületlenségére és a gazdasági recesszióra hivatkozott, a demokrácia intézményeinek nem kielégítő működését magyarázván.

A demokrácia fogalmának magyarázatához felkínált különféle politikai fogalmakat (összesen 32-t a 35 olyan fogalom közül, amelyekre asszociációkat kértünk) a válaszok átlaga alapján rangsoroltuk. Az így kialakult rangsorok azt mutatják, hogy az országonkénti alminták nem térnek el lényegesen egymástól⁷.

A demokrácia értelmezése szempontjából legfontosabbnak tartott nyolc politikai fogalom közül öt (SZABADSÁG, EMBERI JOGOK, TÖRVÉNYESSÉG, ALKOTMÁNY, IGAZSÁG) mindegyik országban azonos. A megkérdezettek demokrácia-felfogását tehát – mind az öt országban – a demokrácia jogi aspektusának hangsúlyozása jellemzi. Erre utal az is, hogy a rangsor első negyedében három országos almintában (Csehország, Szlovákia, Lengyelország) is megjelenik a KISEBBSÉGI JOGOK kifejezés. A jogi kifejezésekhez, mint látható, szorosan kapcsolódik a SZABADSÁG fogalma: a cseh megkérdezettek kivételével minden országos almintában a SZABADSÁG kifejezés volt a rangsor legelőjén.

A szabadság fogalmának a demokrácia értelmezésében betöltött kiemelkedő szerepét az interjúk és az asszociációk is alátámasztják⁸. A cseh interjúalanyok többsége a demokrácia fogalmát kapcsolatba hozta a szabadsággal vagy valamilyen konkrét formájával (vallásszabadság, szólásszabadság, a vállalkozás szabadsága). A válaszadók 40 százaléka kiemelte a személyes döntési lehetőségek szabadságát. A bolgárok a demokratikus társadalmat elsősorban a szabadság biztosítékának tekintik (szólásszabadság, a cselekvés szabadsága, önmegvalósítás). A második leggyakrabban előforduló kategóriában a demokrácia jogi garanciaként, a harmadikban mint a prosperáló gazdaság működési kerete (magas

életszínvonal, biztos munka) jelent meg. A szlovák és a magyar válaszadók demokrácia-értelmezését több kategória köré csoportosíthattuk. A többség a jelenlegi rendszert hasonlítja össze a korábbi rezsimmel, közülük néhányan a szocializmus előnyeit említették (a foglalkoztatás biztonsága, alacsony megélhetési költségek, minimális gazdasági és társadalmi státuszbeli különbségek). A második válaszkategória az alkotmányossággal – különösen a törvény előtti egyenlőséggel –, míg a harmadik a vélemények pluralitásával és toleranciájával volt kapcsolatban. Mindezekről eltér az a demokrácia-értelmezés, amely a politikai hatalomtól való függetlenséget, illetve a kisebbségben lévők iránti méltányosságot, szolidaritást hangsúlyozta.

A DEMOKRÁCIA fogalmára – a lengyel megkérdezettek kivételével – a *szabadság* szó volt a leggyakoribb asszociáció. A lengyeleknél a leggyakrabban asszociált fogalmak (*választások, rendszer, hatalom*) a demokrácia fogalmának erőteljes politikai tartalmát jelzik. A demokrácia hiányára utaló asszociációk gyakran fordulnak elő a cseh és a magyar almintában, míg a káoszra, anarchiára utaló asszociációk a bolgár és a lengyel asszociációk között gyakoriak. Bizonyára az iskolai történelem-tanítás erős hatását jelzi, hogy a magyar almintában gyakran fordult elő az *Athén* szó mint asszociáció. Feltűnő, hogy a DEMOKRÁCIA fogalomra adott asszociációk között csak a magyar megkérdezetteknel fordul elő viszonylag nagy gyakorisággal (tíznel többször) az *egyenlőség* szó. A SZABADSÁG fogalomra a leggyakrabban megjelenő asszociáció – a lengyel alminta kivételével – a *demokrácia* szó volt. A szabadság szinonim megfogalmazásai (*szabadnak lenni, függetlenség* stb.) – szintén gyakran fordultak elő, megint csak a lengyelek kivételével. Az egyenlőség szó mint asszociáció csak a magyar megkérdezettek esetében jelent meg tíznél nagyobb gyakorisággal (mint láttuk, az *egyenlőség* mint asszociáció a DEMOKRÁCIA fogalmához kapcsolódva is gyakori a magyar almintában). Feltűnő, hogy csak a magyar és a lengyel válaszadók társítottak gyakran a SZABADSÁG fogalmával emocionális jelentéstartalmú szavakat (például *szerelem, boldogság*). A közismert Petőfi-vers (Szabadság, szerelem...) jelenléte a szociális reprezentációkban nyilván megmagyarázza a magyar válaszadóknál megjelenő *szerelem* szót mint gyakori asszociációt. Vélhetően történelmi okok magyarázzák, hogy a lengyeleknél gyakran fordult elő az *elnyomás* szó is mint asszociáció.

A demokrácia értelmezésének szempontjából releváns fogalmak rangsorának utolsó negyedében három olyan fogalom van, amely mindegyik almintában megjelenik: DIKTATÚRA, SZOCIALIZMUS és IDEOLÓGIA. A DIKTATÚRA és a SZOCIALIZMUS elutasítása – kevéssé meglepő módon – egységesen jellemzi mindegyik almintát. A régi rendszerhez kapcsolódó fogalmak mellett a rangsorban alacsony pontszámmal szerepelnek a rendszerváltást követő időszakhoz kapcsolódó gazdasági-utilitarista fogalmak (GAZDAGSÁG, HASZON, PÉNZ), sőt maga a KAPITALIZMUS is. A harmadik leginkább elutasított fogalom a régió szekularizáltságára enged következtetni: a VALLÁS kifejezés mindegyik almintában a rangsor utolsó negyedében szerepel.

Az egyes alminták között nincs lényeges eltérés a demokrácia fogalmából kizárt (az ötfokozatú skálán 2,50 alatti átlagértékű) kifejezések számát tekintve: minimálisan 7, maximálisan 10. Ha a 2,50-es átlagnál magasabb pontszámot elért fogalmakat a demokrácia lényeges pozitív tartalmi összetevőiként értelmezzük, akkor azt láthatjuk, hogy a csehek és a szlovákok demokráciaképe lényegesen „nyitottabb” a másik három ország megkérdezettjeinek demokráciaképénél: a cseh válaszadók 21 és a szlovákok 19 fogalmat értékelték pozitívan, ezzel szemben a lengyelek és a bolgárok 11–11-et, a magyarok pedig 10-et.

A 32 fogalom értékelésének változóival elvégzett főkomponens-analízis (varimax rotálás, magyarázott variancia 57 százalék) eredménye alapján nyolc, aránylag jól értelmezhető faktort kaptunk⁹. A magyarázott variancia legnagyobb részét lefedő *POLITIKA* főkomponensbe a politikai intézményrendszerre utaló fogalmak (*POLITIKAI PÁRTOK*, *PARLAMENT*, *ÖNKORMÁNYZAT*, *ELLENZÉK*), továbbá ugyancsak a politikai intézmények és mechanizmusok szférájához közeli kifejezések (*KÖZVÉLEMÉNY*, *KISEBBSÉGI JOGOK*) tartoznak. Vizsgálatunk eredménye korrelál az 1990 és 1992 között, 12 volt szocialista országban végzett nagymintás kérdőíves adatfelvételeknek azzal a következtetéssel, amely szerint a régió polgárai számára a demokrácia leginkább politikai-institucionális jellegű (Simon 1996: 116).

Itt érdemes megjegyeznünk, hogy az *ELLENZÉK* fogalomra adott asszociációk nagyon hasonlóak voltak mind az öt országban. Az asszociációkban általában valamely ellenzéki pártra vagy annak vezetőire (például Magyarországon *Torgyán*, Csehországban *Zeman*) utaltak, vagy egyszerűen valamilyen tautologikus kifejezéssel (*ellenzék = valaminek az ellentéte*) válaszoltak. A magyarok, a csehek és a szlovákok asszociációi gyakran az ellenzék szükségességére (*fontos, nélkülözhetetlen*) vonatkoztak. A lengyelek, a magyarok és a bolgárok gyakran adtak valamiféle konfrontációra utaló asszociációkat is (például *harc, nézeteltérés, vita*).

A második főkomponens (*KAPITALIZMUS*) a kapitalista gazdasági rendszert kifejező fogalmak (*PIACGAZDASÁG*, *MAGÁNVÁLLALKOZÁS*, *HASZON*, *PRIVATIZÁCIÓ*) mellett a *KAPITALIZMUS*-t magát is tartalmazza. A *MAGÁNVÁLLALKOZÁS* fogalomra adott asszociációk ugyancsak nagyon hasonlóak mind az öt országban, és igen gyakran rokonértelmű vagy a gazdasághoz valamiképpen kapcsolódó szavak voltak (például *profit, pénz, üzlet, vagyon*). Csak a szlovákoknál fordultak elő nagyobb gyakorisággal egyéb asszociációk is (például *munka, kockázat, lehetőség*).

A harmadik faktor (*JOG*) a jogi kifejezések (*EMBERI JOGOK*, *TÖRVÉNYESSÉG*, *ALKOTMÁNY*, *IGAZSÁG*) mellett a *SZABADSÁG* terminust tartalmazza. A *TÖRVÉNYESSÉG* fogalmára adott asszociációk többsége mind az öt országban a jogi intézményekre, alapelvekre és garanciákra utal. Némiképp meglepő, hogy a cseh almintában a leggyakoribb előforduló asszociáció a *nincs* szó. Szintén figyelemre méltó, hogy a bolgár és a lengyel almintában igen gyakori a *rendőrség* szó mint asszociáció. A *demokrácia* szó mint a *TÖRVÉNYESSÉG* szóra

adott asszociáció csak a bolgár almintában fordult elő. Az EMBERI JOGOK terminusra – a lengyelek kivételével – minden országban gyakran asszociálták a *szabadság* szót. Bulgária kivételével minden országban gyakran fordultak elő az emberi jogok hiányára utaló asszociációk. Az emberi jogokkal kapcsolatban a magyar és a cseh megkérdezettek gyakran asszociáltak valamilyen szervezetet vagy mozgalmat is (*ENSZ, Charta 77*).

A negyedik főkomponens (*INDIVIDUÁLIS*) az individuális-személyes dimenzióba sorolható fogalmak (*MAGÁNÉLET, SZEMÉLYES FELELŐSSÉG, EGYÉN, MAGÁNÉRDEK, SZEMÉLYES BIZTONSÁG*) szoros összetartozását mutatja. Az *EGYÉN* fogalommal – a lengyelek kivételével – a legtöbb megkérdezett valamilyen rokon értelmű kifejezést társított (például *én, személy, személyiség*). A szlovák és cseh válaszadók mellett a lengyelek említették nagy számban az egyén „jelentéktelenségét” (*semmi, zéró*). Ugyancsak a szlovákokra, a csehekre és a lengyelekre jellemző, hogy gyakran társítottak az *EGYÉN* fogalmához a magányossággal kapcsolatos szavakat (*egyedüllét, magány, elhanyagoltság*). Érdekes módon, a bolgár és a magyar almintában az *EGYÉN* fogalmára adott asszociációk között a jelentéktelenségre és a magányosságra vonatkozó kifejezések nem fordultak elő, gyakran előfordult viszont a *szabadság* szó mint asszociáció. A *SZEMÉLYES FELELŐSSÉG* fogalmához a bolgárok kizárólag az erkölcsi kötelességre utaló szavakat (*kötelesség, erkölcs, lelkiismeret*) asszociáltak. A másik négy országban viszont a *SZEMÉLYES FELELŐSSÉG* fogalmához leginkább a *szükséges* szó asszociálódik. A *munka* szó mint asszociáció a csehekre és a szlovákokra jellemző, míg a személyes felelősség hiányára utaló kifejezések leginkább a magyar megkérdezettek asszociációi között fordultak elő. A *SZEMÉLYES BIZTONSÁG* fogalmára adott asszociációk között mindegyik országban gyakran előfordult a *rendőrség* szó, és nagyszámú asszociált szó vonatkozott az önvédelem eszközeire (*fegyverek, testőr*), illetve a biztonság alacsony szintjére, a félelemre (*rossz, veszély, nincs* stb.).

A francia forradalom hármasszavából kettő (*EGYENLŐSÉG, TESTVÉRISÉG*) és a szintén egalitáriánus konnotációjú *KÖZÉRDEK* kifejezés sorolódott az ötödik (*EGALITARIÁNUS*) faktorba. Az *EGYENLŐSÉG* fogalmára adott asszociációk között az egyenlőség hiányára utaló szavak (*nincs, nem létezik*) mindegyik országban előfordultak. A lengyel almintán kivételével a francia forradalom másik jelszava, a *testvériség* mint asszociáció ugyancsak felbukkant mindegyik ország megkérdezettjeinél. A harmadik forradalmi jelszó, a *szabadság* mint az *EGYENLŐSÉG* fogalmára adott asszociáció csak a cseh almintában szerepelt, míg a korábbi politikai rendszerre utaló szavakat (*szocializmus, kommunizmus*) csak a bolgárok és a lengyelek társítottak feltűnő gyakorisággal.

A hatodik faktorba (*ÁLLAM*) tartozó fogalmak (*ÁLLAM, NEMZET, KORMÁNY*) a demokrácia értelmezésének hatalmi és kollektív aspektusaira utalnak. Az *ÁLLAM* terminushoz a szlovák, a bolgár és a lengyel megkérdezettek inkább a tágabb közösségre utaló szavakat társítottak (*nemzet, közösség, emberek, társadalom* stb.). A cseh és a szlovák válasz-

adók leggyakrabban saját országuk nevét asszociálták az ÁLLAM fogalmához. A magyar válaszadóknál a legszegényebb e fogalom asszociációs mezője, ők leggyakrabban a *hatalom* szót társították az ÁLLAM fogalmához.

Az utilitarista dimenzióhoz kapcsolható két fogalom (PÉNZ, GAZDAGSÁG) mellé – némileg meglepő módon – a VALLÁS fogalma kapcsolódott a hetedik faktorban (UTILITARIZMUS). A minden almintában egyaránt elutasított kifejezések (DIKTATÚRA, SZOCIALIZMUS, IDEOLÓGIA) egy faktorba tartozása (SZOCIALIZMUS) olyan sajátos demokrácia-értelmezésre utal, amelyben a letűnt kurzus az ideológia és a diktatúra fogalmaihoz kötődik.

A főkomponens-analízis alapján kapott értelmezési típusokat felhasználtuk a későbbi elemzések során használható változók képzésére. Az értelmezési típusok alapján összetartozó, azaz egy főkomponensbe sorolt eredeti változókat a hozzátartozó faktorsúlyokkal súlyoztuk, majd egyszerűen összeadtuk és átlagoltuk. Az ily módon kialakított változók átlaga egyrészt összehasonlítható, másrészt erősen korrelálnak a megfelelő főkomponensekkel, amelyeknek a jelentéstartalmát megfelelően reprezentálják¹⁰. Az eljárást elsősorban azért volt érdemes elvégezni, mert – szemben a főkomponensekkel – a nyolc összevont változó páronként korrelál egymással, így lehetővé vált a nyolc demokrácia-értelmezési típus viszonyának vizsgálata.

Az öt ország összevont mintájában a leginkább fontosnak tartott demokrácia értelmezés-típus a JOG és a POLITIKA, a legkevésbé az UTILITARISTA és a SZOCIALIZMUS. Az országokénti átlagok ugyanakkor azt mutatják, hogy a megkérdezettek demokrácia-értelmezése országoként eltérő típusokkal jellemezhető. Annak ellenére, hogy a fogalmak egyszerű rangsorolásánál az egyes országok között viszonylag csekély különbséget találtunk, vagyis a preferenciák és elutasítások az öt országban meglehetősen homogén képet mutatnak, a főkomponens-analízis alapján képzett sajátos értelmezési minták már nagymértékben eltérnek az öt országban. A demokrácia fogalmi összetevőinek tehát nem annyira az intenzitásában, mint inkább szerveződésében, illetve jellemző típusaiban van különbség az egyes országok között.

1. táblázat

A demokrácia-értelmezés összevont mutatóinak átlaga

	Teljes minta	Magyar	Cseh	Lengyel	Szlovák	Bolgár
JOG	2,17	2,04**	2,27**	2,13*	2,24**	2,18
POLITIKA	1,94	1,88*	2,19**	1,89	2,10**	1,62**
EGALITARIÁNUS	1,89	1,99*	2,03**	1,94	1,87	1,59**
ÁLLAM	1,85	1,69**	2,02**	1,83	2,00**	1,65**
INDIVIDUÁLIS	1,80	1,73*	1,94**	1,65**	1,79	1,90*
KAPITALIZMUS	1,73	1,49**	1,78	1,84*	1,75	1,79
UTILITARISTA	1,45	1,35*	1,43	1,47	1,55*	1,44
SZOCIALIZMUS	1,08	1,20**	1,09	1,09	1,12	0,90**

Az egymintás T próba során a teljes minta átlagához viszonyítottunk.

Jelölések: *: $p < 0,05$; **: $p < 0,001$

A magyar megkérdezettek a *JOG*, az *ÁLLAM* és a *KAPITALIZMUS* típusú demokrácia-értelmezést az átlagosnál kevésbé vallják magukénak, viszont a *SZOCIALIZMUS* típus – egyedül az öt ország közül – a régió átlagánál szignifikánsan nagyobb mértékben jellemző rájuk. A „szocialista demokrácia” leginkább jellemző azonosítása a jelző nélküli demokráciával és a kapitalizmushoz köthető, valamint a jogi és a tágabb nemzeti-hatalmi kereteket tartalmazó két típus kirekesztése azt jelzi, hogy az öt ország átlagához viszonyított szignifikáns eltérések alapján a magyarok demokrácia-felfogása a leginkább zárt, másrészt a szocialista kurzus demokráciaképet formáló hatása nálunk tapasztalható a leginkább. Ebben feltehetően szerepe van a Kádár-rendszer viszonylag pozitívnak mondható hazai megítélésének is. Egy 1989-ben végzett kutatás (Simon 1992) eredményei szerint az államszocialista rendszerben a magyarok csupán 54 százaléka értett egyet azzal a kijelentéssel, hogy „hiányzott a szabadság” és – szemben a kelet-európai régió más országaival – csak 39 százalék szerint igaz a „nagy volt az elnyomás” kijelentés¹. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a tisztán politikai elemekre épülő, de társadalmi formációra utaló kifejezést nem tartalmazó (*POLITIKA*) és az apolitikus demokrácia-értelmezések (*EGALITARIÁNUS*, *INDIVIDUALISTA*) átlagának eltérése már nem erősen szignifikáns. A magyarok régióon belüli sajátos demokrácia-értelmezését feltehetően nem a politikai intézményeknek, hanem a politikai rendszereknek az eltérő megítélése magyarázza, mivel a régió többi országához képest a *SZOCIALIZMUS* típus leginkább, a *KAPITALIZMUS* típus legkevésbé jellemzi a magyar almintát.

Három típus (*KAPITALIZMUS*, *UTILITARISTA*, *SZOCIALIZMUS*) kivételével a cseheknél minden esetben lényegesen nagyobb a demokrácia-értelmezés összevont mutatóinak átlaga. A csehek és a szlovákok közötti „rokonság” elsősorban a jogi, politikai és nemzeti kereteknek (*JOG*, *POLITIKA*, *ÁLLAM*) az átlagosnál nagyobb hangsúlyozásában mutatkozott meg. A sokáig közös állami kerethez kapcsolt két nemzet válaszadói elsősorban a kormányzattal és politikai intézményekkel, a törvényes garanciákkal azonosítják a demokráciát, de mindkét országban kiemelik a demokrácia fogalmának nemzeti jellegét is. Lényeges eltérés azonban, hogy a csehekre – szemben a szlovákokkal – még az egyénközpontú és az egalitáriánus demokrácia-értelmezés is szignifikánsan jellemző, ez pedig azt mutatja, hogy a csehekre nyitottabb, változatosabb és – a magyaroknál tapasztaltakkal ellentétben – a politikai rendszerekhez nem kötődő demokrácia-értelmezés jellemző.

A kialakított típusokat tekintve a lengyelek demokrácia-értelmezése tér el legkevésbé a régió átlagától, csak az egyénközpontú demokrácia-felfogást (*INDIVIDUALIZMUS*) preferálják jobban az átlagosnál. A bolgároknál a politikai-nemzeti és az emberek egyenlőségét kifejező demokrácia-értelmezés szignifikánsan kisebb „befogadása” mellé – egyedül az öt ország közül – a letűnt kurzus (*SZOCIALIZMUS*) átlagosnál nagyobb mértékű elutasítása társul.

A nyolc, eltérő demokrácia-értelmezési típus egymáshoz való viszonyát az országokénti almintákon belül vizsgáltuk. A szokásos elemzési

logikától eltérően arra kerestünk válszt, hogy a nyolc értelmezési típus páronként elemzett viszonya milyen jellegzetességeket mutat, így a regresszió analízisek során elsősorban a kölcsönösen egymást magyarázó kapcsolatokra voltunk kíváncsiak¹². Az eredmények érdekes azonosságokat és különbözőségeket jeleznek az egyes országok almintáján belül.

A régió mindegyik országára igaz, hogy – amennyiben a *POLITIKA* demokrácia-értelmezést függő változónak tekintjük – egyik szignifikáns magyarázó változóként a *JOG* szerepelt. A fordított kapcsolat szintén mindegyik országot jellemezi. A *KAPITALIZMUS* és a *PÉNZ* típusú demokrácia-értelmezések kölcsönös szerepe is hasonló, mivel a *KAPITALIZMUS* összevont változó értékét az öt országban egyaránt szignifikánsan befolyásolja a *PÉNZ* változó, és a regressziós kapcsolatok fordítva is teljesülnek. Egyetlen olyan értelmezés-pár van, amelynél csak a cseheknél nem teljesül a kölcsönös magyarázat: a *JOG-EGALITARIÁNUS* változó-pár. Más szóval az *EGALITARIÁNUS* értelmezéstípus szignifikáns magyarázó változói között csak a cseheknél hiányzik a *JOG* változó, és megfordítva. A magyaroknál, szlovákoknál, lengyeleknél és a bolgároknál a demokrácia jelentéstartalmát tekintve az egyenlőség és a jog között kölcsönös magyarázó kapcsolat van, a cseheknél ez hiányzik. A cseh választadónál az emberek egyenlőségét, a testvériséget és a közérdeket tartalmazó demokráciatípust (*EGALITARIÁNUS*) mint függő változót a legtagabb értelmezéstípus (*ÁLLAM*) és a személyes szférát hangsúlyozó leginkább szűk típus (*INDIVIDUALIS*) magyarázza szignifikánsan.

A további elemzések alapján a demokrácia-értelmezési típusok kölcsönös magyarázó kapcsolata alapján a szlovákok és a bolgárok, valamint a csehek és a lengyelek alkotnak összetartozó csoportot.

A szlovákok és a bolgárok közös jellegzetessége, hogy a demokrácia-értelmezések kölcsönös magyarázatánál meghatározó a politikai rendszerekhez kapcsolódó demokráciatípusok szerepe. A *KAPITALIZMUS* típus a *PÉNZ* mellett a *POLITIKA* és az *INDIVIDUALIZMUS* demokrácia-felfogást is szignifikánsan magyarázza és fordítva. A *SZOCIALIZMUS* mint valamely másik demokrácia-értelmezést szignifikánsan magyarázó dimenzió legtöbbször ennél a két országnál fordul elő. A szocializmust, diktatúrát, valamint az ideológiát preferáló *SZOCIALIZMUS* felfogás és a demokrácia értelmezését jogi elemekkel azonosító típus (*JOG*) fordított kapcsolatban van. A törvényességet kiemelő demokráciatípust kevésbé preferáló szlovákok és bolgárok a szocializmussal és diktatúrával azonosított demokráciaképet szignifikánsan nagyobb mértékben támogatják, és fordítva. Feltehetően az állam és a szocializmus fogalmak átfedése van annak hátterében, hogy a *SZOCIALIZMUS* típusú demokrácia-értelmezést mindkét országban szignifikánsan magyarázza az *ÁLLAM* értelmezési típus. Ez a regressziós kapcsolat fordítva is szignifikáns. A bolgároknál ezt a feltételezést még az is kiegészíti, hogy az *EGALITARIÁNUS* típus magyarázó változói között a *SZOCIALIZMUS* típusú értelmezés is szerepel.

A csehek és a lengyelek esetében a demokrácia egyénközpontú értelmezése (*INDIVIDUALISTA*) nem a kapitalista piacgazdaság elemeit tartalmazó *KAPITALISTA* típussal, hanem a pénzt és gazdagságot pre-

feráló *UTILITARISTA* változóval van kölcsönösen magyarázó kapcsolatban. A kapitalizmus-értelmezést – a már említett, minden országot jellemző *PÉNZ* változó mellett – a két országban csak a *JOG* magyarázza, ami a kapitalizmus nem annyira politikai vagy egyénközpontú, hanem inkább jogi meghatározottságát mint magyarázó típust mutatja. A törvényességet és igazságot preferáló demokráciatípus (*JOG*) az utilitarizmus magyarázatában is jelen van: a két országban minél kevésbé preferálja valaki a jogi dominanciájú demokráciatípust, annál inkább támogatja a *PÉNZ* típusú demokrácia-értelmezést. A szlovák és a bolgár válaszadóktól eltérő államfelfogásra utal, hogy a demokrácia szempontjából a cseheknél és a lengyeleknél az állam nem a szocializmussal, hanem az egyenlőséget középpontba állító értelmezési típussal (*EGALITARIANUS*) van kölcsönös meghatározottságban. A lengyel és cseh demokrácia-felfogások sok tekintetben párhuzamos hasonlósága a *SZOCIALIZMUS* típusú demokrácia-értelmezés szerepénél tér el. A „szocialista” demokráciaképet a cseheknél egyik értelmezési típus sem befolyásolta szignifikánsan, a lengyeleknél pedig az individualizmus pozitív szerepe volt kimutatható.

Korábban láttuk, hogy a magyarok demokráciaképe az egyes típusok átlagainak összehasonlításánál elkülönült a másik négy országétól. A demokrácia sajátos magyar értelmezése a főkomponens-analízis alapján képzett típusok regressziós kapcsolatainál is nyomon követhető. Csak a magyarokat jellemzi az egyenlőség- és a politika-központú demokrácia-értelmezések kölcsönös és mindkét esetben negatív kapcsolata: minél inkább jellemző a demokrácia egalitáriánus értelmezése, annál kevésbé érvényesül a politikai intézményeket tartalmazó demokrácia-felfogás, és fordítva. Szintén csak a magyarok sajátja, hogy a kapitalista demokrácia-értelmezés egyedül az utilitarista típust magyarázza szignifikánsan. Annak ellenére, hogy leginkább a magyarokat jellemzi a szocializmus, diktatúra és ideológia fogalmakat tartalmazó demokrácia-értelmezés, a *SZOCIALIZMUS* típus elkülönül a többitől, mivel – ellentétben a másik négy országgal – a magyar almintában nem fordult elő szignifikáns regressziós kapcsolat. A demokrácia-értelmezési típusok egymást magyarázó kapcsolódásait tekintve a magyarok inkább a bolgárokhoz és a szlovákokhoz hasonlítanak (a kapitalizmus és az individualizmus, illetve az állam és a jog demokrácia-értelmezések kölcsönös kapcsolatában). A csehekkel csupán annyiban közös a demokrácia-értelmezési típusok kapcsolata, hogy csak a magyaroknál és a cseheknél szignifikáns az *ÁLLAM* típus magyarázatában a *KAPITALIZMUS* értelmezési változó.

Társadalmi orientációk és a demokrácia értelmezése

A kérdőíves vizsgálatban felsorolt 10 kijelentés közül a következő háromnál minden országban almintájánál 5,00 feletti átlagot kaptunk¹³. Figyelembe véve a hatfokozatú Likert skálán (1: egyáltalán nem ért egyet, 6: teljes mértékben egyetért) mért átlagokat, mondhatjuk, hogy a következő három kijelentést egyöntetűen támogatják a régióban:

1. Mindenkinek joga van a magánélethez.
2. Mindenkinek meg kell adni a szabadságot ahhoz, hogy a saját útját járva valósítsa meg a maga boldogságát.
3. Annak, aki hajlandó keményen dolgozni, biztosítani kell az előrejutást.

A társadalomtól független, önálló kezdeményezésen alapuló egyéni cselekvési lehetőségek hangsúlyozása kapcsolódik a demokrácia-kifejezések rangsoránál megfigyelt szabadság és jog elemek dominanciájával. A három kijelentés impliciten az állam passzív, de az állampolgár individuális jogait biztosító szerepét tartalmazza.

Lényeges eltérés van a legkevésbé támogatott kijelentések között. Három országban (magyarok, csehek, szlovákok) egyaránt a teljes kontroll és irányítás nélküli gondolati és cselekvési szabadságot kifejező állítást utasítják el leginkább. (Az embereket békén kell hagyni, és meg kell engedni, hogy mindenki azt gondoljon és azt csináljon, ami neki tetszik.) Ez az elutasítás leginkább a magyarokat jellemzi, de kirívó a cseheknel, mivel a cseh alminta a másik kilenc kijelentést valamilyen mértékben támogatja (4,00 feletti átlagpontok).

A lengyelek csak két kijelentést utasítanak el. Mindkettő bizonyos mértékben a jelenlegi Lengyelországra, pontosabban az állami-kormányzati szférára utal, a gondoskodó, az egyéni érvényesülést állami beavatkozással segítő elveket tartalmazza: 1. Ebben az országban a legkiválóbbaknak kell a legmagasabbra jutniuk. 2. Az állam fő feladata az egyén jogainak és érdekeinek az elősegítése.

A bolgár alminta legkevésbé támogatott – de nem elutasított, mivel 4,00 átlagpont feletti – két kijelentése egyfajta vállalkozásokkal és az érvényesülés egyéni lehetőségeivel szembeni orientációt mutat. (*Egy szabad társadalomnak elsősorban a vállalkozások felvirágoztatásáról kell gondoskodnia, illetve Az életben való előrejutás és fejlődés az ember saját kezdeményezőképességén múlik.*)

A totális cselekvési és gondolati szabadságot legkevésbé támogató, valamint az egyéni sikereket csak az individuális sajátosságoknak tulajdonító elvet elutasító (4,00 átlagpont alatti érték) magyarok számára – hasonlóan a bolgárokhoz – az állam egyik fő feladata az egyéni érdek- és jogvédelem, mivel *Az állam fő feladata az egyén jogainak és érdekeinek elősegítése és védelme* kijelentéssel leginkább a magyarok (4,62 átlagpont) és a bolgárok (4,66 átlagpont) értenek egyet.

A tíz kijelentés (változó) bevonásával elvégzett főkomponens-analízis során három, tartalmilag jól értelmezhető faktort kaptunk, amelyek az összvariancia 50,7 százalékát magyarázzák¹⁴.

Az *ELIT* faktornak elnevezett típus azokat jellemzi, akik a tehetséges, keményen dolgozó, de önálló egyén segítségét tartják az állam feladatának, s ez párosul a vállalkozások támogatásával. *LIBERÁLIS* orientáció az állam–egyén dimenzióban tagadja az állam korlátozó szerepét, s egyúttal fő állami feladatnak az egyéni jogok és érdekek biztosítását tartja. A harmadik, *INDIVIDUÁLIS*-nak elnevezett típusban a magánélethez való jognak és az egyéni életstratégiák szabad megválasztásának együttes preferálása kapcsolódik össze.

A főkomponens-analízis alapján kapott típusokból a demokrácia-értelmezési típusokhoz hasonló módon képeztünk összevont változókat: az egy főkomponensbe sorolt eredeti változókat a hozzá tartozó faktorsúlyokkal súlyoztuk, majd egyszerűen összeadtuk és átlagoltuk¹⁵.

2. táblázat

A társadalmi orientációk összevont mutatóinak átlaga

	Teljes minta	Magyar	Cseh	Lengyel	Szlovák	Bolgár
<i>ELIT</i>	2,87	2,77**	2,95**	2,64**	2,99**	3,00**
<i>LIBERÁLIS</i>	2,87	2,80*	2,72**	2,85	2,78*	3,22**
<i>INDIVIDUÁLIS</i>	3,92	3,87	3,91	n.a.	3,91	4,00*

Az egymintás T próba során a teljes minta átlagához viszonyítottunk.

Jelölések: *: $p < 0,05$; **: $p < 0,001$

A régió országait egyértelműen leginkább az *INDIVIDUÁLIS* társadalmi orientáció jellemzi, míg az *ELIT* és a *LIBERÁLIS* orientáció átlagpontokkal kifejezett értéke gyakorlatilag megegyezik. Ha az eredeti hat fokozatú skála értékeit vesszük figyelembe (1: egyáltalán nem ért egyet, 6: teljes mértékben egyetért), akkor azt mondhatjuk, hogy az öt poszt-kommunista országot csak az *INDIVIDUÁLIS* elemekből felépülő társadalmi orientáció jellemzi, a másik két orientációtípus inkább nem jellemzi a kérdezetteket. A teljesítményközpontú, a tehetséget kiemelten kezelő *ELIT* társadalmi orientáció leginkább a bolgárokat, a cseheket és a szlovákokat, legkevésbé a magyarokat és a lengyeleket jellemzi. Az állami kontroll erőteljes elutasítását kifejező *LIBERÁLIS* orientáció a bolgárokat, magyarokat és a lengyeleket jellemzi inkább, míg a magánélet preferálása (*INDIVIDUÁLIS* orientáció) a bolgárok mellett a csehek-nél és a szlovákoknál magas.

Hasonlóan a demokrácia-értelmezés összevont változóihoz – a régió egészét jellemző átlaghoz viszonyítva – a társadalmi orientációtípusok esetében is kisebb átlagértékeket jellemzik a leginkább az *INDIVIDUÁLIS* típusal azonosuló magyarokat. Az *ELIT* típusnál erősen szignifikáns az átlagtól való eltérés, de az öt ország egészének átlagához képest az állami korlátozást negligáló *LIBERÁLIS* orientáció változójának az átlaga szintén kisebb.

A csehek és a szlovákok közel azonos társadalmi orientációját az átlagosnál nagyobb mértékben jellemzi a törekvő, tehetséges és vállalkozó egyént segítő, de az egyéni mozgásteret korlátozó állam preferálását kifejező *ELIT*, és az öt ország átlagánál kisebb mértékben a *LIBERÁLIS* irányultság. A lengyelek esetében az *INDIVIDUÁLIS* típus nem szerepel az elemzésekben, mivel az összevont változót alkotó két változó egyike (*Mindenkinek joga van a magánélethez*) nem szerepelt az adatfelvétel kérdőívében. A lengyelekre – hasonlóan a magyarokhoz – inkább a *LIBERÁLIS*, mint az *ELIT* társadalmi orientáció a jellemző, a régió átlagától erősen szignifikáns eltérés (kisebb átlag) a tehetség, munka és igyekezet révén kiemelkedő egyén átlagon felüli honorálását, megkülönböz-

tetett társadalmi preferálását kifejező *ELIT* változónál volt. A bolgárok mindhárom esetben az átlagosnál szignifikánsan nagyobb mértékben preferálják a kialakított orientációtípusokat, amelyeknek sorrendje a magyarokéval azonos.

Az öt almintán belül a demokrácia-értelmezés és a társadalmi orientációtípusok között feltételezhető oksági magyarázatokat regressziós egyenletekkel vizsgáltuk: minden esetben a nyolc demokrácia-értelmezés egyike szerepelt függő, a három társadalmi orientációváltozó pedig független változóként. Az alacsony magyarázott varianciahányadok a társadalmi orientációk nem túl erős hatását bizonyítják, de az eredmények mégis tanulságosak¹⁶.

A magyarok kivételével az *ÁLLAM* típusú demokrácia-értelmezést a társadalmi orientációk alapján képzett változók egyik esetben sem magyarázzák szignifikánsan. Hasonló kapcsolathány a *PÉNZ* típusra a lengyelek, szlovákok és a bolgárok, a *SZOCIALIZMUS* típusra a bolgárok és a szlovákok esetében volt megfigyelhető.

A régió sajátossága, hogy a demokrácia-értelmezési típusokat leginkább az *ELIT* orientáció befolyásolja, mivel a szignifikáns kapcsolatokat tekintve, országoktól függetlenül, a társadalmi orientációk közül az *ELIT* változó magyarázó ereje – egy eset kivételével – minden regressziós kapcsolatban meghatározó és legtöbbször kizárólagos volt.

A magyaroknál a *KAPITALIZMUS* és a *JOG*, a szlovákoknál az *EGALITARIÁNUS* demokrácia-értelmezésekre még a *LIBERÁLIS* orientációnak van hatása. A csehoknél a *SZOCIALIZMUS* típus magyarázatában az *ELIT* orientáció negatív értékkel, de az *INDIVIDUÁLIS* orientáció pozitív értékkel szerepelt, azaz a csehoknél inkább azok preferálják a *SZOCIALIZMUS* demokráciaképet, akiket az *INDIVIDUÁLIS* és az *ELIT* pozíciókat elutasító társadalmi orientáció jellemez. A lengyelek almintájában a *POLITIKA* demokrácia-értelmezést a negatív *LIBERÁLIS* orientáció is magyarázza, de a *SZOCIALIZMUS* típus magyarázatában már kizárólagos a negatív *LIBERÁLIS* orientáció. A *LIBERÁLIS* társadalomfelfogásnak elsősorban a magyaroknál (*KAPITALIZMUS*, *JOG*) és a szlovákoknál (*EGALITARIÁNUS*) van szerepe, ezzel szemben a lengyeleknél a közelmúltra (*SZOCIALIZMUS*) és a jelenre (*POLITIKA*) utaló két esetben a *LIBERÁLIS* társadalmi orientáció elutasításának van szerepe.

Összegzés

Eredményeink szerint a vizsgálatba bevont posztkommunista országokban a demokrácia szociális reprezentációját egyrészt azonosság, másrészt különbözőség jellemzi. Az általunk meghatározott, illetve felkínált jelentéstartalom-elemek preferálása (szabadság, emberi jogok, törvényesség, alkotmány) és elutasítása (diktatúra, szocializmus, ideológia) csaknem azonos mértékben jellemzi a régióban élőket, ugyanakkor a demokrácia értelmezési típusai és az értelmezési minták egymáshoz való kapcsolódása már lényegesen eltér. Ezeket az eltéréseket – az országok-

ra külön-külön jellemző, a saját történelmük formálta politikai kultúra hatásán túl – a különbözőképpen megélt és az emlékezetben másképpen értékelt szocialista kurzus mellett elsősorban a demokrácia és szabadság jelszavával összekapcsolt politikai rendszerváltás utáni évek konkrét tapasztalatai magyarázzák.

A szocializmus deklarált értékeinek fogalmi konstrukciókban továbbélő kontinuitása a cseheknél figyelhető meg legkevésbé, mivel csak náluk tapasztaltuk a szocialista ideológia egyik alaptézisének, az egyenlőség jogi garanciájának hiányát. A szocialista örökség elutasítását az is megerősítette, hogy egyedül a csehek sajátja, hogy a *SZOCIALIZMUS* demokrácia-értelmezés magyarázatában az *INDIVIDUÁLIS* társadalmi orientációnak pozitív, az *ELIT* orientációnak negatív szerepe volt.

A demokrácia értelmezésében mindegyik országban kitüntetett szerepet játszott a szabadság és a jog fogalma. A két fogalom dominanciája az egyén és a társadalom viszonyát leképező társadalmi orientációtípusok preferenciasorrendjeinél is megfigyelhető, mivel az öt posztkommunista ország mindegyikét leginkább az *INDIVIDUÁLIS* életstratégiák szabad megválasztását és az egyéni szféra szabadságát (magánélethez való jog) tartalmazó *INDIVIDUÁLIS* orientációtípus jellemzi. A társadalmi orientációtípusok közül mégis a tehetséget, kiválóságot és innovatív készséget tömörítő *ELIT* típus befolyásolja leginkább és legtöbbször a demokrácia-értelmezési modelleket. Ez feltehetően az átalakulási periódusban látványos és a mindennapokban is konkrétan érzékelhető *ELIT* percepció hatásának köszönhető.

Vizsgálatunk eddigi adatai megerősíteni látszanak azokat az eredményeket, amelyeket más kutatók tártak fel a posztkommunista országok polgárainak demokráciaképéről. Így például Simon János (1996: 112–156) arra a következtetésre jutott, hogy e demokráciakép legfontosabb összetevői a politikai-institucionális dimenzió, a *LIBERÁLIS-INDIVIDUÁLIS* kategóriába tartozó morális dimenzió és a gazdasági-szociális dimenzió. A mi vizsgálatunk ugyancsak ezeknek az alapvető dimenzióknak a jelenlétére mutatott rá, ugyanakkor kiderült az is, hogy súlyuk, egymáshoz való viszonyuk nagyon is különböző lehet az egyes országokban. A tanulmány elején említett „kelet–nyugati” összehasonlító vizsgálatban a demokrácia szociális reprezentációjának fogalmi struktúráját elemezve kitűnt, hogy ez „Keleten” és „Nyugaton” nagyon hasonló, és nem tér el lényegesen attól a fogalmi struktúrától, amely a jelen vizsgálatban, illetve Simon János kutatásában kirajzolódni látszik. Ha azonban az egyes országokat tekintjük, az derül ki, hogy az egyes országok közötti különbségek és hasonlóságok fontosabbak, mint a globális „blokk-átlagok”. Mindezekből az következik, hogy a demokráciáról alkotott „mindennapi” elképzeléseknek vannak univerzálisnak mondható sajátosságai, de az, hogy egy-egy ország polgárai miként látják saját országukban a demokrácia helyzetét, nagyon is függ a történelmileg kialakult mentalitásoktól és a társadalmi, politikai, gazdasági konfliktusok pillanatnyi állásától egyaránt.

cia-értelmezés. R Square: 0,360; JOG (0,673); POLITIKA (-0,212); 6. Független változó: ÁLLAM demokrácia-értelmezés. R Square: 0,300; JOG (0,365); KAPITALIZMUS (0,327); 7. Független változó: PÉNZ demokrácia-értelmezés. R Square: 0,355; KAPITALIZMUS (0,596); 8. Független változó: SZOCIALIZMUS, Nincs $p < 0,05$ szinten szignifikáns változó. CSEH ALMINTA Független változó: POLITIKA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,312; INDIVIDUÁLIS (0,343); JOG (0,260); ÁLLAM (0,21); 2. Független változó: KAPITALIZMUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,411; UTILITARISTA (0,608); JOG (0,195); 3. Független változó: JOG demokrácia-értelmezés. R Square: 0,183; POLITIKA (0,391); SZOCIALIZMUS (-0,171); 4. Független változó: INDIVIDUÁLIS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,323; POLITIKA (0,353); UTILITARISTA (0,214); KAPITALIZMUS (0,195); 5. Független változó: EGALITARIÁNUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,150; ÁLLAM (0,291); INDIVIDUÁLIS (0,221); 6. Független változó: ÁLLAM demokrácia-értelmezés. R Square: 0,166; EGALITARIÁNUS (0,299); KAPITALIZMUS (0,255); 7. Független változó: UTILITARISTA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,422; KAPITALIZMUS (0,554); INDIVIDUÁLIS (0,214); JOG (-0,162); 8. Független változó: SZOCIALIZMUS demokrácia-értelmezés. Nincs $p < 0,05$ szinten szignifikáns változó. LENGYEL ALMINTA 1. Független változó: POLITIKA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,256; JOG (0,354); ÁLLAM (0,256); 2. Független változó: KAPITALIZMUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,339; PÉNZ (0,532); JOG (0,257); 3. Független változó: JOG demokrácia-értelmezés. R Square: 0,385; EGALITARIÁNUS (0,435); POLITIKA (0,391); 4. Független változó: INDIVIDUÁLIS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,359; PÉNZ (0,524); TÖRVÉNY (0,390); 5. Független változó: EGALITARIÁNUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,279; JOG (0,403); ÁLLAM (0,226); 6. Független változó: ÁLLAM demokrácia-értelmezés. R Square: 0,319; POLITIKA (0,310); EGALITARIÁNUS (0,316); UTILITARISTA (0,261); 7. Független változó: UTILITARISTA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,480; KAPITALIZMUS (0,449); INDIVIDUÁLIS (0,456); JOG (-0,277); 6. Független változó: SZOCIALIZMUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,053; a $p < 0,05$ szinten szignifikáns változó: INDIVIDUÁLIS (0,230). SZLOVÁK ALMINTA 1. Független változó: POLITIKA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,378; JOG (0,536); KAPITALIZMUS (0,185); 2. Független változó: KAPITALIZMUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,302; UTILITARISTA (0,352); POLITIKA (0,24); INDIVIDUÁLIS (0,206); 3. Független változó: JOG demokrácia-értelmezés. R Square: 0,460; POLITIKA (0,499); EGALITARIÁNUS (0,217); SZOCIALIZMUS (-0,222); ÁLLAM (0,215); 4. Független változó: INDIVIDUÁLIS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,176; KAPITALIZMUS (0,268); JOG (0,255); 5. Független változó: EGALITARIÁNUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,234; ÁLLAM (0,330); JOG (0,253); 6. Független változó: ÁLLAM demokrácia-értelmezés. R Square: 0,372; EGALITARIÁNUS (0,212); SZOCIALIZMUS (0,325); JOG (0,275); UTILITARISTA (0,157); 7. Független változó: UTILITARISTA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,247; KAPITALIZMUS (0,386); ÁLLAM (0,248); 6. Független változó: SZOCIALIZMUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,200; ÁLLAM (0,481); JOG (-0,202). BOLGÁR ALMINTA 1. Független változó: POLITIKA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,458; KAPITALIZMUS (0,435); ÁLLAM (Béta: 0,278); JOG (0,246); UTILITARISTA (-0,179); 2. Független változó: KAPITALIZMUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,570; UTILITARISTA (0,400); POLITIKA (0,308); INDIVIDUÁLIS (0,276); 3. Független változó: JOG demokrácia-értelmezés. R Square: 0,462; INDIVIDUÁLIS (0,237); ÁLLAM (0,269); SZOCIALIZMUS (-0,233); EGALITARIÁNUS (0,219); POLITIKA (0,212); 4. Független változó: INDIVIDUÁLIS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,524; KAPITALIZMUS (0,448); EGALITARIÁNUS (0,265); JOG (0,271); 5. Független változó: EGALITARIÁNUS demokrácia-értelmezés; R Square: 0,233; INDIVIDUÁLIS (0,428); JOG (0,211); KAPITALIZMUS (-0,197); 6. Független változó: ÁLLAM demokrácia-értelmezés. R Square: 0,425; POLITIKA (0,319); UTILITARISTA (0,122); JOG (0,263); SZOCIALIZMUS (0,181); 7. Független változó: UTILITARISTA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,379; KAPITALIZMUS (0,532); JOG (0,165); 6. Független változó: SZOCIALIZMUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,136; a $p < 0,05$ szinten szignifikáns változók: ÁLLAM (0,340); JOG (-0,331); EGALITARIÁNUS (0,214).

¹³ „Mennyire ért Ön egyet a következő kijelentésekkel?” (Átlagértékek az 1: egyáltalán nem, 6: teljes mértékben egyetértek skálának megfelelően. A skálára vonatkozó Cronbach-féle alfa értéke 0,720.)

1. Mindenkinek joga van a magánélethez (M: 5,72; CS: 5,58; L: nincs adat; SZ: 5,47; B: 5,61). Mindenkinek meg kell adni a szabadságot ahhoz, hogy saját útját járva valósítsa meg a maga boldogságát (M: 5,10; CS: 5,33; L: 5,55; SZ: 5,45; B: 5,56). 3. Annak, aki hajlandó keményen dolgozni, biztosítani kell az előrejutást (M: 5,29; CS: 5,11; L: 5,02; SZ: 5,33; B: 5,32). 4. Egy igazságos rendszerben a tehetséges emberek többet kell hogy keressenek (M: 4,89; CS: 5,18; L: 4,97; SZ: 4,99; B: 5,27). 5. Ebben az országban a legkiválóbbaknak kell a legmagasabbra jutniuk (M: 4,77; CS: 5,18; L: 3,32; SZ: 5,25; B: 5,35). 6. Az önkifejezést nem szabad korlátozni (M: 4,57; CS: 4,39; L: 4,84; SZ: 4,53; B: 4,95). 7. Az életben való előrejutás és fejlődés az ember saját kezdeményezőkézségén múlik (M: 3,80; CS: 4,64; L: 4,47; SZ: 4,55; B: 4,35). 8. Egy szabad társadalomnak elsősorban a vállalkozások felvirágoztatásáról kell gondoskodnia (M: 4,01; CS: 4,20; L: 4,30; SZ: 4,56; B: 4,31). 9. Az állam fő feladata az egyén jogainak és érdekeinek elősegítése és védelme (M: 4,62; CS: 4,02; L: 3,46; SZ: 4,27; B: 4,66). 10. Az embereket békén kell hagyni, és meg kell engedni, hogy mindenki azt gondoljon és azt csináljon, ami neki tetszik (M: 3,23; CS: 3,63; L: 4,33; SZ: 3,52; B: 4,67).

¹⁴ A társadalmi orientáció főkomponensek faktorsúlyai (teljes magyarázott variancia 50,7 százalék, zárójelben az egyes főkomponensek magyarázott varianciaszázalékait közöljük).

ELIT főkomponens (26,4%)

Ebben az országban a legkiválóbbaknak kell a legmagasabbra jutniuk	0,697
Igazságos rendszerben a tehetséges emberek többet kell hogy keressenek	0,670
Annak, aki hajlandó keményen dolgozni, biztosítani kell az előrejutást	0,624
A szabad társadalomnak elsősorban a vállalkozások felvirágoztatásáról kell gondoskodnia	0,579
Az életben való előrejutás és fejlődés az ember saját kezdeményezőkézségén múlik	0,440

LIBERÁLIS főkomponens (13,9%)

Az önkifejezést nem szabad korlátozni	0,707
Az embereket békén kell hagyni, és meg kell engedni, hogy mindenki azt gondoljon és azt csináljon, ami neki tetszik	0,663
Az állam fő feladata az egyén jogainak és érdekeinek elősegítése és védelme	0,657

INDIVIDUÁLIS főkomponens (10,4%)

Mindenkinek joga van a magánélethez	0,719
Mindenkinek meg kell adni a szabadságot ahhoz, hogy saját útját járva valósítsa meg a maga boldogságát	0,714

¹⁵ A társadalmi orientációk összevont változói és a főkomponensek közötti kapcsolat erőssége a Pearson-féle korrelációs együtthatók alapján: ELIT összevont változó és az ELIT faktor: 0,973; LIBERÁLIS összevont változó és a LIBERÁLIS faktor: 0,942; INDIVIDUÁLIS összevont változó és az INDIVIDUÁLIS faktor: 0,910.

¹⁶ A lépésenkénti regresszióanalízis eredményei. Független változó minden esetben a társadalmi orientáció összevont változó, zárójelben a standardizált béta együtthatók szerepelnek. Minden esetben csak a $p < 0,05$ szinten szignifikáns magyarázó változókat tüntettük fel:

MAGYAR ALMINTA 1. Független változó: POLITIKA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,031; ELIT (0,177). 2. Független változó: KAPITALIZMUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,092; ELIT (0,209); LIBERÁLIS (0,173). 3. Független változó: JOG demokrácia-értelmezés. R Square: 0,078; ELIT (0,202); LIBERÁLIS (0,158). 4. Független változó: INDIVIDUALISTA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,027; ELIT (0,1669). 5. Független változó: EGALITARIÁNUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,018; ELIT (0,134). 6. Független változó: ÁLLAM demokrácia-értelmezés. R Square: 0,028; ELIT (0,169). 7. Füg-

gő változó: UTILITARISTA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,021; ELIT (0,147). Nincs szignifikáns kapcsolat a SZOCIALIZMUS demokrácia-értelmezés esetében. CSEH ALMINTA 1. Fügő változó: POLITIKA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,064; ELIT (0,253). 2. Fügő változó: KAPITALIZMUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,088; ELIT (0,298). 3. Fügő változó: JOG demokrácia-értelmezés. R Square: 0,060; ELIT (0,246). 4. Fügő változó: INDIVIDUALISTA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,049; ELIT (0,222). 5. Fügő változó: EGALITARIÁNUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,023; ELIT (0,154). 6. Fügő változó: UTILITARISTA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,016; ELIT (0,127). 7. Fügő változó: SZOCIALISTA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,040; ELIT (-0,154); INDIVIDUÁLIS (0,173). Nincs szignifikáns kapcsolat az ÁLLAM demokrácia-értelmezés esetében. LENGYEL ALMINTA 1. Fügő változó: POLITIKA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,063; ELIT (0,229); LIBERÁLIS (-0,137). 2. Fügő változó: KAPITALIZMUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,048; ELIT (0,219). 3. Fügő változó: JOG demokrácia-értelmezés. R Square: 0,035; ELIT (0,188). 4. Fügő változó: INDIVIDUALISTA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,025; ELIT (0,160). 5. Fügő változó: SZOCIALIZMUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,0195; LIBERÁLIS (-0,139). Nincs szignifikáns kapcsolat az ÁLLAM, UTILITARISTA ÉS EGALITARIÁNUS demokrácia-értelmezések esetében. SZLOVÁK ALMINTA 1. Fügő változó: POLITIKA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,088; ELIT (0,296). 2. Fügő változó: KAPITALIZMUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,022; ELIT (0,151). 3. Fügő változó: JOG demokrácia-értelmezés. R Square: 0,068; ELIT (0,261). 4. Fügő változó: INDIVIDUALISTA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,051; ELIT (0,227). 5. Fügő változó: EGALITARIÁNUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,035; LIBERÁLIS (0,189). Nincs szignifikáns kapcsolat az ÁLLAM, UTILITARISTA és a SZOCIALIZMUS demokrácia-értelmezések esetében. BOLGÁR ALMINTA 1. Fügő változó: POLITIKA demokrácia-értelmezés. R Square: 0,112; ELIT (0,335). 2. Fügő változó: KAPITALIZMUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,026; ELIT (0,162). 3. Fügő változó: INDIVIDUÁLIS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,063; ELIT (0,252). 4. Fügő változó: EGALITARIÁNUS demokrácia-értelmezés. R Square: 0,027; ELIT (0,165). Nincs szignifikáns kapcsolat a JOG, ÁLLAM, UTILITARISTA és a SZOCIALIZMUS demokrácia-értelmezések esetében.

HIVATKOZÁSOK

- Calhoun, C. 1994. Nationalism and Civil Society: Democracy, Diversity and Self-Determination. In.: Calhoun, C. (ed.) *Social Theory and the Politics of Identity*, Basil & Blackwell
- Erős Ferenc–Murányi István 1996. A demokrácia szociális reprezentációja a posztkommunista országokban. *Társadalomtudomány-INFO*, 4, 17–28.
- Gastil, J. 1992. Why we believe in democracy: Testing Theories of Attitude Functions and Democracy. *Journal for Applied Social Psychology*, 6, 423–450.
- Holmes, S. 1995. Cultural Legacies or State Collapse? Probing the Postcommunist Dilemma. *Collegium Budapest Public Lecture Series*, 13.
- Janusz Reykowski 1994. Why Did the Collectivist State Fail? *Theory and Society*, 23, 233–252.
- Kopp Mária–Skrabski Árpád–Lőke János–Szedmák Sándor 1966. Magyar lelkiállapot az átalakuló társadalomban. *Századvég*, ősz, 87–102.
- Marková, I.–E. Moodie–R. Farr–E. Drozda–Senkowska–Erős F. 1997. Les représentations sociales de „la Communauté” pendant la période post-communiste. *Bulletin de Psychologie* (megjelenés alatt).
- Moodie, E.–I. Marková–J. Plichtová 1995. Lay Representations of Democracy: a Study in Two Cultures. *Culture and Psychology*, Vol, I, 423–453.

- Moscovici, S. 1984. The Phenomenon of Social Representations. In: Farr, R. M. Moscovici, S. (eds): *Social Representations*. Cambridge: Cambridge University Press, 3–69.
- OzDonnel, G. 1994. Delegative Democracy. *Journal of Democracy*, Vol, 5.
- Plichtová, J.–Erős F. 1997. The Significance of Political and Economic Change in Two Generations of Slovaks and Hungarians. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, Vol, 7, 89–101.
- Róbert Péter 1996. Fogcsikorgatva: a megkeseredett rendszerváltás. *Századvég*, ősz, 59–86.
- Róbert Péter–Fábián Zoltán 1995. *Perceived Status Change During the Post-communist Transition: Experiences from a Cross-national Survey*. Paper prepared for the ECPR workshop „The Politics of Institutional Changes: Consequences for the Welfare Mix in East-Central Europe”. Bordeaux, 27 May–April 2.
- Rose, R. 1995. *Freedom as a Fundamental Value*. Glasgow: Centre for the Study of Public Policy. University of Strathclyde
- Schmitter P.–T. K. Lynn 1991. What Democracy Is – and What Democracy Is Not? *Journal of Democracy*, Summer
- Simon János 1992. *The Day After of the Democracy in Hungary*. Institute for Political Science of the Hungarian Academy of Sciences
- 1996. A demokrácia értelmezése a posztkommunista országokban. *Szociológiai Szemle*, 1, 113–156.
- Szalai Erzsébet 1997. Narcissus megkísértése. *Kritika*, 3, 7–12.
- Sztompka, P. 1994. *Trust: The missing resource of post-communist society*. Manuscript, completed at Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung

CSIGÓ PÉTER

A Bokros-csomag jelentősége a politikai diskurzusban*

Az 1994-es kormányváltás óta zajló politikai diskurzus csomópontjai között tarthatjuk számon az alapszerződés-vitákat, a korrupcióval kapcsolatos nagyszabású vitafolyamot, az utóbbi időben a földtulajdonról és integrációs kérdésekről szóló vitákat. A legnagyobb hatású, a kormánypárti és az ellenzéki identifikációt máig meghatározó vitafolyam mégis a Bokros-csomag vitája volt, amely 1997 első felében újraéledni látszik, a „gazdasági stabilizáció” vitájaként. Mindkét vitafolyam messze túlmutat a pusztán gazdasági vita szintjén. A disputa ugyanis az ország helyzetének egészéről (a modernizációról, a társadalom, az oktatás, az egészségügy, a tudomány, a kultúra, a gazdaság egészének állapotáról, az áldozatvállalás mértékéről és szükségességéről) szól¹. A vita tárgya, úgy tűnik, az „ország helyzetének” definiálása, a fent felsorolt szférák egymáshoz viszonyított súlyának és jelentőségének meghatározása. A Bokros-csomag vitájának jelentősége a politikai diskurzusban az, hogy e vita során kristályosodtak ki és szerveződtek különálló rendszerekbe az ország gazdasági-társadalmi helyzetéről alkotott legfontosabb elképzelések. Az alábbi tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy a Bokros-csomag bejelentését követő nyilvános viták elemzésével kimutassam a politikai problémáknak a vitában felkínált, máig érvényesülő alternatív rendszereit².

ELMÉLETI KERET

A Bokros-csomag nyilvános vitájának elemzésében Bourdieu (1978a, 1987, 1988, 1991) politika- és nyelvészociológiájának belátásaira támasz-

* A tanulmány a T014775-ös, „Metaforikus politika” című OTKA-kutatás anyagi támogatásával készült, amelyet ezúton szeretnék megköszönni Szabó Márton témavezetőnek. Köszönöm Némedí Dénesnek és Szabó Mártonnak a dolgozat elkészítéséhez nyújtott szakmai segítségüket.

komod³. Három olyan alapállítást fogalmazhatunk meg, amelyekből Bourdieu szerint politikus és választó, azaz „megbízott” és „megbízó” sajátos viszonya kibontható. Az első az, hogy a „megbízás” aktusa nem más, mint választás a megbízottak által felkínált politikai termékek közül. A második, hogy e „termékek” percepciók kategóriák, „a társadalmi világ észlelésének és kifejezésének eszközei” (Bourdieu 1987:110; 1991:172). A harmadik alapvető belátás szerint ezeknek az eszközöknek, kategóriáknak az előállítását a politikai szereplők monopolizálják. Ezek alapján látható, hogy a bourdieu-i elképzelések szerint a „megbízás” aktusa (szavazások, választás) a társadalmi valóságról való gondolkodás készen felkínált modelljei közötti választást jelent, s hogy a „megbízó” (az állampolgár) magatartása passzív, fogyasztói jellegű, ugyanis azokat a kategóriákat és értelmezési sémákat, amelyek segítségével a valóságot konceptualizálni tudja, nem saját maga, hanem a politikai mező szereplői termelték ki: „azok az eszközök, amelyekkel kialakítják a társadalmi világ képét, nincsenek egyenlően elosztva: a politikai mező olyan politikai termékek (problémák, programok, elemzések, kommentárok, fogalmak, események) termelésének színhelye, amelyek között az egyszerű »fogyasztó« státusára kárhoytatott állampolgárnak kell választania” (Bourdieu 1987:110; 1991:172). A „megbízás”, vagyis a választások alkalmával történő szavazás „értelmezési sémák közötti választásként” való megjelenítése nem jelent semmiféle „intellektualista” elfogódottságot, hiszen az említett sémák, modellek természetesen magukban foglalják a választók érdekeinek definícióit is. E megközelítés fő érdemét abban látom, hogy rámutat a társadalom tagjaiban élő helyzetértékelések és a politikusok stratégiai nyelvi tevékenysége közötti genetikus kapcsolatra. A Bokros-csomag nyilvános vitájában a szimbolikus termékek cseréjének kínálati oldalát vizsgálva pontosan azt láthatjuk, hogy a politikusok megnyilvánulásai nagymértékben a „megbízók”, azaz az állampolgárok „valódi” érdekeinek definiálására irányulnak.

A felkínált „termékek” Bourdieu szerint a „politikai problematika”, vagyis „a politikailag egyáltalán elgondolható világ” egészének rendszerében kapják meg valódi helyi értéküket. Jeleznem kell, hogy a politikai problematika fogalmát ettől némileg eltérő értelemben használom. Bourdieu a konkurens politikai termékek összességének rendszerét, vagyis az „egyáltalán elgondolható” politikai világ egészét érti a kifejezésen, dolgozatom további részében azonban a politikai problematika maga is mint stratégiai nyelvi tevékenység tárgya kerül értelmezésre. A nyelvpolitikai küzdelmeket a politikai problematika egészének definiálására irányuló küzdelmekként értelmezem.

A politikai problematika meghatározására irányuló kísérletek stratégiai nyelvi cselekvésekben nyilvánulnak meg. A stratégia fogalmának használata rövid magyarázatra szorul. Az elemzésben Bourdieu stratégia-fogalmát használom, és ennek megfelelően a stratégiai megnyilvánulások mögött rejlő (rossz vagy jó) szándék feltárására nem vállalkozom, ez nem is releváns kérdés. Az itt alkalmazott bourdieu-i modellben ugyanis a megnyilvánulások stratégiainak, érdekkövetőnek tekinthetők, függetlenül azoktól az intencióktól, amelyeket a megnyilatkozók hozzá-

juk kapcsolnak⁴. Az empirikus elemzés számára tehát nem az a kérdés, hogy a nyilvános szereplők milyen szándékkal, megfontolásból szólalnak meg, s hogy ezzel mit akarnak kifejezni, jóhiszeműen vagy rosszhiszeműen szólalnak-e meg; hanem az, hogy a kimondás és leírás révén szöveg-ge objektiválódott megnyilvánulásaik milyen sajátos valóságot jelenítenek meg, milyen struktúrával bírnak, hogyan próbálják előre meghatározni a dekódolás aktusát, miképp jelenítik meg a megszólaló objektív – a hatalom birtoklásához kapcsolódó – érdekeit.

ELŐZMÉNYEK

Amennyiben elfogadjuk azt az álláspontot, amely a nyilvánosságban megjelenő politikai problémák mibenlétét a politikai szereplők stratégiai tevékenységéből eredezteti, figyelmünket a problémák „objektív” létező rendszeréről a politikai erők „problémakijelölő tevékenységére” kell fordítanunk (lásd erről részletesen Spector–Kitsuse 1977). Politológiai közhely, hogy az Antall–Boross-kormány bukása és az MSZP győzelme jórészt annak a ténynek köszönhető, hogy a politikai problematika kijelölésére tett kísérleteiben sokkal közelebb tudott kerülni a társadalom elvárásrendszeréhez, hitelesebben tudta megfogalmazni, rendszerbe foglalni, explicitté tenni a társadalom tagjaiban élő diffúz tapasztalat- és elvárástömeget. Az MDF-kormány a politikában szóba jöhető központi problémákként az ellenzéki erőkhöz képest sokkal kevésbé hiteles témákat tudott megjelölni (nemzeti hagyományok kérdése, a világháború előtti korszakhoz kötődés, igazságtétel, médiakérdés, köztársasági elnöki hatásköri viták stb.)⁵. A Horn-kormány számára sürgető kihívás volt a politikai problematika mielőbbi „átszabása”, a kormányzat által legitimnek elismert problémáknak és azok rendszerének hiteles megfogalmazása. Ennek oka az, hogy az MSZP és SZDSZ választási üzenete alapvetően az volt, hogy az MDF-kormány – amellett, hogy rosszul kezeli a problémákat – teljesen más dolgokkal foglalkozik, mint kellene, s hogy a „valódi” problémák kezelését csak a kormányváltás garantálhatja.

A legitim problematika kijelölésére szolgáló szimbolikus jelentőségű esemény a kormányprogram parlamenti ismertetése, amelyet a miniszterelnök meg is tett 1994 júliusában. E beszédből – annak hagyományosan „mindent felölelő” jellege miatt – természetesen nem lehet messze-menő következtetéseket levonni. Annál inkább a hiteles problematika megfogalmazásának hiányát érző kormányfő szeptember 27-i parlamenti beszédéből, amely expliciten a legitim kormányzati problematikának, azaz az „ország valódi helyzetének” feltárására irányult. Ennek megfelelően nagy sajtóbeli beharangozással előkészített, titkolózással nyomatékossított, a „szembesítés” szimbolikus jelentőségű feladatát felvállaló megnyilatkozás volt. A beszédben – hasonlóan a kormányprogramot ismertető beszédhez – a „válság” mint diskurzusszervező, központi kategória lépett fel. A beszéd azért okozott akkora csalódást politikusi és politológusi körökben egyaránt, mert a válságdefinícióba hasonló súllyal vette be a kifizetetlen villany számlákat, az egészségügy áldatlan helye-

tét, az ágazati politikák elégtelenségét és a makrogazdasági helyzetet vagy az államháztartás problémáit, s nem jelölte ki e problémák egymáshoz viszonyított jelentőségét. Ráadásul a válságból való kiutat az „átideologizált, nem szakértő, múltba néző, kioktató, hatalmi harcokkal elfoglalt, minősítő és nem tárgyyszerű, nem a valódi problémákkal foglalkozó” stb. politikától való elhatárolódás révén jelölte meg, a választási kampányból már jól ismert módon. E retorikai modell egyébként a nyolcvanas évekből származik, amikor is Hornék még „pártbéli reformerőként” ugyanígy igyekeztek megjeleníteni az ortodoxia csoportjait, amelyeket meg kell haladni. Ezen – elhatárolódásra és nem pozitív programra épülő – modell azt sejteti, hogy ha a „valódi” problémákkal foglalkozunk, akkor azok „meg is oldódnak”.

A válságdefiníció egyszerre fogalmazódik meg a makrogazdasági rendszer szintjén és a mindennapok (egyéni vagy intézményes) gyakorlatának szintjén Szekeres Imre szeptember 27-i beszédében, az októberi MSZP-kongresszuson és Hornak az SZDSZ által vitatott '94 őszi „hétvégi” nyilatkozataiban és ígéreteiben is. A kormány tehát – az MSZP részéről – egyszerre jelenítette meg magát mint „modernizátort” és mint a „kisemberek” kormányát. Ezzel azonban elzárta magát a Békesi-szárny és a PM szakértői gárdája, valamint az SZDSZ helyzetértelmezésétől, amely a válsághelyzet definiálását a makrogazdasági rendszer szintjére tolt. A kormánypártok között és kormáyon belül nyilvános küzdelem folyt a legitim politikai problematikának (az ország helyzetének, a tenni-valók körének, a problémák egymáshoz viszonyított jelentőségének) a definiálásáért, s így a kormányzati önidentifikáció meghatározásáért is.

A legitim politikai probléma egységes és erőteljes kormányzati megfogalmazására a Bokros-csomag bejelentését követően került sor, amely radikálisan, máig hatóan átrendezte – nemcsak a gazdaságpolitikát – a politikai diskurzus egészét.

A VITA ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI ÉS VIZSGÁLATÁNAK MÓDSZERE

Az alábbiakban a Bokros-csomag bejelentését követő nyilvános vita folyamán első két hetét elemzem, az öt legnagyobb politikai napilapban megjelent és az országgyűlési jegyzőkönyvekben fellelhető szöveganyag alapján⁶. Céлом az, hogy feltérképezem az ország gazdasági-társadalmi helyzetéről alkotott tudás általános struktúráit, ezért csak az ezeket létrehozó, „hivatalos” kormány- és pártvéleményeket elemzem, az ezzel szembe forduló politikusok, a „belső ellenzék” megnyilvánulásaival az elemzésben nem foglalkozom⁷.

Az elemzés során azt az elképzelésemet szeretném bizonyítani, hogy a Bokros-csomag vitájának alapvető funkciója nem az érvelő meggyőzés, hanem a befogadónak olyan, az adott politikai szereplők számára kedvező percepció és relevancia-rendszerekbe való bevonása, ahonnan már ő is „rendbe tudja rakni” a politikai világot. Céлом az, hogy feltérképezem e „bevonás” mibenlétét, amelyben az elgondolható határainak kije-

lölésére irányuló igény tárul fel, törekvés a befogadók fölötti szimbolikus hatalmi viszony kialakítására. A kormánypártok érdekében a társadalom „negatív mozgósítása” áll (belenyugvás, alárendelődés, „nyugton maradás”), az ellenzék érdeke a mozgósítás szokásos formáira irányul (tiltakozás, tüntetés, sztrájk, demonstráció).

Bár a megnyilatkozások legnagyobb részében felismerhető egyfajta ésszerűség – hisz „megalapozott” érvek csapnak össze –, racionális vita mégsem alakul ki. Racionális vitáról azért nem beszélhetünk, mert a szereplők nem egymással kívánnak párbeszédet folytatni, hanem a közönséghez intéznek „szózatokat”, és így az előfeltevés-rendszerek szándékolatlan reflektálatlanok maradnak. Az ellenfelek a másik oldalról érkező kritikákra adott válaszait igyekeznek beépíteni az általuk felkínált valóságképbe, jórészt anélkül, hogy a kritikákra explicite reagálnának. A szereplők célja, a bourdeu-i modellnek megfelelően, az, hogy a közönséggel elfogadtassák a „társadalmi világ észlelésének és kifejezésének” a számukra kedvező módját. Ez egyébként a politikai viták általános meggyőzési mechanizmusa.

E tevékenység mibenlétét firtatva nem azt kell vizsgálnunk, hogy az egyes politikai szereplők mennyire megalapozott, következetes, hatékony stb. érvek segítségével támasztották alá például a tandíj bevezetésének, a vámpótlék bevezetésének, a családi pótlék rendszere átalakításának stb. jogosságát vagy jogosulatlanságát. Az intézkedésekkel kapcsolatos érvek valódi értelmüket ugyanis nem önmagukból nyelik, hanem abból, hogy olyan problémákra reflektálnak, amelyek helyi értékét alternatív „politikai világok” struktúrája határozza meg. A nyilvános nyelvi küzdelem tétje a választóknak, az „érintettek körének” bevonása az „ország helyzetéről” való gondolkodás készen felkínált modelljeibe, s ezáltal korlátozásuk az alternatív magyarázati sémák számbavételében, s így politikai mozgósíthatóságuk megteremtése. Az érvek helyességére vonatkozó kérdésfeltevés helyett arra kell összpontosítanunk, hogy milyen tulajdonságokkal bír és miképp „érvényesíti magát” a politikai problematikának az a modellje, amelyet az adott szereplő megjelenít, és amely meghatározza a tandíjjal, családi pótlékkal, vámpótlékkal stb. kapcsolatos érvek valódi tartalmát és jelentőségét. Ennek megfelelően a szereplők diszkurzív stratégiáinak és fogalomhasználatának rendszerét kell feltárni, amelynek lényege az, hogy a vitát, az érvelést és a „közönség” gondolkodását eme általánosabb struktúráknak megfelelő érvelési – problémakezelési – fogalmi szintre terelje. A vizsgálódás eredményeképp természetesen nem kapunk választ arra, hogy mi a Bokros-csomag „valódi” (ha egyáltalában van neki ilyen) jelentősége, hatásai és eredményessége, arra azonban remélhetőleg igen, hogy a politika szférájának szereplői a máig tartó „Bokros-diskurzus” során miképp határozzák meg és próbálják szentesíteni a társadalmi-gazdasági-politikai helyzetnek máig is érvényesíteni kívánt – saját objektív érdekeiknek megfelelő – modelljeit, azon értelmezési rendszereket, amelyekből kiindulva mi, a profán-laikus szféra polgárai, „helyzetünket” konceptualizálni tudjuk.

A Bokros-csomag vitájában megjelenített értelmezési és relevancia-rendszerek a következők lehetnek:

– kormánypárti oldalon az alapvető a makrogazdasági, azaz „rendszerorientált” értelmezési rendszer, amelyet kiegészít egyfajta „teleologikus” értelmezési rendszer,

– az ellenzéki oldal megnyilvánulásait a mindennapi életgyakorlat tapasztalataira irányuló, azaz „praxisorientált” témakonstrukció határozza meg, amelyre egyfajta „politikai etikai – jogszerűségi” értelmezési rendszer épül.

Rendszer- és praxisorientáció különbsége alatt elsősorban nem a makro- és mikroszint közötti különbséget értem, hanem a makrogazdasági mutatók, a gazdasági rendszer és a társadalom viszonyáról alkotott elképzelések közti különbséget, s ebből fakadóan az ország gazdasági-társadalmi helyzetéről alkotott elképzelések közti különbséget. Ezen elképzelések persze eltérő távolságban állnak a mindennapi élet mikroszintjétől és a gazdasági mutatók makroszintjétől, mégsem redukálhatók valamelyikre a kettő közül.

KORMÁNYZATI ÉRTELMEZÉSI RENDSZEREK

A kormányzati megnyilatkozások középpontjában a helyzet „rendszerorientált” konceptualizálása áll, tehát a problematizált helyzet gazdasági – államháztartási szükségzerűségekre felőli megközelítése. A válságdefiníció a makrogazdasági rendszer szintjére tolódik, szemben azzal a válságdefinícióval, amit a „Bokros-csomag előtti” korszak paradigmatis megnyilatkozásaiban láthattunk, azaz szemben a válság egyszerre rendszerorientált és a mindennapok (egyéni és intézményes) gyakorlatára építő megfogalmazásával. A Bokros-csomag bejelentését követően a kormány megnyilvánulásaiban a politikai problematika teljesen átrendeződik: a társadalmi, ágazati, intézményes problémák – bár sokat hivatkoznak rájuk kormányzati oldalon is – periférikus helyre szorulnak, hiszen a problematika centrumába helyezett makrogazdasági helyzettel teszik függővé őket. A „válság” továbbra is központi, diskurzusszervező kategória, ám a gazdasági rendszer válságát jelenti. A „rendszerorientált” témakonstrukcióban a makrogazdasági rendszer kényszerűnek érzett kihívásai objektív valóságként jelennek meg, amelynek pontos ismeretéhez és figyelembevételéhez a kormány által birtokolt racionalitás szükséges. A kormányzat számára kedvező megközelítésmód tehát olyan relevancia-struktúrát jelent, amelynek középpontjában az államháztartási és gazdasági rendszer helyzete áll, s amely szerint a gazdaság határozza meg a társadalom újratermelődését. A gazdaság mint rendszer, irányítandó és menedzselendő rendszer jelenik meg, s a követendő gazdaságpolitika racionalitását a rendszerkövetelmények racionalitásához való alkalmazkodás jelenti (az ellenzék – mint ezt majd látni fogjuk – e kérdéshez másképp közelít). A gazdasági szféra alapegységei, „szereplői” a vállalkozások, illetve tulajdonosaik (ezzel szemben az ellenzéknel a gazdasági tevékenységet folytató polgár). Másrészt egy „levezetett”,

„hozzárendelt” társadalomképpel találkozhatunk, azaz a társadalmi helyzet mint a gazdaság állapotának derivátuma ábrázolódik. E két tényezőtől következően a társadalmi szereplők érdekei vagy a társadalmi igazságosság elvei is a rendszerkövetelményekből kiindulva, egyfajta magasabb rendű racionalitás nevében határozhatók meg – természetesen a rendszer „szakértői” által, ha kell, szemben állva a szereplők szubjektíve érzett érdekeivel. A közérdek tehát nem a különböző társadalmi akaratok eredője, hanem a rendszerkövetelményekből dedukált szükségszerűség. A politikai diskurzus ilyen mértékű változása a Bokros Lajos és a mögötte álló (PM, MNB) közgazdász szakértői gárda alkotta „politikai vállalkozócsoport” sikeres fellépésének tudható be, amely elindította a legitim (kormányzati) politikai problematika teljes mértékű átstrukturálását. A Bokros-csomag bejelentése után megszűnt az a törésvonal, amely kormányzati oldalon nyilvános politikai küzdelmet generált a legitim problematika kijelöléséért. A „kisemberek” kormánya „rendszer-váltó”, a nemzetet Európába vivő, „reformer-transzformer” kormányvá vált⁸.

A „kormánystratégák” „a válsághelyzet” mellett legnagyobb hangsúlyt önmagukat tematizálták, mint a valósághoz egyedül felnöni képes politikai cselekvőket. Azt az egyszerre mellé- és fölérendelődő attitűdöt, amelyre a szeptemberi Horn-beszéd kapcsán utaltam, s amelyet Dániel Ágnes (1995) mutatott ki Horn júliusi parlamenti beszédében, mind a miniszterelnöknél, mind pedig a kormányzat szimbolikus reprezentációjáért felelős politikusoknál egyértelműen fölérendelődő attitűd váltja fel. A Bokros-csomagot kényszerű, önös politikai érdekeken felülemelkedve megtett lépésként jelenítik meg, amely a kormány ésszerűségének köszönhetően az egyetlen lehetséges válasz „a helyzet” – a kormány által felismert valóság – objektív kihívásaira. A kormánypárti megszólalók stratégiai egyfajta teleologikus értelmezési rendszer érvényesítésére irányulnak, az országot a válságból egyedül kivezetni képes erőként ábrázolják önmagukat. Az MSZP-s kormánystratégák megnyilatkozásaiban a kommunista teleológia ismert kifejezései köszönnek vissza: az „út”, „végmenni az úton”, „nem kell kód erre az útra”, „kormányozni a viharos tengeren”, „tisztán látni a célt”, „vállalni a szidalmat, támadásokat”, „végsőkig elszántság”, a múltat végképp eltörölni az „igazi rendszerváltás” végrehajtásával⁹. A teleologikus értelmezési rendszer alapvető jellegzetessége a céltudatos vezetői kör egységének demonstrálása, az „önprofetizálás”. A teleologikus témakonstrukció érvényesülhet továbbá az önfelnagyítás stratégiáiban is, amelyek jellegzetessége az, hogy a meghozott intézkedések jelentőségét tágabb morális kontextusban helyezi el. A teleologikus stratégiák az önfelnagyítás szándékát az előzőekkel teljesen ellentétes eszközök segítségével is elérhetik: annak demonstrálásával, hogy a párt vagy kormány politikai érdekei „nem számítanak”, lényegtelenek, az elsődleges az ország érdeke, s ezért vállalja a kormány a „népszerűtlen” intézkedéseket. Az intézkedések jelentőségének felnagyítása azáltal történik, hogy az államháztartási reform kezdeteként jelenítik meg azokat. A stratégia természetesen a „morális politikai cselekvő” értékes szimbolikus pozícióját biztosítja a stratégia számára.

A kormánypárti nyilatkozatokban a fő konfliktus mindvégig az „ésszerű, de fájdalmas” lépések és a mindennapi élet ellentmondásából fakad. A társadalom „feladata” a kormány képviselte magasabb szintű racionalitáshoz való alkalmazkodás, a „valódi érdekek” felismerése. Ennek szellemében kért Csintalan Sándor „megértést és önkorlátozást” a társadalomtól március 13-án (*Magyar Hírlap*, március 14. 5. old.)

Az eddigiekben felvázolt értelmezési rendszereket nevezem „rendszerorientált” és „teleologikus” megközelítésnek. A teleologikus megközelítésmód láthatóan a „rendszerorientált” témakonstrukcióra épül, hiszen az élcsapat-képet, az önfelnagyítást stb. az alapozza meg, hogy a kormány felismer egyfajta helyzetet, és „mer” annak megfelelően cselekedni.

ELLENZÉKI ÉRTELMEZÉSI RENDSZEREK

A „rendszerorientációtól” való tudatos eltávolodás stratégiái a megszorítások körülményeit, várható társadalmi hatásait tematizálják, a diskurzust „praxisorientált” és az ehhez kapcsolódó „politikai etikai – jogszérűségi” értelmezési szintekre próbálják terelni. Ez a politikai problematikának a kormánypártokétól gyökeresen eltérő rendszerét jelenti. Az ellenzéki megnyilatkozások alapvető különbsége a kormányzatiaktól abból fakad, hogy a gazdasági rendszer absztrakt szintje helyett a családok, egyetemisták, oktatási rendszer, önkormányzatok, egészségügy stb. mindennapi életgyakorlatára orientálódnak, s e pozíció racionalitása szerint problematizálják a kormány döntéseit, a társadalom helyzetét. A kormányzati problematikában periferizált oktatás, gyereknevelés, egészségügy, tudomány, azaz „humán erőforrás kérdéskör” a politikai probléma ellenzék által felkínált modelljében a gazdasággal azonos, vagy annál nagyobb súlyt kapva a centrumba kerül. A polgárok mindennapos életkörülményeinek kormányzati „ellehetetlenítése” az ellenzéki megszólalások talán legfontosabb mondanivalója, expresszív, indulatos hangvétel jellemzi e megszólalásokat. A társadalom szimbolikus pozíciójának felvétele azonban nem jelenti azt, hogy a praxisorientált témakonstrukció nem törekszik állításai szakmai alátámasztására: az intézkedésekről és a gazdasági helyzetről az ellenzék a szociálpolitika szakértői nyelvezetének terminusaival beszél, amely a szociális megszorítások adott formájának tarthatatlanságára hívja fel a figyelmet. Többször fogalmaznak meg gazdaságpolitikai alternatívákat is, a belső keresletöztönzésre és a humánszférába történő beruházásokra alapozott gazdasági növekedés jegyében, amely nyilvánvalóan szintén „társadalombarát” elv, és könnyen összeegyeztethető olyan társadalmi elvárásokkal, mint munkahelyteremtés, iskoláztatási lehetőségek, reálbér-emelkedés stb. A praxisorientált témakonstrukció tehát egyrésztől a polgár mindennapos „szenvedéstörténetét” ábrázolja, másrésztől e szenvedés általános társadalmi hatásait, a dezintegráció veszélyeit¹⁰. Az ellenzék által felkínált témakonstrukció lényege az, hogy a megszólalók a társadalom újratermelődését a mindennapok (egyéni, illetve intézményes) gyakorlatába, azaz

a család, oktatás, egészségügy rendszereinek szintjére helyezik. A gazdaságot részben mint rendszert, részben mint tevékenységet ábrázolják, szemben a kormánypártokkal, ahol a gazdaság mint rendszer jelent meg. A gazdaság mint társadalmi tevékenység ábrázolása az ellenzék által megjelenített gazdaságpolitikai alternatíva fontos – de nem kizárólagos – eleme, legfőbb prioritása a gazdasági tevékenységet folytató polgár életterének biztosítása (ez nemcsak a vállalkozások, illetve vállalkozók szintjét jelenti). A humán erőforrás kérdéskör ezért alapeleme az ellenzéki megnyilatkozásoknak. A gazdaság és társadalom viszonya ennek megfelelően nem levezetett, hanem organikus társadalomképből bontható ki. Mindezekből következően az egyéni érdekek nem a gazdasági rendszerkövetelményekből dedukálhatók, hanem a mindennapos élettevékenységből fakadnak, amely nem választható el a gazdasági rendszer megkövetelte ésszerűsétől. A közgazdász szakértőiség és a mindennapos életérdekek összecsúsztatásának ellenzéki és szétválasztásának kormánypárti stratégiája alapvetően fontos (az elemzésben az 5-ös számmal jelzett stratégia). Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy az ellenzéki megnyilatkozások a kormány által megjelenített rendszerkövetelmények elrejtésére törekednek (ahogyan a kormány sem vesz tudomást az ellenzéki problematikáról).

Az ellenzék számára a praxisorientált témakonstrukció mellett a diskurzus „politikai etikai – jogszerűségi” szintre terelése a legkedvezőbb. Erre irányulnak azok a megnyilvánulások, amelyek a kormány lépéseinek amorális, diktatórikus, jogszerűtlen stb. mivoltát kívánják bizonyítani. A „válsághelyzet” közvetlen definiálásán az idetartozó megszólalások annyiban mutatnak túl, hogy a kormányzati cselekvés megítélését nem magából a „válsághelyzetből”, hanem általános etikai – jogszerűségi elvekből vezetik le. Az ezen értelmezési rendszer által meghatározott megnyilatkozások az intézkedéscsomag bejelentésének puccsszerű körülményeit, a korábbi ígéretektől, programoktól, nyilatkozatoktól, megállapodásoktól való eltérését, a döntések mögött megbúvó rossz szándékot tematizálják. A politikai etikai – jogszerűségi szint a praxisorientáció szintjére épül: a „hazugság”, „puccsszerűség”, „rossz szándék” stb. fogalmi a praxisorientált helyzetdefiníció alapján értelmezhetők. A politikai etikai témakonstrukció érvényesítésére irányuló stratégiák elvitatják a kormánytól a „morális politikai cselekvő” szimbolikus pozícióját. Ennek az értelmezési rendszernek alapvető eleme a nemzeti retorika: „társadalomellenesség” és „nemzetellenesség” a kormányzati tevékenység megjelenítésének egyenrangú metaforái.

Az ellenzéki stratégiákat meghatározó praxisorientált rendszerben a gazdasági rendszerkövetelmények sokkal kisebb jelentőséggel bírnak, mint a kormányzati megszólalásokban. Az ellenzéki értelmezési szinten mozgó megszólalók egy virtuális társadalom/állampolgár szimbolikus pozíciójából igyekeznek megnyilvánulni. Arra törekednek, hogy elvitaszák a kormánytól az általa önmaga számára vindikált szakértelmet, felelősséget, racionalitást, morált, a mindennapokban is átélhető válság nevében, amelyet a kormány figyelmen kívül hagy és elmélyít. A „válság” az ellenzéki diskurzusnak is központi, szervező erejű metaforája. A vál-

sághelyzet dramatizálásában az ellenzék a fő konfliktust a közvetlenül megélhető válság és az ezt elmélyítő kormányzat közé helyezi.

A megszólalásokat strukturáló alapvető értelmezési rendszerek tehát a pártok hatalmi pozíciója szerint felvett vagy elutasított „praxisorientált” és „rendszerorientált” témakonstrukciók. Az ezekből levezetett helyzetdefiniációra épül a „politikai etikai – jogszerűségi” és a „teleologikus” értelmezésmód – hogy miképp, arra a diszkurzív stratégiák elemzése adhat választ.

A következő részben azt térképezem fel, hogy az eddigiekben felvázolt két alapvető értelmezési-percepciós rendszer milyen stratégiai eszköztársadalom segítségével jelenik meg és próbál érvényesülni. Ezen eszköztársadalom két alapvető formában jelenik meg: az egyik a diszkurzív stratégiák rendszere, amely a politikai problematika alternatív modelljeinek érvényesítésére irányul. A másik – itt részletesen nem elemzett forma – pedig ellenfogalom-párok stratégiai jellegű felhasználása a felek önmegjelenítésében.

DISZKURZÍV STRATÉGIÁK

A diszkurzív stratégiák rendszerének felvázolásával az ország társadalmi-gazdasági helyzetéről alkotott tudás konstrukciójának stratégiai jellegére szeretnék rámutatni. A politikai szereplők nyelvi tevékenysége stratégiai jellegű: a megszólalások alapvető célja nem az ellenfél érveinek közvetlen cáfolata, hanem az, hogy a vitát a már ismert értelmezési-percepciós rendszerek szintjére tereljék. A nyilvános diskurzusban küzdelmet folytatók fő törekvése az, hogy elérjék azt, amiről az ellenfél beszél, és megmutassák, amit elhallgat. E stratégiai célkitűzésnek, vagyis a diskurzus szűkítésének, korlátozásának alapvető eszközei az egymással szemben álló diszkurzív stratégiák. A diszkurzív stratégiák szabják meg azt, hogy a politikai problematika adott modelljei, azaz a „rendszerorientált”, illetve „praxisorientált” értelmezési rendszerek miről és milyen típusú tudást jelenítsenek meg. A diszkurzív stratégiák rendszere szimmetrikusan épül fel, ezt igyekszem érzékeltetni a szimmetrikus számozással: az azonos számmal jelzett stratégiák egymás ellenstratégiái.

KORMÁNYPÁRTI STRATÉGIÁK

1. A „válság orvosi definíciója”

A (válság)helyzetet megjelenítő legfontosabb stratégia a kormánypártok számára a „válság orvosi fogalmának”¹¹ használata, vagyis a problémák rendszerszintű, a társadalom belátásaitól független definíciója. A kormány így szimbolikusan a társadalom fölé rendelt, tanári-orvosi szerepet vesz fel.

A szimbolikus fölérendelődés már a kezdetektől megfigyelhető. Március 12-én „a miniszterelnök kijelentette, a kormány mostani intézkedései nem szűk kormányzati érdekeket, hanem az ország érdekeit szolgál-

ják, még akkor is, ha a lakosságnak pluszterheket kell elviselnie” (*Magyar Nemzet*, március 13. 1. old.). „A kabinet el van szánva arra, hogy minden szükséges döntést meghozzon az államszűk elkerülése érdekében, még akkor is, ha ez nem találkozik a társadalmi partnerek egyetértésével” (tudósítás Bokros Lajos sajtótájékoztatójáról, *Magyar Hírlap*, március 18. 1. old.). A „beteg”, azaz a társadalom állapota organikus folyamatok eredménye, szubjektív érzései függetlenek valódi állapotától. Az intézkedéscsomag tehát mint egyfajta fájdalmas terápia prezentálódik, a kedvezőtlen intézkedések az ország érdekében állnak, függetlenül attól, hogy a társadalom ezt miképp éli meg. Az orvos beteggel szembeni – szakértelméből és a beteg által nem birtokolt tudásából következő – autonóm mivoltát tulajdonítja a kormány önmagának a társadalommal szemben. A válságfogalom ilyen használata jogosítja fel a kormánypárti megszólalók körét arra, hogy a közérdeket, az ország „valódi” érdekeit rendszerszinten definiálja.

A válságfogalom ilyen használata a makrogazdaság szintjén észlelt válságot és így a gazdasági rendszer egészét helyezi a politikai probléma központjába, s az egyébként elismert egyéb válságjelenségeket ehhez képest perifériára tolja, a gazdasági rendszer válságából vezeti le, alapvetően a finanszírozhatóság érveivel.

2. „Ok-kiterjesztés” rendszerszinten, a társadalmi következmények virtualizálása

E stratégia a válság orvosi megfogalmazásának stratégiájára épül, és az alábbiakat jelenti: az intézkedések okainak rendszerszintű megfogalmazását, az okok jelentőségének „kiterjesztését” és a rövid távon várható társadalmi következmények helyett a középtávon várható gazdasági következmények tematizálását. Az e stratégiának megfelelő megszólalásokban az okok ténylegesek, és a társadalmi következmények virtuálisak, illetve kisebb súllyal jelennek meg. Az intézkedések okait a kormány által feltárt helyzetdefinícióban leheljük meg. A döntés magyarázására, igazolására sokkal alkalmasabb a döntés kiváltó okainak megjelenítése, mint a várható társadalmi következményekre való reflexió. Láthatjuk majd, hogy a döntés kritizálására ellenzéki oldalon épp a várható következmények hangsúlyozása lesz alkalmas.

Az intézkedéscsomagot kiváltó okok tematizálására és jelentőségük „kiterjesztésére” jó példával szolgálhat a miniszterelnök március 18-ai tévébeszéde (*Magyar Nemzet*, március 20. 5. old.), amelyben az intézkedések okaiként a lépések elmulasztása esetén fenyegető katasztrofális folyamatokat jelölte meg¹². A gazdasági helyzet állapotáért a kormánystratégiák több év, esetleg több évtized káros folyamatait teszik felelőssé¹³. Az intézkedéseket „rendszerszinten” megokoló megnyilatkozások egyik legszebb metaforáját épp a pénzügyminiszter használta: „Senki sem örült a megszorító intézkedéseknek, egyszerűen arról van szó, hogy – Kornai János professzor szavaival – a magyar gazdaság nem bír el egy koraszülött jóléti államot” (*Magyar Nemzet*, március 18. 11.

old.). Mivel a társadalom állapotának jobbra fordulása a rendszerszint-ről definiálható (lásd az 1-es és 7-es stratégiát), a „koraszülött jóléti állam” fogalma is erről a szintről nézve válik jogosulttá, bármit érezzen is az állítólagos jóléttel kapcsolatban az állampolgár. A rendszer válságának okaként jelenik meg az állampolgárok implicit felelősségrevonása: egyrészt a „jövő felélésének” hangoztatásában, másrészt abban, hogy az (addigiakban bővítendőnek ítélt) szociális rendszer jogtalan haszonélvezőire kerül a hangsúly¹⁴.

3. A szükségszerűség bizonyításának stratégiája

A „szükségszerűség bizonyításának stratégiája” alapvetően fontos: a kormánypártok stratégiai törekvése ugyanis az, hogy a problematika központjába ne maguk az intézkedések kerüljenek, hanem a gazdasági rendszer válságos helyzete, és az intézkedéseket mint a helyzet szükségszerű következményeit jelenítsék meg. E stratégia azt sugallja, hogy ha valaki elfogadja a kormány helyzetdefinícióját, akkor el kell fogadnia az ennek kezelésére hozott intézkedéseket is.

A „szükségszerűség bizonyításának stratégiája” nyilvánul meg Bokros Lajos interjújában: „...a kormánynak is egy hatalmas lélektani törés felismerni: üres az államkassza... A lényeg ez: mindenkinek át kell esnie a lélektani válságon, a sokkon, amit okoz a gazdasági-szociális megszorító intézkedéscsomag” (*Magyar Nemzet*, március 25. 11. old.). A helyzetdefiníció és az intézkedések összemosására irányuló törekvés nagyon pontosan kimutatható: az első mondatban a „lélektani törést” a „helyzet” okozza – a kormány számára, a második mondatban pedig már az intézkedéscsomag – a társadalom számára. Ez azt sugallja, hogy az intézkedéscsomag a gazdasági helyzetre adekvát módon reagál. Ezen „összemosási stratégia” a kormánypárti megnyilatkozók egyik legfontosabb stratégiája. Az e stratégiával fellépők mindig igyekeznek hallgatni arról az ellenzéki ellenstratégiáról, hogy a válságdiagnózis nem csak a megvalósult kezelési formát vonhatja maga után.

4. A vitatott körülmények eljelentéktelenítésének stratégiája

E stratégia kétféle módon jelenik meg: a „külsődlegesség hangsúlyozása” és az „utólagos racionalizálás” stratégiáinak formájában. A kormánypártok nem kerülhetik meg a döntések körülményeinek magyarázatát, mert azok jelentik az egyik fő támadási területet az ellenzék részéről. A legfontosabb „kritikus” körülmények a következők: az intézkedések előkészítettsége (hatásvizsgálatok hiánya), a párbeszéd, a tárgyalás demokratikus elvének sérülése, a kormányzat „kapkodása”, a gazdasági intézkedések halogatása a Békesi-érában. E körülményeket a kormánypártok kétféle módon képesek kivonni a problematizált szférából: külsődlegességüket hangsúlyozzák magához a döntéshez képest, vagy a vitatott körülményeket utólagosan racionalizálják.

A külsődlegesség hangsúlyozása stratégiájának megvilágításához rengeteg szöveghelyet találhatnánk, az alábbiakban Baja Ferenc interjújának ide vonatkozó részeit emelném ki (*Magyar Nemzet*, március 25. 15. old.). A társadalommal folytatott kommunikáció külsődlegessége az alábbi módon jelenik meg: „Az azonban el kell ismernünk, hogy a csomagterv nyilvánosságra hozatalában ügyetlen volt a kormány. Az intézkedések riadalmat keltettek, az emberek értetlenül fogadták a kabinet döntését. Ennek az az oka, hogy nem sikerült megértetnünk az intézkedések célját, pedig éppen a fásultság és az értetlenség az ilyen program legnagyobb ellensége”. A társadalmi párbeszéd elve nem bír önértekkel, hiszen a megsértésével járó legfőbb probléma az, hogy bizonytalanná válik az intézkedéscsomag végrehajthatósága (és nem azért problematikus, mert demokratikus értékeket sérthet). Láthatóan a hatékonyságelv a megszólalás fő rendezőelve. A párbeszéd mint technika és nem pedig mint politikai etikai elv jelenik meg az alábbi idézetben: „Úgy gondolom, a szociális csomag szakmai kidolgozása során vissza lehet térni a párbeszédre technikára”¹⁵. Az elsődleges cél itt is a rendszer hatékony működése.

A hatékonyságelv rendezőelvévé tétele, azaz a pénzügyi technokrácia diszpozícióinak felvétele fellelhető azon stratégiákban is, amelyek a döntések körülményeinek utólagos racionalizációjára irányulnak. Kétféle „körülmenyecsoport” szorul racionalizálásra: az egyik az első 8 hónap „tétlensége”, a másik a fent leírt módon „külsődlegessé tett” körülmények (hirtelenség, előzetes tárgyalások hiánya, a korábbi ígéretekől és programoktól való eltérés stb.). Egyrészt tehát: a Békesi-korszak mint aktív és racionális periódus jelenik meg. „Más kérdés, hogy a döntéseket meg lehetett-e volna hozni a társadalmi párbeszéd keretében. Úgy vélem, nem. A kabinet az elmúlt fél évben a társadalmi párbeszéd és az ágazati kompromisszumok mentén próbált kormányozni. Csakhogy a folyamatok nem tették lehetővé a hatékony együttműködést a kormány és a társadalmi szervezetek között, és éppen a társadalmi párbeszéd, az érdekegyeztetés miatt késlekedtek a szükséges döntések”¹⁶. Másrészt: a hirtelenség stb. körülményei nemcsak azért nem súlyos hibák, mert külsődlegesek a döntésekhez magukhoz képest, hanem sokszor egyáltalán nem hibákként jelennek meg, hiszen racionális belátáson alapulnak (a párbeszédre „technika” hatékonytalanságának belátásán).

E stratégia mindkét típusa láthatóan arra irányul, hogy a saját pozícióhoz képest külsődleges, fölöttünk álló, sürgető, súlyos, magasabb szakértelmet igénylő válság kezelésébe „becsúszó” kisebb botlások jelentőségét elhalványítsa, s „fő” problémaként magát a válsághelyzetet jelenítse meg.

Látható, hogy az 1-es és 2-es stratégia az eltérő helyzetértelmezések elől próbálja elzárni a befogadó gondolkodását, a 3-as számú stratégia az – így egyértelműen definiált – válsághelyzet kezelésének más lehetséges útjai elől, a 4-es számú stratégiák pedig az elől, hogy a végre megtalált „egyedül lehetséges úton” való haladás viszontagságainak túl nagy jelentőséget tulajdonítson.

5. Gazdasági ésszerűség és társadalmi érdekek szembeállításának stratégiája

Az egyik legfontosabb kormányzati stratégia az, hogy az intézkedésekből fakadó legfőbb konfliktust mint a „racionális és szükségszerű” kormányzati lépések, valamint a mindennap megélt élet érdekei, nehézsége, értekei közötti összeütközést ábrázolják. A harc eszerint racionális belátás és irracionális létérdekek között folyik. A kormány szakértelme révén jogosult arra, hogy a lakosság érdeksérelmével rövid távon ne törődjön, lévén az a „valódi”, „hosszú távú” érdekek megvalósulásának feltétele. A kormány „megértő” magatartást folytat, hiszen képes arra, hogy belehelyezkedjen az emberek által mindennap megélt élethelyzetekbe. Emellett azonban képes arra is, hogy mindezt transzcendálja, s erre hívja fel a társadalmat is (prófétikus szerepmegjelölés). A stratégiákban tehát a szakértelem egy magasabb rendű érdek alapján ütközik a mindennapok érdekeivel. A racionalitást szimbolizáló fogalmak, hívószavak így válnak egyenértékűvé, felcserélhetővé az érdeksérelem hívószavaival. A „szak-szerű”, „határozott”, „következetes”, „elkerülhetetlen”, „reális”, „helyes”, „egyedül lehetséges”, „szükséges” így válik egyenértékűvé a „fájdalmassal”, „kellemetlennel”, „húsba vágóval”, „népszerűtlennel”. S a kormánystratégiákhoz lojális, e fogalombokrot „elsajátító” befogadó számára az épp a „fájdalmasság” miatt fellépő ellenzék így válik a „szak-szerűség” ellen fellépővé, irracionálissá.

E stratégia, vagyis a két fogalombokor egymásba csúsztatása nagyban meghatározta a miniszterelnök március 18-i tévébeszédét: „A miniszterelnök leszögezte: a március 12-én hozott döntések felzúdulást okoztak, s több tekintetben megosztották a társadalmat. – Tudom, sokan vélekednek úgy, hogy ez a kormány sem különb elődeinél: az egyébként is nehéz helyzetben lévő családok rovására igyekszik rendbe tenni a dolgokat – állapította meg a kormányfő. – Megértem az indulatokat! Mégis mindannyiunknak arra kell törekedni, hogy az ország valóságos helyzetét mérlegelve cselekedjünk” (*Magyar Hírlap*, március 20. 4. old.), „Bármennyire fájdalmas, szembe kell néznünk azzal, hogy az ország nem engedheti meg magának, hogy nemzeti össztermékének 27 százalékát szociális kiadásokra fordítsa” (*Népszabadság*, március 20. 5. old.). Az idézetekből kiderül, hogy az intézkedések felzúdulást okoznak, megosztanak, indulatokat keltenek és fájdalmasak egyrészt, a valóságos helyzetnek fel-
lennek meg, szükségszerűek másrészt.

E stratégia jelentőségét példázza az a tény, hogy a március 12-i lépések a kormány szóhasználatában „népszerűtlen intézkedések”-ként jelennek meg: e kifejezés nyilvánvalóan abból meríti létjogosultságát, hogy a népszerűtlen jelző a szükségesség és elkerülhetetlenség jelentéstartalmaikat implikálja. Az ellenzéknel a racionalitás nem ütközik a társadalmi érdekekkel, sőt a két tényező megfeleltethető egymásnak.

6. A pozitív rendszerprognózisok „jobb életként” való megjelenítésének stratégiája

A kormányzati megszólalók stratégiai törekvése, hogy a gazdasági rendszer szintjén tett pozitív előrejelzéseikben a „jobb élet”, a társadalmi igazságosság ígéretét sugallják. A „külkereskedelmi mérleg javulása”, a „vállalkozások versenyképességének javulása”, „stabilizáció”, „fizetőképesség”, „egyensúly és tartós növekedés”, „vállalkozásösztönzés”, „jövedelmező termelés” stb. az „egészséges gazdaság” metaforáiból az egészséges társadalom metaforáivá válnak, hisz olyan jelenségekként tűnnek fel, melyek az egész társadalom jobblétét egyedül képesek megalapozni. Az emberek érdekei ezért az „ország” érdekéből, tehát a gazdasági rendszer követelményeiből dedukálhatók. Az ellenzéki megnyilatkozók azonban épp a jövőkép hiányát kifogásolják, hiszen az általuk érvényesíteni kívánt témakonstrukcióban a jövő épp a társadalmi életgyakorlat szintjén definiálódik.

A gazdasági helyzet javulása mint „jobb élet” egy a pénzügyminiszter által használt metaforában fejeződik ki a legplasztikusabban: „Ha a kormány a mostani intézkedések eredményeképpen az egyensúly megőrzésével fenntarthatóvá teszi a gazdasági növekedést, akkor – előbb-utóbb – egy előremenekülő politikával ki tudunk lábalni a gazdasági válságból: azaz nagyobb lesz a torta, amiből nagyobb szelet jut azoknak is, akik még mindig rászorulók lesznek. De ha többet lehet elosztani, akkor több jut azoknak is, akik eddig csak egy szoknyával rendelkeztek” (*Magyar Nemzet*, március 25. 10. old.). A rendszerszinten biztosítható jövő pozitív következményei egyrészt tehát a mindennapokban válnak érezhetővé, másrészt Bokros e metaforájával a „rászorulókat” és az „egy szoknyával rendelkezőket”, a leginkább veszélyeztetett rétegeket szólítja meg. Az intézkedések tehát (hosszú távú) társadalmi érdekeket szolgálnak, de csak akkor érvényesülhetnek, ha a (rövid távú) társadalmi érdekek az intézkedések logikája alá rendelik magukat¹⁷. Láthattuk, hogy az előző stratégiából is e belátás következett.

7. „Történelmi fordulat” stratégia

A következő, az eddigiekkel összefüggő stratégia az, hogy a kormányzati megnyilvánulások március 12-ét kivétel nélkül mint „valódi rendszer-váltást”, történelmi eseményt, az addigiakhoz képest éles törésvonalat, „fordulatot” jelenítik meg. E stratégia jelenik meg azon megnyilvánulásokban, amelyek az intézkedéseket az államháztartási reform megindulásaként jelenítik meg¹⁸.

„Valójában most ért véget a Kádár-rendszer Magyarországon – vonta meg az elmúlt vasárnapi kormánydöntés legfőbb mérlegét Szekeres Imre” (*Magyar Nemzet*, március 18. 5. old.). Ez és a hasonló kijelentések a döntés történelmi mivoltát demonstrálják (a történelmi tettet végrehajtó élcsapat teleologikus képének megfelelően), emellett azonban szimbolikus önmegtisztításként is funkcionálnak: a kommunista uralomban való rész-

vételtől „fertőzött” MSZP a kommunista korszak lezárásának hangoztatásával képessé válhat arra, hogy megtisztítsa és transzcendálja önmagát.

8. Teleologikus értelmezési rendszer, a társadalommal közös szimbolikus pozíció kialakításának explicit stratégiái: a) bevonás stratégiája, b) kizárás stratégiája

Az elemzés végére maradt a kormányzati stratégiák egy jelentős csoportja, amely már a teleologikus értelmezési rendszerbe vezet át. A teleologikus beszédmód, értelmezési rendszer többféle stratégiában nyilvánulhat meg (például az „ön-profetizálás” stratégiájában), ezek közül a két legfontosabbat emelném ki. Az eddigiekben látható volt az, hogy a kormány a társadalom fölé rendelődő pozícióból beszélt. Ezért igen fontos számára az, hogy a társadalommal közös szimbolikus pozíciót alakítson ki. Az erre irányuló stratégia egyrészt expliciten is megjelenhet a „megértetés”, „beláttatás” jegyében, általában a saját szimbolikus pozíció elfogadtatásának explicit igényével (8a: a bevonás stratégiája); néha azonban a társadalommal közös szimbolikus pozíciót vesznek fel, s abból kizárják az ellenérdekelt erőket (8b: a kizárás stratégiája).

8a: A saját szimbolikus pozícióba való bevonás a kormány nehéz helyzetének állandó érzékeltetésével történik. Azt, hogy az ellenzék előnyben van a közös szimbolikus pozíció kialakításában, jól mutatja az a tény, hogy az ellenzéki stratégiák sosem kényszerülnek saját jóhiszeműségük mellett és saját helyzetük nehézsége mellett érvelni.

Csintalan Sándor (*Magyar Hírlap*, március 25. 8. old.) a többi „kormánystratégiához” hasonlóan szintén a döntés nehézségét és a negatív következmények vállalását hangsúlyozza: „Vállaltunk valamit, súlyos nehézségekkel találtuk szembe magunkat, de vissza nem fordulhatunk”, „Horn Gyulának egyébként nem volt kétsége afelől, hogy a döntések nyomán mi vár rá. A nehézségekről kétségeink egyébként nekünk sem voltak, amikor egy nappal a kormányzati döntések bejelentése után egyhangúlag támogatásunkról biztosítottuk Horn Gyulát és a kormányt”. Bármilyen nehéz is a döntés, annak felvállalása nem lehet kérdéses, hiszen az elsődleges az ország érdeke, a politikai érdekek ehhez képest másodlagosak. A politikai érdekeket félretevő cselekvés ebből kifolyólag őszinte és jószándékú, morális cselekvés. Az önfelnagyítás szándéka így válik elérhetővé az „önkicsinyítés” (tehát az „ön-másodlagosításnak”, a vállalt feladatban való feloldódás kinyilvánításának) eszközeivel¹⁹.

8b: A közös szimbolikus pozíció kialakítására irányuló másik stratégia: e pozíció meglétének hangsúlyozása. Ez az intézkedéseket mint kollektív vállalkozást, „közös áldozathozatalt” interpretálja, az intézkedések szakrális szinten értelmeződnek, az áldozatot meghozni képes csoportok a profán léthelyzetet transzcendálni képes morál és tudatosság szentségével felruháztak. E szentség papjai természetesen az intézkedéseket végrehajtó kormánypártok.

E stratégia megjelent a pártoktól elvonandó költségvetési támogatásról folyó vitában is. A kormánystratégiák az elvonást mint a közös áldo-

zathozatalnak a pártokra eső részét jelenítették meg, s az elvonások ellen tiltakozó ellenzéki pártok mint a közösségi áldozat alól önérdékből kivonulni akaró, immorális szereplők prezentálódtak²⁰. A rámutatás az ellenzéki pártoknak azon törekvésére, hogy „kivonják” magukat egy egész közösséget érintő intézkedés alól, egyben rámutat az önmagukat „nem kivonók” szimbolikus közösségére is.

‘AZ ELLENZÉK DISZKURZÍV STRATÉGIÁI

A továbbiakban az „ellenzék” fogalma alá az MDF-et, a KDNP-t és a Fideszt sorolom be. Az FKGP, bár megnyilvánulásai a praxisorientált értelmezési rendszert érvényesítik, a többi ellenzéki párttól erősen eltérő módon szólal meg. A kigazdák megszólalásaiban mindenképp felett állnak a politikai–etikai szempontok, igen erős a nemzeti retorika és a társadalmi „szenvestörténet” ábrázolása, a megszólalások jelentését az expresszív, indulatos hangvétel, és nem érvek, illetve állítások hordozzák. Persze a többi párt érvei is szelekción és előzetes értelmezéseken alapulnak (erről szólnak a diszkurzív stratégiák). Torgyán és pártja jellegzetesen populista hangszerelésben jeleníti meg a praxisorientált értelmezési rendszert. Ez a többi párttól eltérő stratégiákban és fogalomhasználatban jelenik meg, ennek elemzésére itt sajnos nincs módom.

Az alábbiakban többször használom majd az „ellenstratégia” kifejezést. Ezzel pusztán a három ellenzéki párt megszólalásainak kormánypártokkal való szembeállítására utalok, s nem arra, hogy az ellenzék nyilvános stratégiái pusztán reaktívak lennének. A kormánypártokhoz hasonlóan az ellenzék nyilvános stratégiáit is az jellemzi, hogy az ellenkező oldal megnyilvánulásait pusztán csak beemelik saját helyzetdefinícióikba mint elvetendő álláspontokat, s nem kezelik őket megválaszolandó érvekként. Az ellenzéki megszólalásokra jellemző az indulatos hangvétel, az expresszív, mozgósító jellegű kifejezések használata, amelyek stratégiai jelentősége nyilvánvaló. Mindez az ellenzék minden megszólalását sokkal inkább jellemzi, mint a kormány megszólalásait. A továbbiakban azonban a megszólalások expresszivitásával nem szeretnék foglalkozni, hiszen egyrészt elsődleges célom itt a helyzet eltérő konceptualizációinak, az egyes megszólalásokat meghatározó általános struktúráknak a feltárása, másrészt tartózkodni szeretnék az indulatos politikai beszédmódhoz köthető „hangulatkeltés” stb. implicit vádjainak dolgozatomba emelésétől, hiszen nincs objektív kritériumom a „jogos” és „jogtalan” felháborodás közötti határ kijelölésére, harmadrészt az indulati különbségek nem akkorák – kivéve természetesen az FKGP-t –, hogy igazán lényegesek lennének.

I. A válság „társadalmi” definíciója

A kormánypárti válságdefinícióval szemben álló ellenzéki stratégia követői a válsághelyzetet a mindennapok gyakorlatának szintjén fogalmazzák meg. A válság azt jelenti, hogy a társadalom képtelen újratermelni

önmagát. A válság ilyenén definiálása a társadalmi újratermelődést a mindennapok életgyakorlatába helyezi, a gyereknevelés, tudomány, oktatás, egészségügy állapotának milyenségét azonosítja az újratermelődés esélyeivel, a gazdasági szféra e stratégiákban mindehhez képest egyenrangú vagy alárendelt jelentőségű. A mindennapi életgyakorlat érdekeit sértő intézkedések így mint a válságot elmélyítő, társadalom- (és nemzet-)ellenes lépések interpretálódnak. A „betegség” tehát nem organikus, a társadalom szubjektív elfogultságaitól független fogalom, hanem mindannyiunk által tapasztalható válságállapot. A válság orvosi fogalmától való elhatárolódás „paradigmatikus” esete Isépy Tamás parlamenti felszólalása: „...valahogy úgy érzi az ember, hogy a kezelésnél magáról a betegről feledkeznek meg. Nem nézik meg a beteg tűrőképességét, nem nézik meg humán és érzelmi tartalékait... Pártállástól függetlenül mindannyian érdekeltek vagyunk az ország felemelkedésében, egyformán szeretnénk a gazdaság megerősödését, partnerek szeretnénk lenni és vagyunk minden olyan intézkedésben, amely nem jár ilyen szociális hatásokkal, hanem a beteg állapotát, a beteg tűrőképességét figyelembe véve igyekszik a bajokra az orvosságot megtalálni” (OFHJ, 1995, 5954. old.). A beteg állapota és tűrőképessége láthatóan egymással összefüggő fogalmak.

A gazdasági rendszer mint az egyének által végzett tevékenység és nem mint absztrakt rendszer jelenik meg, a gazdaság mindenkori állapota így az egyének helyzetének derivátumaként értelmeződik (a kormánypártokhoz képest fordított reláció). „A gazdaságpolitikának pedig végre meg kellene értenie...: csak stabil társadalom lehet stabil gazdaság alapja”²¹. A társadalom instabilitására mint válságra érzéketlen kormányzati gazdaságpolitika tehát gazdasági szempontból is irracionálisan cselekszik, mert a társadalmi újratermelődés (azaz az emberi erőforrások újratermelése) intézményes feltételeit „lehetetleníti el”. A válságból kivezető út (magához a válsághoz hasonlóan) szintén az életgyakorlat szintjén definiálható: „nemzeti sorskérdésünk, hogy az emberi erőforrások fejlesztését kell modernizációs programunk alapvető céljává tennünk” (Kis Gyula, *Magyar Nemzet*, március 25. 11. old.).

2. Oktulajdonítás és következmény-kiterjesztés praxisszinten

Az intézkedések okainak hangsúlyozása, mint láthattuk, a kormánypárti stratégiákra jellemző. Az ellenzék ellenstratégiai elsősorban nem arra irányulnak, hogy az intézkedések okainak alternatív interpretációit fogalmazzák meg, hanem arra, hogy a várható társadalmi következményekről beszéljenek. Az ellenzéki megszólalók

a) az okinterpretáció és következmény-interpretáció kormányzat számára kedvező arányával (tehát az okok hangsúlyozásával és „kiterjesztésével” és a következmények virtualizálásával) szemben a társadalmi következmények „kiterjesztésére” helyezik a hangsúlyt;

b) a következményeket praxisorientáltan interpretálják, tehát nem a gazdasági rendszer szintjén;

c) a döntések okainak nem-rendszerszintű interpretációját adják: a döntéseket kikényszerítő helyzet vagy mint a kormány inkompetenciájának eredménye jelenik meg, vagy pedig egy eltitkolt kormányzati szándék sejlik fel az intézkedések mögött.

A katasztrofális következmények hangsúlyozásának leggyakoribb metaforái a „jövő felélése” mellett: a „társadalom kettészakadása”, a gazdaság(!), oktatás, egészségügy stb. „ellehetetlenülése”, „nemzetvesztés”, a leginkább expresszív pedig talán a „gyilkos kormányosztú a közeposztályra” kifejezés. E kifejezések létjogosultságát a mindennapok szintjén várható következmények súlyossága bizonyítja. E metaforák nem igényelnek részletes dokumentációt ahhoz, hogy érvényesüljenek, hiszen retorikai eszközök.

A következmények jelentőségének „kiterjesztése” arra irányul, hogy a megszólaló a csomagtervet minél nagyobb szférára vonatkozóan hátrányosnak tüntesse fel. Ez összefüggésben áll azzal az önprezentációs stratégiával, miszerint mindkét oldal igyekszik önmagát mint minél több és nagyobb csoport érdekeit megjelenítő aktort ábrázolni. A kormányzati oldal ezt úgy igyekezett megtenni, hogy az „ország” valódi érdekeire hivatkozott. Az ellenzék ezzel szemben kihasználja az intézkedések nyomán valóban bekövetkező érdeksérelem tényét, és minél több társadalmi csoport érdekeire hivatkozik. Az ellenzéki megszólalók szerint a csomagterv ennek megfelelően nemcsak a családokat, egészségügyet, oktatást, tudományt sújtja, hanem például az önkormányzatokat is²². Az önkormányzatok érdekei (vagy máskor: a demokrácia érdekei²³), a társadalmi érdekek és a jövő biztosításának feltételei így azonosként jelennek meg, mint az ellenzék által képviselt össztársadalmi érdekek, s a kormányzati tevékenység pedig mindezzel szemben áll.

3–4. A körülmények középpontba helyezésének stratégiája, a politikai etikai – jogszerűségi rendszer érvényesítése

A „körülmények hangsúlyozásának” stratégiája a kormány dilettantizmusának bizonyítására irányul: a szakértelem és racionalitás megvonásának e stratégiája az ellenzéki megszólalások egyik legfontosabb jellemzője. E stratégia azért kapta a 3-as és 4-es számot egyszerre, mert a 3-as és 4-es számú kormányzati stratégiának egyaránt ellenstratégiája. E két kormányzati stratégia arra irányult, hogy a hangsúlyt a helyzet felismerésére helyezze és csak egyféle kezelési mód létét sugallja (3), s hogy eme „egyedül lehetséges” kezelési mód körülményeit kivonja a problematizált szférából akár „elmásodlagosítással”, akár „utólagos racionalizálással” (4). Az ellenzék ellenstratégiája viszont épp ezen „egyéb körülményeket” állítja előtérbe, s teszi a kormányzati döntés megítélésének alapvető kritériumává, s ezzel a helyzetfelismerést középpontba állító kormányzati stratégiával (3) is szembekerül. A stratégia funkciója együtt az, hogy a gazdasági és államháztartási helyzet állapotáról elvonja a figyelmet.

Ez a stratégia arra irányul, hogy szemben azon kormányzati erőfeszítésekkel, amelyek a döntések kritikus körülményeit elválasztják a válság fogalmától, a válság definiálása épp e körülményekre alapozva történjen. Az ellenzéki megszólalásokban szó sincs „felsőbb” kényszerként jelentkező, a mindennapi belátások „fölött” álló válságról, amelynek súlya és a kezeléséhez szükséges bátorság legitimálhatná a kezelés kisebb botlásait. A válság léte egyértelmű, a gazdaság helyzetének kritikus állapotát nem kérdőjelezi meg egyetlen ellenzéki megszólaló sem, bár nem elsősorban gazdasági válságról van szó. A döntések előzményei, a Békesi-korszak „halogató” időszaka az ellenzéki megnyilatkozásokban mint a gazdaság kritikus állapotát előidéző kormányzati tevékenység időszaka jelenik meg. Talán a leggyakoribb ellenzéki stratégia a döntéshozatal körülményeinek vitatása: idetartozik az előkészítetlenség vádja, a hatásvizsgálat hiányának, az átfogó koncepció hiányának vádjai. A döntések gyors meghozatalát elítélik mint kapkodást, felületességet, előkészítetlenséget, szemben a gyorsaságot a hatékonyság nevében legitimálni igyekvő kormánystratégiákkal. Ezek szerint a kormányzati döntések épp e körülmények miatt destabilizáló hatásúak.

A *Magyar Nemzet* tudósítása szerint „példátlanak és elfogadhatatlannak nevezte Kónya Imre, az MDF frakcióvezető-helyettese a kormány legutóbbi gazdasági csomagtervét, amelyet a politikus szerint a teljes szakmai és politikai előkészítés hiánya jellemez, s amelynek megalkotásánál kizárólag a megtakarításokat vették figyelembe, s nem számoltak az elvonások hatásaival” (*Magyar Nemzet*, március 18. 5. old.). Láthattuk a „következmény-kiterjesztő” stratégiáknál, hogy a döntések társadalmi hatásait az ellenzék katasztrófálisként jeleníti meg. A hatáselemzések hiányának vádja ezért nem pusztán a következmények bizonytalanságát jeleníti meg, hanem a katasztrófális következmények bizonyosságát. Számonkérésük épp ezért lehet a döntések körülményeit vitató megszólalások egyik alapeleme²⁴.

A kritikus körülmények kihangsúlyozásának stratégiája nyilvánul meg a „politikai etikai – jogszerűségi” értelmezési rendszer érvényesítésében is. Mint erre már utaltam, az intézkedések ezen értelmezési szinten általános etikai elvek alapján találtak elfogadhatatlannak. Az addigi ígéretetek, megállapodások megszegésének vádja, a puccsszerűség vádja, a diktatórikus intézkedések, hazugság, igazságtalanság, érzéketlenség, agresszió, rossz szándék, nemzetietlenség stb. itt részletesen nem elemzendő vádjai mind ezen értelmezési szint érvényesítésére irányulnak. A válsághelyzet ezen értelmezés alapján nem a közvetlen válságot jelenti, hanem általános alapelvek sérüléséből fakad.

Az első négy stratégia az ellenzéknél is láthatóan egymásra épülő és kizáró jellegű, ugyanúgy, ahogy kormánypárti oldalon is: „egymásra épülve” próbálják korlátozni a befogadót a válsághelyzet elgondolásában. Az első stratégia arra irányul, hogy a politikai problematika közepontjába emelje a válság kormánypárti, orvosi definíciójában kizorított szférákat, s így elhallgassa azon hatékonysági és finanszírozási szempontokat, amelyek az említett „kiszorítást” alátámasztják. A praxisorientált válságdefiníció nézőpontjából nyilvánvalóan a válság kezelése is eleve

mást kell jelentsen, mint a makrogazdasági rendszer kezelését. A második stratégia célja az, hogy a befogadó elől elzárja a makrogazdasági helyzet súlyosságáról szóló rendszerszintű kormánypárti érveket, s az intézkedések káros társadalmi következményeire vonatkozó érveknek nyisson teret. A 3-as, 4-es stratégia az intézkedések körülményeit állítja középpontba, ezzel a válsághelyzet alternatív kezelési módjaira hívja fel a figyelmet, anélkül, hogy e kérdést „rendszerszinten” vitatná meg a kormánypártokkal.

5. A szakmai, intézményes és társadalmi elvárások összecsúsztatásának stratégiája

A „helyzet” és „társadalom” problémája a kormánypártoknál a „racionális” és a „fájdalmas” fogalmainak egyenlősítéseként jelent meg, vagyis a „hosszú távú”, „valódi” racionalitás szükségszerű győzelmeként a rövid távú, „öngyilkos” társadalmi érdekek felett. Az ellenzéki megszólalásoknak ezzel szemben igen fontos jellemzője az, hogy a közgazdasági és szociálpolitikai szakértelem diktálta magasabb rendű (nemzeti, hosszú távú) érdekek, az intézményes és ágazati (önkormányzatok, oktatás, egészségügy) érdekek és a társadalmi gyakorlat diktálta (mindennapos) érdekek nem kerülnek egymással konfliktusba. Az alábbiakban elemzendő stratégia a szakmai, intézményes és társadalmi elvárások, érdekek összefüggésének bizonyítására irányul.

A kormány „fiskális”, „rövid távú”, „megalapozatlan”, „számokban és nem társadalomban gondolkozó” stb. szemléletének bizonyítására rendkívül sok szöveghelyet találhatunk, amelyekről többé-kevésbé egyértelműen látható, hogy a szakmaiatlanság vádját és a társadalmi érdekek megsértésének vádját együttesen jelentik meg, és egymásból vezetik le. A szociálpolitikus (valamint egészségügyi szakértői, oktatáspolitikusi) szakértőiség és a társadalmi érdekek képviseletének egybecsúsztatására nem kell külön példát hoznunk, hiszen minden szociálpolitikai érv nyilván „társadalombarát”. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy pusztán pénzekért és juttatásokért való lobbizást jelentene e szakértőiség. Pártokon belüli megtestesítői Kis Gyula, Pusztai Erzsébet, Surján László, Pokorni Zoltán. Természetesen sok hivatkozás történik a vitában megszólaló független szakértőkre is, elsősorban Ferge Zsuzsa véleményére. Az alábbiakban egy másik problémával szeretnék foglalkozni, amely azonban igen fontos és érdekes jellemzőkkel bír: a közgazdasági szakértelem és a társadalmi érdekek összecsúsztatásának stratégiájáról van szó.

E stratégia nyilvánul meg például a KDNP ügyvezető elnökségének és parlamenti képviselőcsoportjának március 13-án az MTI-nek eljuttatott nyilatkozatában, amely a gazdaságpolitikai és a társadalmi elvárások azonosságát sugallja: „a kormány március 12-én bejelentett gazdaságpolitikai intézkedései súlyos gazdasági és szociális következményekkel járnak. A bejelentett intézkedések egyensúlyjavító céllal történnek, valójában azonban egy rendkívüli mértékű inflációs hullámot idéznek elő”

(*Magyar Nemzet*, március 14. 6. old.). A gazdasági és szociális következmények egymás mellett említése azt demonstrálja, hogy a két szféra összefügg egymással, mivel a kormányzati döntések mindkettőt egyszerre sújtják. (Emlékezhetünk: a kormányzati oldalon a szociális és gazdasági szféra ellentétes érdekeit hangsúlyozták.) A kétféle elvárásrendszer összefüggését sugallja az „egyensúlyjavítás” és az „inflációs hullám” szembeállítása is. Azáltal, hogy az infláció fogalmát mint „egyensúlytalanságot” értelmezik, ismét a mindennapi életgyakorlat tapasztalataival összeegyeztethetően fogalmazzák meg kritikájukat. Ezzel elhallgatják az egyensúly fogalmának a kormány számára kedvező, különböző pénzügyi mérlegek egyensúlyára vonatkozó jelentését²⁵.

6. A pozitív jövőkép hiányának hangsúlyozása, a „jobb élet” praxisorientált megfogalmazásának stratégiája

E stratégia az eddigieknek megfelelően szemben áll a kormány azon törekvésével, hogy a pozitív rendszerprognózisokat egy „jobb élet” kifejezéseként jelenítse meg, azokat önértékkel bírónak, a társadalmi igazságosság jövőbeni megvalósítóinak ábrázolja. A pozitív, a társadalom számára világosan vázolt jövőkép hiányának felemlegetése az ellenzék egyik legfőbb stratégiája. A „jobb életet” ennek megfelelően elsősorban nem a makrogazdasági mutatók vagy az államháztartási mérlegről adott helyzetjelentések alapozzák meg, hanem a társadalmi újratermelődés mindennapos szintjének stabilitása. Az ellenzéki stratégiákban a társadalmi igazságosság sérülése igen súlyosként jelenítődik meg, ezért összeegyeztethetetlen a „jobb jövő” vagy a „boldogulás” fogalmával. E stratégia határozza meg mindazokat a megszólalásokat, amelyek hiányolják azt az átfogó stratégiai programot, amely alkalmas lenne a válság megoldására. Az ellenzéki jövőkép a „versenyképesség”, „növekedés”, „stabilitás” legyen-állapotát a társadalmi problémák figyelembevételével, egyfajta organikus társadalmi újratermelődés biztosításából kiindulva ígéri megteremteni. Ennek feltétele persze az, hogy elhallgassa az újratermelődés rendszerorientált megjelenítésének szempontjait.

7. A „semmi változás” stratégia

Arra irányul, hogy megkérdőjelezze azt a kormánypárti állítást, miszerint az intézkedések éles törésvonalat jelentenek az addigiakhoz képest. Természetesen a „semmi változás” stratégia sem reaktív, hiszen az ellenzéki megszólalásokban kezdettől fogva kimutatható. E stratégiában március 12-e mint az eddigi kormányzati politika szerves folytatása jelenítődik meg, mint az eddigi kormánypolitikát jellemző kapkodás, koncepciótlanság, dilettantizmus, társadalomellenesség legutóbbi példája, vagy épp mint a 80-as évek „válságkezelő” programjának folytatása: „az a csapat, amelyik itt fölállt, egy dologhoz ért igazán: a válságmenedzseléshez. És ha nincs válság, akkor csinálnak maguknak, hogy legyen mit menedzselni”

(Szabó Iván, *OFHJ* 5960. old.). Láthattuk, hogy a jelenlegi helyzet okaként az azt tematizáló ellenzéki megszólalások – ha nem sanda kormányzati szándékot próbáltak sejtetni – a Békési-korszak „halogató”, „elodázó” stb. politikáját vagy Bokros rögtönzéseit jelölték meg. E stratégiáknak teljesen megfelel az itt elemzett stratégia, amely az addigi kormányzati tevékenység hasonló jellemzését adja, s a csomagtervet az addigi tevékenységek horizontjában jeleníti meg, mint annak megfelelő, abból fakadó, ismét a kormányzat inkompetenciáját bizonyító intézkedést. A „semmi változás” stratégia nyilvánvalóan megkérdőjelezi a kormányzati oldal önmagának tulajdonított „történelmi” szerepét. Mára, a gazdasági stabilizációs diskurzus időszakában e stratégia eltűnt, a Bokros-csomag az ellenzéknél mint katasztrofális történelmi fordulat jelenik meg.

8. A közös szimbolikus pozíció

kialakítására törekvő kormánypárti stratégiának az ellenzéki oldalon nincs közvetlen ellenpárja, azonban ez természetes, hiszen a praxisorientált értelmezési szint eleve közös szimbolikus pozícióra épít, azaz arra, hogy a társadalommal közösnek nyilvánított szimbolikus pozícióból a kormányt kizárják. Hasonlóképp nincs közvetlen ellenpárja a teleologikus megnyilatkozásoknak sem, hiszen az ellenzék minden szavával eleve a kormánypárti teleológia hamisságát hirdeti.

Az eddigiekben az ország gazdasági-társadalmi helyzetéről való tudás konstitúciójának stratégiai meghatározottságait próbáltam meg feltárni. Az olvasó számára feltűnhetett az, hogy az idézetek nagy része akár több stratégia illusztrálására is alkalmas. Ez nem véletlen. A diszkurzív stratégiák ugyanis nagymértékben egymásba fonódnak, így képesek arra, hogy koherens rendszerré álljanak össze, feltételezzék egymás – és az egész értelmezési rendszer – jelenlétét. Az a kiterjedt implikátúra, amely az egyes stratégiákat jellemzi, igen fontos abból a szempontból, hogy a szereplők a hallgatósággal az egész értelmezési rendszert képesek legyenek elfogadtatni, s ne csak a részelemeit. Az a tény ugyanis, hogy a vita minden megszólalása implikálja a megszólaló számára kedvező értelmezési horizont egészét, a befogadó korlátozását jelenti a különböző szempontrendszerek közötti válogatásban, s így a megszólalások a társadalmi világ elgondolásának kereteit kényszerítik a befogadóra. Ugyanezt szolgálja a stratégiák kölcsönös érzéketlensége a másik oldal problémakezelésére és fogalmi rendszerére. A szereplők nyilvánvaló célja az, hogy az ellenfél érveit ne közvetlenül cáfolják, hanem közvetve, azáltal, hogy nem beszélnek róluk, illetve másra vonatkozó érveknek tulajdonítanak relevanciát. A kiterjedt implikátúra és az „elhallgatások dinamikája” a stratégiák mindegyikét jellemzi, ezen alapul az elgondolható határainak megszabására irányuló törekvés, amely a vita szereplőinek fő célja. A meggyőzésnek e formája azért hatékonyabb, mint a racionális vita, mert a határokon túl eső, tehát az értelmezési rendszerekben elhallgatott dolgoknak nemcsak a relevanciáját tagadja, hanem a politikai kozmoszból a káoszba, a normalitás szférájából az abnormalitás szférájába utalja azokat²⁶.

Az eddigiekben feltérképeztük a politikai problematika kormány és ellenzék által megjelenített modelljeit. Arra a problémára, hogy ezen értelmezési-percepciók rendszerekből a két oldalon milyen önmegjelenítési formák nőnek ki, e tanulmányban nincs mód reflektálni, csak néhány ehhez fűződő általános észrevétel megfogalmazására van lehetőség.

ÖNIDENTIFIKÁCIÓS STRATÉGIÁK

A felek önmegjelenítését szimmetrikus szerkezetűnek nevezhetjük, mert az önmaguk és a másik közötti különbségeket azonos rendszerben fogalmazzák meg, az alábbiakhoz hasonló ellenfogalom-párok segítségével: én = felelős, őszinte, igazságos, a rend megteremtője stb.; másik = felelőtlen, hazug, igazságtalan, destabilizáló stb. mindkét oldalon. A kormányzati és ellenzéki szereplők egymáshoz meglepően hasonlóan körvonalazzák az önmaguk és ellenfelük közötti különbségeket. Mindkét oldal a politikai nyelv azon bevett toposzait használja, amelyek a „politikai Én” és a „politikai Másik” elkülönítésére alkalmasak. A felek azért képesek azonos fogalmakkal, fogalom párokkal leírni a maguk és ellenfeleik közötti relációt (amely viszony alapvetően az én = racionalitás és morál – másik = irracionalitás és immoralitás szerkezetet veszi fel), mert az „én” és a „másik” fogalmainak referenciáját a megszólalók a saját értelmezési rendszereik szintjére helyezik²⁷. (Eltérő alapállásból tartja magát felelősnek, illetve a másikat felelőtlennek mindkét fél.) Az az önidentifikációs modell, amelyet a kormánypártok és ellenzéki pártok a Bokros-csomag vitájában és azóta mindmáig megjelenítenek, a politikai problematikának rendszerorientált, illetve praxisorientált modelljeiből kiindulva értelmezhető.

ÖSSZEFOGLALÁS, KÖVETKEZTETÉSEK

1) A politikai problematika (e kifejezés alatt a politika szférájában felmerülő problémák, jelenségek, témák, ügyek strukturált halmazát értjük) hiteles és egyértelmű nyilvános megfogalmazása alapvető fontosságú kihívás a politikai szereplők mindegyike előtt. A Bokros-csomag vitája tekinthető a gazdasági stabilizációs diskurzus kezdetének: az ott megfogalmazódó értelmezési modellek és önmegjelenítési formák máig strukturáló erővel bírnak. A gazdasági stabilizációs diskurzus átrendezte a politikai megkülönböztetések addigi terét, az egymással szemben álló felek már nem a hagyományos ideológiai törésvonalak szerint szerveződnek táborokba (állandó vitatéma: ki a szocialista, liberális, konzervatív, ki a baloldali, jobboldali). Várhatóan a politikai problematikák leg-erőteljesebb újrafogalmazásának, a választási kampánynak központi motívuma lesz a gazdasági stabilizációs diskurzus.

2) A vitában megjelenő értelmezési rendszerek a válság fogalma köré szerveződnek, a megszólalások alapvető tétje tehát az lesz, hogy a válság fogalmát definiálják. A válsághelyzetet tematizáló értelmezési rendsze-

rek diszkurzív ellenstratégiák és ellenfogalmak alternatív rendszereiben jelennek meg.

3) A kormány saját jelenlétének legitimitását a helyzet és saját maga megjelenítésének „rendszerorientált” modelljéből vezeti le, amelynek lényege az, hogy az anómiafogalmat közvetlenül az államháztartási-makrogazdasági rendszer, közvetve a gazdaság (mint rendszer és nem mint tevékenység) egészének szintjére tolja. A folyamatot úgy értékelhetjük, hogy egy politikai vállalkozócsoporthoz (nevezetesen a kormány mögött álló három elitcsoport egyike, pénzügyi-technokrata, illetve reformközgazdász szakértői csoport²⁸) átstrukturálja a legitim politikai problematika egészét, olyan relevanciarendszer és fogalomhasználati módok hivatalossá tételével, amelyek szerint e csoport a helyzetet az addigiakban elgondolta. Az a nyelvi folyamat azonban, amely az anómiafogalmat rendszerszintre tolja, erőteljes diskurzusszűkítő technikák segítségével ment végbe, s a mellérendelt pozícióból a kormánypártokat szimbolikus fölrendelődésre készítette. A politikai problematika definiálásának korábbi kísérleteivel szemben, ahol az állampolgári felelősség kérdése nem merült fel (Dániel 1995), a Bokros-csomag vitájában megjelenik: a jövő elfogyasztásáról, feléléséről beszélnek, s a szociális juttatások addig méltányosnak (sőt, bővítenedőnek) ítélt rendszeréről a jogtalan juttatásokat élvezők nagy számára került át a hangsúly.

4) Az ellenzék saját jelenlétének legitimitását a helyzet és önmaga megjelenítésének „praxisorientált” modelljéből vezeti le, amelynek lényege az, hogy a válságfogalmat a társadalmi újatermelődés intézményrendszerének szintjére, azaz a gyereknevelés, oktatás, egészségügy, tudomány szintjére helyezi, s a társadalom/állampolgár szimbolikus pozícióját veszi fel. Ezáltal képes arra is, hogy ne vegyen tudomást a kormány által megjelenített racionalitás szempontjairól, s saját „szakértőiségéből” kiszorítsa a finanszírozhatóság és a különböző pénzügyi mérlegek egyensúlyhiányából fakadó veszélyek kormány által hangsúlyozott szempontjait. A praxisorientált válságfogalom révén az ellenzék által legitimálni kívánt problematika központjába a gazdaság mellé a mindennapos érdekek és elvárások teljes joggal kerülnek be: „a gazdaság helyzetét kezelni kell, de élni is kell” (Kádár, *OFHJ*, 5969. old.). Az ellenzék a társadalomhoz képest mellérendelt pozícióból szólal meg, a szakértelem racionalitását nem választva el a mindennapos életgyakorlat feltételezett érdekeitől. Stratégiai törekvés az ellenzék részéről az, hogy a kormányzati oldal diskurzusszűkítő erőfeszítéseit meggátolja, megakadályozza azt, hogy az oktatás, egészségügy, gyereknevelés helyzetét a kormányzat a finanszírozhatóság makrogazdasági prizmjában keresztül láttassa. Az állampolgári felelősség kérdése helyett igen nagy súllyal tematizálódik a kormányzati felelősség kérdése.

5) A kormányzati oldal hátrányban van az ellenzéki oldallal szemben. Láthattuk, hogy a rendszerszintű témakonstrukció alapvető jellegzetesége az igény a polgárok érdekeinek újradefiniálására egy „magasabb” racionalitás jegyében. Az ellenzék ezzel szemben megerősíteni igyekszik a hallgatót abban, ahogy saját érdekeit elgondolja. Önmaguk legitimitását tehát ellenfelük döntéseire vonatkozó reflexióik, s nem saját dönté-

seik igazolása alapján remélik biztosítani, s ez sokkal előnyösebb pozíciót biztosít nekik a kormánypártokénál. A kormány felelőssége tehát eleve sokkal erősebben vetődik fel, mint az ellenzéké, s így a számonkérés aktusa szinte kizárólag az ellenzék privilégiumává válhat. További hátrány a kormányoldal számára, hogy igen erős belső ellenzék lép fel a nyilvánosság előtt, sokkal közelebb állva az ellenzék értelmezésmódjához, mint a kormányéhoz; ezzel a jelenséggel az ellenzéknél nem találkozhattunk. Szintén a kormány számára hátrányos a sokféle társadalmi szervezet praxisorientált fellépése és tiltakozása.

6) Ugyanakkor fontos látni azt is, hogy a kormánypárti oldal hátránya nem abszolút hátrány: a problematika strukturáltsága szempontjából a kormányzati oldal van előnyben. Az ellenzék által megjelenített valóságkép jóval „szétfolyóbb”, kevésbé rendezett, ennek oka a diskurzus bővítésére irányuló (tehát minden érdeket felvállaló) ellenzéki stratégiák dominanciája, talán ezzel is magyarázható, hogy az ellenzék nem volt képes lényeges támogatottságbeli előnyre váltani kritikáját. Jelentős népszerűség-növekedést egyedül az FKGP tudott elérni populista megszólalásaival, amely egyrészt jóval erősebben épít pusztán hangulati elemekre, másrészt a kormánypártokéhoz hasonlóan jól strukturált problematikát jelenít meg – a mögöttesen felsejlő összeesküvéselméletnek köszönhetően. Feltételezhető, hogy az ellenzéki pártok azóta bekövetkező radikalizálódása jórészt az FKGP e népszerűség-növekedésének élményéből táplálkozik.

A Bokros-csomag nyilvános vitájának elemzésével arra próbáltam rávilágítani, hogy milyen kontextusban jöttek létre és milyen rendszerbe szerveződtek azok a tapasztalatok, amelyekre alapozva az ország helyzetét mindmáig értelmezni tudjuk (ez persze csak egy, de talán a legfontosabb problémakör helyzetünk megértésében). Ha a politikai termékek monopolizálásának bourdieu-i tételét elfogadjuk, el kell fogadnunk azt is, hogy bármiképp is észleljük a jelenkori Magyarország problémáit, eredményeit és ezek egymáshoz viszonyított súlyát, relevánsnak érzett tapasztalatainkat jelentős részben a Bokros-csomag vitájában kikristályosodott értelmezési rendszerek alapján halmozzuk fel és rendezzük – akár szavazatokban is mozgósítható – véleménynyé.

JEGYZETEK

- ¹ Erre Fóti Péter (Fóti 1995) mutat rá a Bokros-csomagról írott tanulmányában.
- ² Az alábbi tanulmány egy tartalomlemezés erősen rövidített összefoglalása, s így sokszor pontosan a legérdekesebb részek hiányoznak belőle – az elemzett szövegek. E kényszerű hiányosságot elnézést kérek.
- ³ Bourdieu politika-szociológiájának természetesen alapvető része a szerzőnek a „strukturák homológiájáról” vallott elképzelése, valamint osztályszemlélete, ezek azonban csak erős fenntartásokkal használható elképzelések egy vitaelemzésben, itt nem is alkalmazom ezeket.
- ⁴ Ennek feltétele természetesen az, hogy a „politikai érdek” fogalmát is az adott szereplő megfontolásaitól függetlenül definiáljuk, s axiómaként elfogadjuk, hogy bármely szereplő politikai érdekeit a politikai mező struktúrájában elfoglalt helye határozza meg. Ez

- egyébként összhangban áll Luhmann rendszerelméleti felfogásával (Pökol 1988). Az „objektív stratégia” fogalmáról lásd Bourdieu 1978. A stratégiai cselekvés ennek megfelelően nem azért tekintendő stratégiaiának, mert racionális kalkuláción alapul, hanem mert objektív érdekeket érvényesít.
- ⁵ Ebben az összefüggésben közömbös, hogy egyes problémák túlhangsúlyozása mennyiben volt a kormány és mennyiben a vele jórészt szemben álló sajtó tevékenységének eredménye.
- ⁶ A pontos hivatkozásokat és rövidítéseket lásd a forrásjegyzékben.
- ⁷ A „hivatalos” pártvéleményt a pártok legfelsőbb körébe tartozó politikusok határozzák meg, ami érthető, hiszen ők a leginkább felelősek a párt szimbolikus egységének fenntartásáért, és ők azok, akik a pártvélemények termelésében központi helyet foglalnak el. Az elemzésnek nem célja az sem, hogy az összezsapó gazdaságpolitikai elméletek premisszáit elemezze; nem célja az sem, hogy a konkrét situációt írja le minél pontosabban, pl. Bokros politikusi fellépéseit, vagy a pártok hivatalos véleményeivel szembeforduló „belső ellenzék” fellépését.
- ⁸ A kifejezéseket Lengyel Lászlótól kölcsönöztem. A kormányzat Bokros előtti és utáni önképéről lásd Lengyel 1995.
- ⁹ Ezek a „legsűrűbben” az alábbi szöveghelyeken fordulnak elő: Horn Gyula és Bokros Lajos sajtótájékoztatója március 12-én (lásd a 13-ai lapokat), Horn Gyula *Népszavának* adott interjúja (*Népszava*, március 16. 1–6. old.), Horn Gyula tv-beszéde (lásd a 20-ai lapokat), Bokros Lajos interjúja (*Magyar Nemzet*, március 25. 13. old.), Csintalan Sándor az elnökségi sajtótájékoztatókon (pl. a március 14-i lapokban), Csintalan Sándor interjúja (*Magyar Hírlap*, március 25. 8. old.); valamint Horn és Szekeres vonatkozó parlamenti felszólalásai.
- ¹⁰ Arra az igen fontos tényre, hogy a praxisorientáció egyszerre jelenik meg mint egyéni szenvedéstörténet és mint dezintegrációs fenyegetettség ábrázolása, Rényi Ágnes hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.
- ¹¹ A kifejezést Habermas (1985) „Mit nevezünk ma válságnak?” című cikkéből vettem át. A válság orvosi fogalmán Habermas a következőket érti: „A válságos történés, a betegség objektív dolognak látszik... az illető szervezetnek a kívánatos (»legyen«-) állapotától, azaz az egészséges, normálállapottól való eltérése megfigyelhető és szükség esetén indikátorokkal mérhető is. A beteg tudata itt nem játszik szerepet; hogyan érzi magát és hogyan éli át betegségét, az legfeljebb szimptomája a folyamatnak, melyet ő aligha befolyásolhat.”
- ¹² Horn a kormánydöntés napján a HÉT című műsorban az intézkedéseket az ország tarthatatlan pénzügyi helyzetével indokolja. „Horn az intézkedéscsomaggal kapcsolatban elmondta: az ország pénzügyi helyzete tarthatatlan, mind a hazai, mind a nemzetközi szakmai körökben hosszas konzultáció folyt a kialakult helyzetről. Egyetértettek a változtatás szükségességével, ellenkező esetben ugyanis az ország nemcsak a fizetésképtelenség, hanem az államcsőd felé sodródik” (*Népszabadság*, március 13. 4. old.). Lásd még ugyanitt Kunce Gábor interjúját.
- ¹³ Lásd erről például Pető Iván parlamenti felszólalását március 13-án, vagy Horn március 12-i sajtótájékoztatóját.
- ¹⁴ „Tudjuk, hogy miközben milliók szegényednek el, ugyanakkor a szociális ellátó rendszerben egyfajta egyenlőségi érvényesül, legyen szó akár családi pótlékról, az egészségügyi ellátásban való részvételről és bizonyos mértékig a munkanélküli segélyekről. Ezt a jelenséget még tetézi a csalások, kijátszások széleskörűen elterjedt gyakorlata is. Tehát ezen is változtatni kell” (Horn Gyula, *OFH*, 5946).
- ¹⁵ Nagyban hasonlít Baja véleményéhez Bokros Lajos nyilatkozata (*Magyar Nemzet*, március 25. 10. old.): „...az egyetemisták, főiskolások nem a kétezer forint, hanem a bevezetés módja ellen tiltakoznak, ami nem volt igazán szép, elismerem. Csak hát most korszakhatár van...” A kényszerhelyzet legitimálja a demokratikus értékek sérülését.
- ¹⁶ A miniszterelnök tévnyilatkozatának több önfelnagyító megnyilatkozása is a „tétlenkedést” racionalizálja: „Önök lehetnek a tanúi, mennyi mindent megpróbáltam azért, hogy elkerüljük a társadalom további megpróbáltatásait” (*Népszabadság*, 20. 5. old.).

Horn a „tétlenkedés” időszakát tehát az alternatívakeresés periódusaként jeleníti meg.

- ¹⁷ „A megváltoztatás nem megy könnyen: az oktatási, egészségügyi, jóléti, szociális kiadások szinten tartása, korlátozása szükséges ahhoz, hogy a másik oldalon a túladóztatást megszüntessük. Ha ez megkérdőjelezhető, illetve a gazdasági növekedés feltételei kialakulnak, akkor lesz remélhető, hogy egyre nagyobb adóbevétel keletkezik, melyből fedezni lehet az úgynevezett humán infrastrukturális ellátórendszerek finanszírozásának bővítését” (Bokros-interjú, *Magyar Nemzet*, március 20. 15. old.). Az intézkedéscsomag a „jobb élet” lehetőségének és az igazságosság elvének hordozójaként jelenik meg Horn tévébeszédében is: „Meg kellett ... bizonyosodnom arról, hogy csak az ilyen jellegű reformok alapozhatják meg boldogulásunkat. Meg lehet és meg is fogjuk teremteni az igazságosabb teherviselést” (*Népszabadság*, március 20. 5. old.).
- ¹⁸ A tervezett intézkedések történelmi keretekbe helyezését figyelhetjük meg Hegyi Gyula tanulmányában is (*Magyar Nemzet*, március 25. 16. old.), vagy Bokros Lajos 17-ei sajtótájékoztatóján.
- ¹⁹ Ugyanez látható Pető Iván március 13-ai parlamenti felszólalásában (*OFH*, 5955).
- ²⁰ A *Magyar Nemzet* tudósítása szerint Csintalan Sándor a pártok állami támogatásának csökkentését bejelentő sajtótájékoztatón kijelentette: „a pártoknak tudomásul kell venni: nem vonhatják ki magukat a kollektív áldozathozatal alól” (*Magyar Nemzet*, március 20. 4. old.). Hasonló szellemben, bár kevésbé szakrális beszédmódban fogalmazza meg ugyanezt az SZDSZ: „A szabaddemokraták gesztusértékűnek tartanak, ha a megszorított intézkedések hatása alól a pártok sem próbálnák meg kivonni magukat” (Varga Kristóf sajtófőnök, *Magyar Hírlap*, március 20. 5. old.). Ugyancsak e lap beszámolója szerint az MSZP sajtófőnöke, „Bárd András szimbolikus jelentőségűnek nevezte a kormány tervét, hiszen ez a lépés azt jelzi, hogy a pártok sem vonják ki magukat a társadalom egészét sújtó intézkedések hatása alól” (*Magyar Hírlap*, március 25. 5. old.).
- ²¹ Lásd Kis Gyula: Kiegyezés vagy kapituláció (*Magyar Nemzet*, március 25. 11. old.).
- ²² „Az egyre romló gazdasági helyzetben lévő önkormányzatok az államtól kapott, s reálértékben csökkenő szociális kvótákból nem lesznek képesek a munkába visszakényszerített anyaktól a gyermekek ellátásának gondját átvenni” – szögezte le Gémesi György az MDF sajtótájékoztatóján (*Népszava*, március 23. 2. old.). Az ellenzéki stratégiáinál is megfigyelhetjük azt a jelenséget, hogy különféle stratégiák összekapcsolódnak. Ez utóbbi „következmény-kiterjesztő” idézetben ennek megfelelően felfedezhetünk egy másik igen fontos stratégiát, a társadalmi és intézményes érdekek összekapcsolásának stratégiáját, valamint természetesen a jövőkép praxisorientált megfogalmazásának stratégiáját is. A társadalmi életvilág Gémesi által érvényesíteni kívánt relevancia-rendszerében az „anya” fogalma szakrális jelentőséggel bír, amely szakralitást a gyermek gondjának viseléséből, tehát a jövő biztosításának feladatából nyeri el. A jövő veszélyeztetését jelenti az, hogy a kormány az anyákat „visszakényszeríti” a munkába (kormány mint agresszor képe), hogy a „gyermekek ellátásának gondját” az önkormányzatok lesznek kénytelenek átvenni, s e feladattal nem fognak tudni megbirkózni, mivel tőlük is pénzeket von el a kormány.
- ²³ Az intézkedések az ellenzéki stratégiák szerint a parlamentáris demokrácia működését is hátrányosan befolyásolják, így a „következmény-kiterjesztés” stratégiája alkalmas arra is, hogy a megszólalók önmagukat a demokrácia univerzális értékeinek képviselőiként jelenítsék meg. „Bármilyen nehéz gazdasági helyzetben van is az ország, nem engedheti meg magának, hogy anyagi nehézségekre hivatkozva felszámolja a többpárti parlamenti demokráciát” – mondta Herényi Károly (MDF) (*Magyar Nemzet*, március 20. 4. old.). Hasonló véleményének adott hangot az összes többi ellenzéki párt is a pártok költségvetési támogatásának csökkentéséről folytatott vitában (lásd a 20-ai lapokat).
- ²⁴ A hatásvizsgálatok számonkérésének talán legjobb példája Kövér László március 14-ei interpellációja (*OFH*, 6085) a pénzügyminiszterhez. Felszólalása eredetileg információkérés jellegű (alapkérdése az, hogy milyen hatástanulmányok készültek), azonban valódi funkciója a kormánnyal szembeni vádak („beláthatatlan következmények”) megjelenítése. A hatásvizsgálatok számonkérése nyilvános „vádiratként” működik.

- ²⁵ Gáspár Miklós nyilatkozata (*Népszabadság*, március 13. 4. old.) is azt a normatív elvárást fogalmazza meg a gazdaságpolitika felé, hogy az összeegyeztethető legyen a társadalmi érdekekkel. „Folytatódik a kormányzat részéről az a fajta megszorító gazdaságpolitika, amelyet a KDNP kezdetől fogva elutasított. Az intézkedés megkülönböztetetten sújtja a munkavállalókat, a nagycsaládosokat, a nyugdíjasokat és a tandíjra kötelezetteket.” Ezen idézet is azt mutatja, hogy a társadalmi érdekek felvállalása miképp alkot egységet a közgazdasági szakértelemre való hivatkozással. Ugyanezt figyelhettük meg Kis Gyula korábban idézett tanulmányában is, aki a modernizációs program alapelveként az „emberi erőforrások fejlesztését” határozta meg, s az ezeket újratermelő intézményrendszernek juttatott költségvetési támogatás csökkentését mint a modernizáció lehetőségének eljátszását értékelte.
- ²⁶ Erről lásd Szabó 1996.
- ²⁷ A politikai nyelv fogalmainak „hajlékonyságát” mint a politikai nyelvhasználat konstitutív feltételét értelmezi W. Dieckmann „A szó tartalmának problémái” című tanulmányában (Dieckmann 1969).
- ²⁸ Erről lásd Körösenyi 1995.

FORRÁSJEGYZÉK

- Magyar Hírlap*, március 13–25-ei számok
Magyar Nemzet, március 13–25-ei számok
Népszabadság, március 13–25-ei számok
Népszava, március 13–25-ei számok
Új Magyarország, március 13–25-ei számok
Országgyűlési Felszólalások Hiteles Jegyzőkönyve (OFHJ), az „Országgyűlés tavaszi ülészakánának 12. ülésnapja 1995. március 13-án, hétfőn”, az „Országgyűlés tavaszi ülészakánának 13. ülésnapja 1995. március 14-én, kedden”, az „Országgyűlés tavaszi ülészakánának 14. ülésnapja 1995. március 20-án, hétfőn” című fejezetek.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bahtyin, M. M. 1985. *A szó az életben és a költészetben*. Budapest: Európa Könyvkiadó
 – 1986. Nyelv, osztály, ideológia. In: *A beszéd és valóság*. Budapest: Gondolat
 Becskeházi Attila–Kuczsi Tibor 1992a. *Valóság*, 70. Budapest: Scientia Humana
 – 1992b A nyilvánosságról. *Szociológiai Szemle*, 3, 39–51.
 Bourdieu, P. 1978a A beszédtevékenység gazdaságtana. *Műhely*, 26, 1–45.
 – 1978b *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat
 – 1985. Az identitás és a reprezentáció. *Szociológiai Figyelő*, 1, 7–22.
 – 1987. A politikai mező. *Valóság*, 1, 110–115.
 – 1988. A képviselet és a politikai fetisizmus. *Valóság*, 4, 116–120.
 – 1990. In *Other Words. Essays towards a Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity Press
 – 1991. *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press
 Brown, G.–Yule, G. 1983. *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
 Dániel Ágnes 1995. „Hiszem, hogy erőforrásunk lehet a stílus is...” In: Gombár et al. (szerk.) 1995, 354–370.
 Dieckmann, W. 1969. A szó tartalmának problémái. In: *Sprache in der politik*.
 Edelman, M. 1987. *Constructing the Political Spectacle*. Chicago: The University of Chicago Press
 Fóti Péter 1995. *A technokrata közbeszéd behatolása a magyar politikai diskurzusbá*. (Kézirat, MTA PTI).
 Foucault, M. 1991a A diskurzus rendje. *Holmi*, 7, 868–889.
 – 1991b Omnes et singulatim. A politikai ész kritikája felé. In: Szakolczay Árpád (szerk.) *A modernség politikai-filozófiai dilemmái, a felvilágosodáson innen és túl*. Budapest, 43–85.

- 1996. *A szexualitás története*. Budapest: Atlantisz
- Geertz, C. 1994. *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Századvég
- Gombár Csaba 1995. Száz nap, vagy amit akartok. In: Gombár et al. (szerk.) 1995, 235–260.
- Gombár Cs.–Hankiss E.–Lengyel L.–Várnai Gy. (szerk.) 1995. *Kérdőjelek: a magyar kormány 1994–1995*. Budapest: Korridor
- Habermas, J. 1985. Mit nevezünk ma válságnak? *Szociológiai Figyelő*, 1, 23–46.
- 1993. *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest: Századvég–Gondolat
- 1994. Válságtendenciák a kései kapitalizmusban. In: *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz, 59–141.
- Heidelberg, 58–80. (Szabó Márton fordítása, kézirat.)
- Heller Mária–Némedi Dénes–Rényi Ágnes 1990. Vázlat a nyilvánosság-fogalom értelmezéséhez. In: *Tükör által homályosan*. Budapest: MTA TTI, 111–122.
- 1992. Nyilvános stratégiák és nyilvános szabályok. *Szociológiai Szemle*, 3, 53–59.
- Heller Mária–Rényi Ágnes 1995. Diszkurzív stratégiák az új magyar nyilvánosságban. In: Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (szerk.) *Jelbeszéd az életünk. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*. Budapest: Osiris–Századvég Kiadó, 432–447.
- Koselleck R. 1979. Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. In: *Vergangene Zukunft*. Frankfurt am Main, 211–259. (Szabó Márton fordítása, kézirat.)
- Körösiényi A. 1995. Kényszerkoalíció vagy természetes szövetség? In: Gombár et al. (szerk.) 1995, 260–281.
- Kurtán S.–Sándor P.–Vass L. (szerk.) 1996. *Magyarország Politikai Évkönyve*. Budapest
- Lengyel L. 1995. Egérfogó. In: Gombár Cs. et al. (szerk.) 1995, 13–50.
- 1996. Ezerkilencszázkilencvenöt. In: Kurtán et al. (szerk.) 1996, 42–58.
- Némedi Dénes 1990. Adalékok a nyilvánosságfogalom kritikájához In: *Logosz*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet, 113–129.
- Pokol Béla 1988. *A szociológiai elmélet új útjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Shapiro, M.J. (ed.) 1984. *Language and Politics*. Oxford: Basil Blackwell Publisher Ltd.
- Spector, M.–Kitsuse, J. I. 1977. *Constructing Social Problems*. Menlo Park, Cal.: Cummings Publishing Company
- Szabó Márton 1994a A politika szemantika lehetőségei. In: Balogh I. (szerk.) *Törésvonalak és értékválasztások*. Budapest: MTA PTI, 525–546.
- 1994b A metaforikus politika. *Politikatudományi Szemle*, 3, 91–111.
- 1996. Vázlat a politika diszkurzív értelmezéséről. *Politikatudományi Szemle*, 4, 103–132.
- van Dijk, T. A. (ed.) 1985. *Handbook of Discourse Analysis*. Volume IV. London: Academic Press

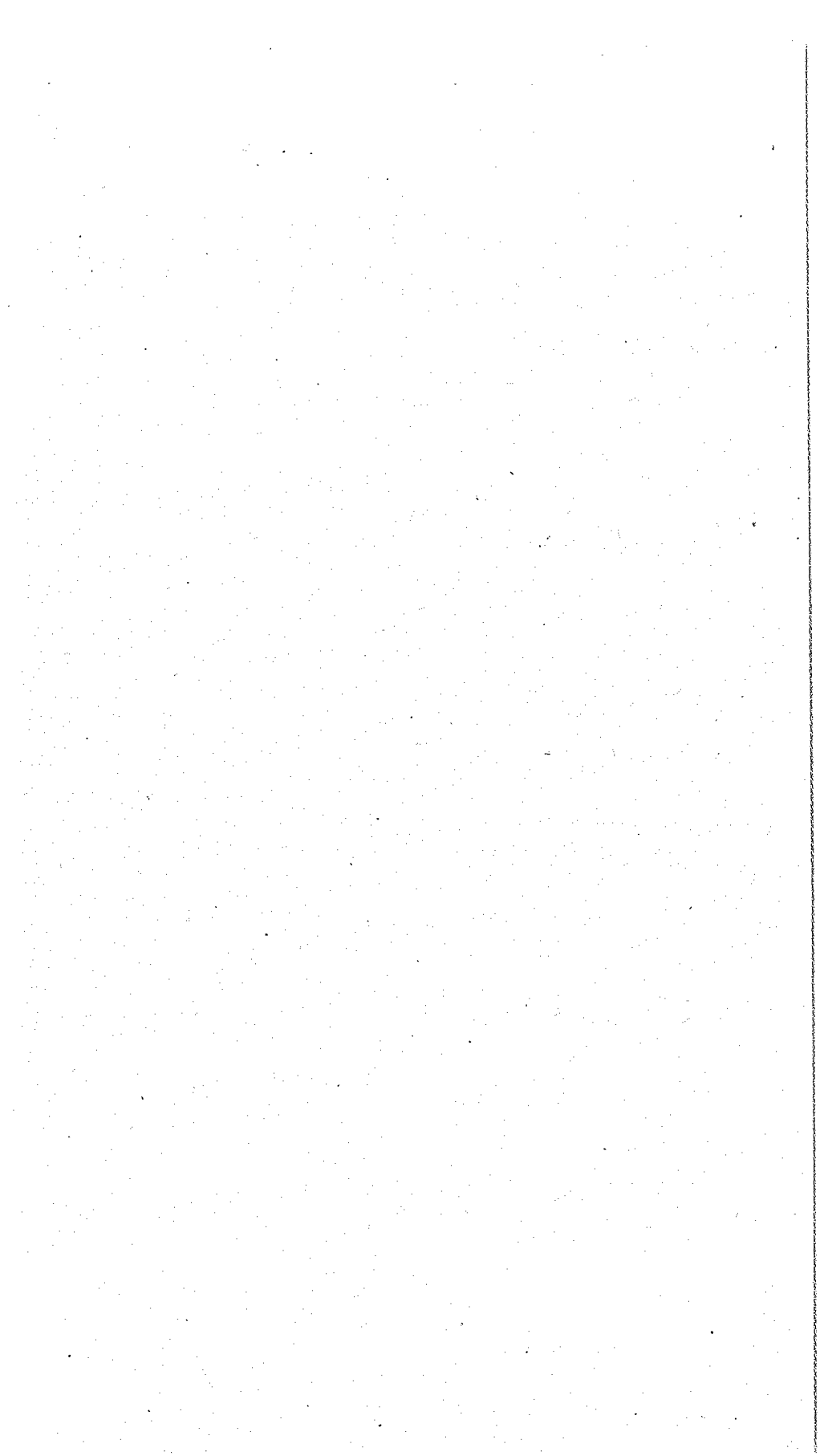

Az Európai Unió és Magyarország

Szerkesztőségünk a Külügyminisztérium EUPFKO programjával kötött támogatási szerződése alapján ebben a számban elkezdti *Az Európai Unió és Magyarország* rovatcímét viselő tematikus sorozatát. A sorozat, amely az 1997/4-es számtól az 1998/4-es számig tart, arra vállalkozik, hogy Magyarország európai integrálódásának folyamatát – tudomásunk szerint először – politikatudományi eszközökkel vizsgálja és elemezze. Célunk, hogy az eddig inkább informatív, propagandisztikus, illetve politikai megközelítések mellett megjelenjenek a nyilvánosság előtt olyan szakmai-tudományos vizsgálatok, amelyek nemcsak a társadalomtudományok művelői, hanem a kormányzati döntéshozók számára is tanulságokkal szolgálhatnak. Meggyőződésünk, hogy Magyarország csatlakozása az Európai Unióhoz, illetve általában az össz-európai integrációs folyamat a 21. század politikatudományának egyik legnagyobb kihívása lesz, amelyre – ha e tekintetben is lépést kívánunk tartani Európával – már most reagálnunk kell. Ezt szolgálja ez a sorozat, amely reményeink szerint inspiráló, esetleg vitára készítő lesz mind a politológusok, társadalomtudósok, mind a politikacsinálók számára.

Elsőként Fricz Tamás és Johancsik János közös tanulmányát közöljük, az 1998/1-es számunk pedig teljes egészében az integráció témakörével foglalkozik majd.

FRICZ TAMÁS-JOHANCSIK JÁNOS

Pártok és választópolgárok kapcsolattartása*

Magyarország EU-csatlakozása és a nyugat-európai tapasztalatok

Az Európai Unióhoz csatlakozásunk folyamatában különös jelentősége van annak a kérdésnek, hogy legfontosabb politikai intézményeink működése mennyiben mutat hasonló, illetve eltérő vonásokat a nyugat-európai országok azonos intézményeihez képest. A parlamenti demokráciákon belül kiemelt jelentősége van Európában a pártoknak és a pártrendszereknek, illetve annak, hogy a pártok és a választópolgárok között milyen a kapcsolat. Magyarország EU-konformitásának nem elhanyagolható feltétele, hogy a pártrendszer, belső struktúrája, tagoltsága, illetve a pártok és a választópolgárok közötti viszony európai mércével mérve is kezelhetőnek, áttekinthetőnek, demokratikusnak számítsaon.

Az utóbbi években – talán évtizedekben – Nyugat-Európában is megváltozott, illetve változóban van a pártok és az állampolgárok közötti kapcsolatrendszer, azaz egy olyan „modell” felé közeledünk, amelyen belül is éppen lényeges változások figyelhetők meg. A korábbi évtizedekre jellemző viszonylag szoros kapcsolat felbomlóban van, válságjelenségek mutatkoznak a választópolgárok pártokhoz való viszonyában. Úgy tűnik, az elfogadott, nagy tradíciókkal rendelkező nyugat-európai pártoknak újra fel kell hívniuk magukra a polgárok figyelmét, újra meg kell nyerni őket, újra vonzóvá és népszerűvé kell válniuk, ha a választásokon, a választási versenyben sikeresen akarnak szerepelni. Annál is inkább,

* Az alap kutatás az OTKA által támogatott „A modern pártok vonzereje, imázsa és állampolgári magatartást befolyásoló technikái” című, T-014797 sz. kutatási program keretében készült.

mert felbukkantak a pártpalettán olyan radikális, sok esetben populista, szélsőséges pártok, amelyek éppen a hagyományos pártok iránti csökkenő vagy elveszett szimpátiára alapozva érnek el viszonylagos sikeret.

A pártok és a választópolgárok viszonyában Nyugat-Európa szinte minden országában többé-kevésbé megfigyelhető válságjelenségek perze nem ismeretlenek Magyarországon sem. Ebben a fiatal demokráciában a történelmi léptékkal mérve hihetetlenül gyorsan kialakult pártrendszernek, egyáltalán a pártoknak igen csekély a népszerűsége az állampolgárok körében. Ugyanakkor a magyarországi bizalomhiánynak részben mások az okai és a jellemzői, mint a nyugat-európainak, ennél fogva a „kezelés” módja is más – vagy részben más – lehet. Az Európához csatlakozás folyamatában tehát a magyar politikai aktoroknak tekintetbe kell venniük azokat az európai válságjelenségeket, amelyek vélhetően nem állnak meg országhatárunknál, csakúgy, mint a hazai sajátos problémákat pártok és választópolgárok viszonyában.

Érdeemes tehát megvizsgálunk: hogyan gondolkodnak ma a nyugat-európai pártok a választópolgárokkal való kapcsolattartásról, hogyan igyekeznek újra vonzóvá válni körükben. Másfelől pedig: a magyar pártrendszer a jelenlegi tagoltságával, működési jellemzőivel hogyan illeszkedhet ebbe az átalakulóban lévő európai (párt)politikai struktúrába, egyáltalán, a nyugat-európai párt-választópolgár viszonyhoz képest mi jellemzi a magyarországi kapcsolatrendszert.

Nos annak érdekében, hogy megismerhessük a fejlettebb demokráciákban működő pártoknak a választópolgárok megnyerésére irányuló stratégiáit, módszereit, 17 kérdést tartalmazó kérdőívet állítottunk össze, és 1995 októberében interjú-levélként elküldtük öt országba, 24 párt címére. A csekély mértékű reagálás miatt a levelek kiküldését 1996. február elején megismételtük. Végeredményképpen összesen nyolc párt véleményét tartalmazó, értékelhető kitöltött kérdőívvel és kiegészítésként kért alapidokumentumokkal rendelkezünk.

Az interjú-levéll 17 kérdése öt zárt és 12 nyitott kérdést tartalmazott. Amíg a zárt kérdésekre, amelyeket pontozni kellett, általában választ kaptunk, a nyitott kérdéseink többnyire megválaszolatlanul maradtak. Ez minden jel szerint abból adódik, hogy a nyitott kérdések megválaszolása több időt és nagyobb munkát igényelt volna.

A rendelkezésünkre álló válaszok viszonylag kis száma óvatosságra int a reprezentativitás tekintetében, mindenesetre kvantitatív elemzésükre nincs módunk. A kérdőívek által tükröződő vélemények azonban fontos támpontul szolgálhatnak a témánk szempontjából releváns, a pártok működéséről árulkodó források, adatok, dokumentumok és a már rendelkezésre álló szakirodalmi ismeretek értelmezéséhez. Bár vizsgálatunk reprezentativitása korlátozott, értékét növeli, hogy öt országra terjed ki, és a benne részt vevő pártok lefedik az európai szintéren jelen lévő főbb politikai irányzatokat, a liberálisok kivételével.

Az interjú-levelünkre adatot szolgáltatató pártok az alábbiak:

Németországban a kereszténydemokrata CDU, a keresztényszociális CSU, a környezetvédő mozgalom Grünen;

Franciaországban a kereszténydemokrata centrum FD, a kommunista párt PCF, az etnonacionalista FN;

Ausztriában a szocialista SPÖ;

Spanyolországban a regionális Convergencia Democratica de Catalonia.

A kérdéseinkre adott pontozásos válaszok eredményeit – az öt kérdés szerint csoportosítva – a Mellékletben közöt öt táblázatban (1–5 lap) foglaltuk össze.

ELMÉLETI KIINDULÓPONTOK

Ugyan a pártok és a választópolgárok kapcsolatrendszerében a változások már a hatvanas–hetvenes években – a tágabb értelemben vett társadalmi-politikai környezet átalakulásának hatására – elkezdődtek, mégis igazán a nyolcvanas–kilencvenes években öltötték látványos formát, nem véletlen tehát, ha a nyugati elméleti reagálások is erre az időszakra esnek.

Az angol, illetve német nyelvű nyugati politikatudományi szakirodalom a párt–választópolgár viszonyban mutatkozó válságjelenségeket mindkét oldalról elemzi. Richard S. Katz (1980) a jelenségre reagálva leírja, hogy amíg a politikusok és az emberek, a pártok és a választópolgárok közötti kapcsolat (linkage) a hatvanas–hetvenes évekig egyértelmű és szoros volt – azaz meghatározott pártokhoz meghatározott társadalmi csoportok kötődtek –, addig az utóbbi időszakban ez a kapcsolat meggyengült, csökkent a pártok érdek- és értékartikuláló szerepe, befolyása. Ennek a változásnak az első jelei már a hatvanas években megmutatkoztak abban, amire Otto Kirchheimer klasszikus tanulmányában (1965) utal, miszerint a honorációpártok és a tömeg- (vagy osztály-) pártok korszaka után megjelentek a „mindenki pártjai” (Allerweltparteien), avagy – az angolszász szakirodalomban honos kifejezéssel – a „mindenevő” pártok (catch-all parties), amelyek igyekeztek hagyományos bázisukat nagymértékben kiszélesíteni.

A mindenki pártjai, a *néppártok* új típusának megjelenése azonban még csak a kezdet volt abban a folyamatban, amely a kilencvenes évekre elvezetett a tevékenységüket szinte teljes mértékben az állami életre koncentráló pártok típusának elterjedéséig. Katz és Peter Mair (1995) már arról számolnak be, hogy olyan professzionálisan működő *kartellpártok* kezdik uralni a (párt)politikai teret, amelyek sajátos közös érdekekkel rendelkeznek, igyekeznek az állami szférában megszerzett privilégiumaikat őrizni, és közös érdekeik egyre kevésbé találkoznak a választópolgárok érdekeivel. Mindez azzal jár együtt, hogy az állami szférába „feltolódott” pártok egyre kisebb jelentőséget tulajdonítanak a pártszervezeteken belül a tagság aktivitásának, a „mozgalmi” párttevékenységnek, egyáltalán, a választópolgárokkal való szorosabb, személyesebb kapcsolattartásnak.

Egyáltalán nem tekinthető véletlennek, hogy mindezek alapján számos, a pártok válságával foglalkozó írás, elemzés született, amilyen pél-

dául H. Daalder (1992) „Crisis of Party?” című munkája. A szerző ebben az írásában a pártok iránti bizalom elapadásának, illetve megszűnésének indoklására négy lehetséges érvrendszert sorol fel. Elsőként említi a pártokkal szembeni általános, választópolgári ellenérzéseket. A német szakirodalomban Politikverdrossenheit-nek, azaz „pártundornak” nevezett jelenség arra utal, hogy a) a pártok társadalmi-politikai szerepe megváltozott, b) a pártokkal szemben erőteljes kritika nyilvánul meg, és c) a pártoknak újra kell fogalmazniuk szerepüket ahhoz, hogy visszanyerjék a választópolgárok bizalmát.

A pártok és a választópolgárok közötti viszony megváltozását, a pártokkal szembeni bizalmatlanság felerősödését az is bizonyítja, hogy egyre több alulról szerveződés, polgári mozgalom, „köztes intézmény” vállalja magára a pártok által korábban privilegizált társadalmi funkciókat. Többen – Inglehart (1984), Dalton (1988), Lawson (1988), valamint Togeby (1992) – rámutatnak erre és felteszik a kérdést, vajon ezek után milyen funkciókat kellene a pártoknak betölteniük a társadalomban, illetve elvesztett funkcióikat hogyan tudnák visszaszerezni.

E folyamat másik oldala a választópolgárok mentalitásának az átalakulása. A pártok átalakulásával – néppártosodás, „kartellestedés” – párhuzamosan a választópolgárok körében is fordulat következett be: a hagyományos szoros, erőteljes, érzelmi alapú pártelkötelezettség nagymértékben feloldódott, és megnövekedett az aránya az úgynevezett *ingadozó választóknak*, akik mindenféle kötődés nélkül hol erre, hol arra a pártra szavaznak vagy éppenséggel nem mennek el választani. A „Wechselwähler”-ek, azaz a pártot változtató választók arányának növekedéséről különösen a német és osztrák szerzők írtak elemzéseket, így többek között M. Kaase–W. G. Gibowski (1990), F. Plasser–P. Ulram (1992), E. Wiesendahl (1992), G. Riegel (1994), R. O. Schultze (1994). Ezek az elemzések elsősorban arra helyezik a hangsúlyt, hogy a választópolgárok nagymértékben individualizálódtak, döntéseiket már nem feltétlenül a hagyományos társadalmi-szociológiai csoportokhoz tartozás elvárásai alapján hozzák. Ennek az új, növekvő arányú választói rétegnek a megnyerése egészen másféle feladatot jelent a hagyományos, „bevett” pártok számára: részben visszatérést a ma is használható, modernizálható tradícióikhoz, részben teljesen új magatartást, amelynek kritériumai ma még csak körvonalazódnak.

Természetesen sorolhatnánk tovább a nemzetközi szakirodalomból azokat a szerzőket és műveiket, akik és amelyek a pártok és választópolgárok viszonyában bekövetkezett válságjelenségekkel foglalkoznak. Ám talán ennyi példa is elég annak bizonyítására, hogy a szakirodalom számára egyértelmű: a nyugat-európai demokráciák meghatározó pártjai a kilencvenes évek végén megváltozott mentalitású, bizalmát veszített választópolgársággal néznek szembe, akiknek – újbóli – megnyeréséhez egészen megváltozott pártpolitikai stratégia alkalmazása válik szükségessé.

Összegezve, empirikus felmérésünkkel arra a kérdésre kerestünk választ, hogy a nemzetközi szakirodalomban sokoldalúan leírt, jellemzett válságkorszakban az egyes nyugat-európai országok pártjainak milyen

konkrét elképzelései vannak vonzerejük növelésére, a választópolgárok megnyerésére? A következő fejezetekben részletesen ismertetjük felmérésünk eredményeit, és megpróbálunk az adatokból meghatározott következtetéseket levonni.

AZ ÁLLAMPOLGÁROK POLITIKAI RÉSZVÉTELÉNEK TERÜLETEI

Az erre a kérdésre adott válaszokból (lásd Melléklet 1. lap) egyértelműen kitűnik, hogy a pártok a választásokat tekintik annak a fő területnek, amelyen elvárják az állampolgárok részvételét. Ez összefügg azzal és következik abból, hogy olyan politikai rendszerekben működő pártokról van szó, ahol a hatalmi posztok elosztása és a hatalom működésének legitimitációja a választások eredményeire épül. Miután valamennyi esetben versengő pártrendszerekről van szó, elsődleges értéknek számítanak e verseny terepéül szolgáló politikai választások. A kérdésre adott válaszok politikai irányzatoktól függetlenül megerősítik, hogy a demokratikus rendszerben működő pártok az állampolgárok számára a választási részvételt tartják a legfontosabb politikai tevékenységnek. Ez egyben utal arra is, hogy a pártok saját tevékenységükben szintűgy központi helyet szánnak a választásoknak. A választási részvételnek ez a magasra értékelése éppúgy jellemző a szélsőjobboldalinak tartott francia Front National, a francia kommunista párt, a német Zöldek esetében, mint a konzervatív vagy liberális, illetve a bal- vagy jobboldali középpártokra. Tükrözi e rendszerekben a választások intézményével kapcsolatban kialakult minimális konszenzus meglétét és azt, hogy ezen az alapon a pártok döntő szerepet vállalnak a választások lebonyolításában, mintegy gazdái a hatalom legitimálását célzó aktusnak. Összhangban áll az ezen országok társadalmaiban uralkodóknak tekinthető felfogással, amely a választásokat a rendszer demokratikus működése egyik fő aktusának tekinti.

A részvétel további kívánatos formáit illetően már szóródnak a vélemények. A hétpontos skálán a többi részvételi forma átlagban 2 ponttal vagy annál többel értékelődött alá. A vélemények szóródása ellenére a második legfontosabb részvételi formának *a párt által szervezett politikai, szociális vagy kulturális akciókban való részvétel* minősült. Ez a vélekedés természetes, hiszen adott párt az őt támogató állampolgároktól sokkal várja el, hogy részt vegyenek az általa szervezett vagy kívánatosnak tartott akciókban. Ebben az állásfoglalásban azonban közvetetten benne rejlik a pártmozgalomhoz való viszony megítélése is. Ez ambivalenciát tükröz egy olyan korszakban, amikor a pártnak mint politikai szervezetnek a társadalommal való kapcsolata szempontjából a tömegtájékoztatósi eszközök, köztük elsősorban a televízió előtérbe jutása, szinte túlnyomóvá válása megkérdőjelezi a hagyományos pártmozgalmi eszközök hatékonyságát, miközben a médiumok elérhetősége tekintetében eltérő lehetőségekkel rendelkező pártoknak nincs módjuk lemondani a társadalommal való érintkezésük hagyományos formáiról. A pártmozgalom és a mozgalmi aktivitás értékelése továbbá összefügg – mint ahogy min-

dig is összefüggött – az adott párt szerepfelfogásával, vállalt missziójával vagy hivatástudatával, és ennek megfelelően a párt eltérő jelentőséget tulajdonít a parlamenti tevékenység koordinálását meghaladó párttevékenységeknek. A megkérdezett pártok közül a német kereszténydemokraták, a német Zöldek és a francia kommunista párt tulajdonítottak nagyobb jelentőséget a pártmozgalmi részvételnek. A francia kereszténydemokraták (FD) és a spanyol Katalóniai Demokratikus Konvergencia-párt csak az átlagos mértékben ismerte el e részvételi terület fontosságát. Feltehetően a pártmozgalmi hatékonyságával kapcsolatos mai kétségek miatt kapott csekélyebb értékelést e részvételi forma a bajor keresztényszociális pártiak (CSU), illetve az osztrák szocialista pártiak (SPÖ) részéről, de nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény sem, hogy mindkét esetben kormányzó pártról van szó. Figyelmük általában a kormányzati és a parlamenti tevékenységre összpontosul, még ha tömegpárti hagyományaik vannak is, mint különösen az utóbbi párt esetében. Meglepő viszont a pártmozgalmi tevékenység leértékelése a francia Front National részéről, amely a nyílt demonstrációk híve, és emellett magasra értékeli a jótékonsági célú tevékenységeket. Álláspontja nyilván arra a szemléletbeli sajátosságra vezethető vissza, amely ellenséges magával a párttal szemben. Ugyanis a pártban olyan politikai szervezetet látnak, amely pártoskodásával megbontja és elerőtleníti a nemzet egységét, e legmagasabbra értékelt célt. Nem véletlenül kerülnek szervezetük elnevezésében is a párt megjelölést.

A megkérdezett pártok véleménye szerint fontossági sorrendben ezután következik az a két tevékenységi forma, amelyek közül az egyik kevésbé, a másik szorosabban kötődik az adott párt szervezetéhez. Ennek ellenére egyaránt fontosnak ítélik az állampolgár részvételét a *politika formálásában és a párt valamelyik alapszervezetéhez kapcsolódó tevékenységben*. Négy párt (CDU, FD, SPÖ, FN) a párthoz szorosabban kapcsolódó részvételi tevékenységet értékelte magasabban, három párt (CSU, Grünen, Convergencia) pedig a politika alakításában való általánosabb részvételt.

A legnagyobb értékelésbeli különbség a két részvételi forma megítélésében a bajor keresztényszociális párt, illetve a francia FN esetében mutatkozik: az előbbi az általános részvételt, az utóbbi a párt alapszervezetéhez kötődő tevékenységet tartja fontosabbnak. A francia kereszténydemokraták is nagyobb értékűnek ítélik a pártszervezethez kapcsolódó részvételt, míg a spanyol Convergencia párt inkább az általánosabb részvételi forma mellett foglalt állást.

A politika formálásában való általánosabb részvételt a bajor keresztényszociálisok, a francia kommunisták, a német kereszténydemokraták és a spanyol Convergencia értékelte átlagon felüli pontszámmal, míg legkevesebbre az osztrák szociáldemokrata, illetve a francia Front National tartotta (1 pont). Ugyanez a francia FN fontosnak ítélte (5 pont) a párt szervezetéhez kapcsolódó részvételi tevékenységet, és még magasabbra értékelték a német és a francia kereszténydemokraták, a francia kommunisták, miközben a többi párt közepes jelentőséget tulajdonított neki.

Azoknak a pártoknak az álláspontja, amelyek fontosnak tartják a párt alapszervezetéhez kapcsolódó tevékenységet, nyilvánvalóan a tömegpárti koncepcióhoz kapcsolódik. A hagyományos pártszervezeti formával szemben kritikus pártok viszont kisebb jelentőséget tulajdonítanak e részvételi formának.

Az előzőeknél kevésbé fontosnak bizonyult és átlagosan közepes értékelést kapott a *pártgyűléseken való részvétel*, illetve a *párt működését közvetlenül szolgáló szellemi vagy fizikai hozzájárulás*. Bár kérdésünk nem differenciált aszerint, hogy a párttagság informálását és mozgósítását célzó, belső körre vonatkozó, vagy a pártnak a szélesebb társadalommal való érintkezését szolgáló gyűlésekről van-e szó, a válaszok tükrözik azt a tényt, hogy a politikai kapcsolatépítésben és a párt kommunikációjában a pártgyűlés mint érintkezési forma jelentősége megcsappant. E részvételi formát legtöbbször (5 pont) a német kereszténydemokraták és az osztrák szociáldemokraták tartották, illetve átlagon felüli értékelést kapott a francia FN részéről (4 pont). Legkevésbé a német Zöldek értékelték, illetve a spanyol Convergencia. A CDU véleménye konzervens a többi részvételi forma megítélésével, az SPÖ esetében a párthoz kapcsolódó részvételi forma alacsony értékeléséhez képest meglepő, hogy a pártgyűléseken való részvétel és még inkább a párt anyagi és szellemi támogatása viszonylag magas pontértéket kapott.

Az újabb pártalakulatok, mint a német Zöldek vagy a spanyol Convergencia párt, úgy tűnik, befolyásuk szempontjából kevésbé igénylik az állampolgároktól a pártgyűléseken való részvételt, illetve a párt működéséhez nyújtott szellemi vagy fizikai hozzájárulást. Fontosnak tartják viszont a pártgyűléseket azok a pártok, amelyek elsősorban ilyen formában kénytelenek kommunikálni a társadalommal, miután a tömegtájékoztatási eszközök, illetve a sajtó nem vesz tudomást vagy éppen kedvezőtlen képet nyújt róluk.

Az állampolgároktól megkívánt részvételi formák közül a legkisebb jelentőségűnek tartják a megkérdezett pártok a *jótekonysági célú tevékenységeket*. E részvételi formát csak két párt értékelte magasra: a német kereszténydemokraták maximálisan, a francia FN szintén magasan pontozta (6 pont). A többi párt viszont minimális jelentőséget tulajdonított neki (1-2 pont). E nem kifejezetten politikai tevékenységet érthetően csak azok a pártok tartják jelentősnek, amelyek politikájuk fontos részének tekintik a jótekonysági akciókat, illetve a szegénység felkarolása vagy a szociális érzékenységre hivatkozó érvelés politikai eszköztáruk részét alkotják. A katalóniai Convergencia párt például azért értékelte alacsonyan a pártérdekű akciókat, mert a „pártügyekkel” és az „attending meetings”-en való részvétellel szemben azt tartják a legfontosabbnak, hogy az állampolgárok értsék a politikai ügyeket és vegyenek részt megoldásukban. A francia kommunisták a pártérdekű tevékenységgel kapcsolatban nem tartották szükségesnek a differenciálást, mert e részvételi formákat egyaránt fontosnak vélik.

A pártok elvárásait az állampolgári részvételt illetően az alábbiakban összegezhetjük:

a) A pártok egyöntetűen az állampolgároknak a választásokon való részvételére számítanak.

b) A pártok jelentős része elvárja az állampolgároktól, hogy részt vegyenek az általuk szervezett politikai, szociális vagy kulturális akciókban, illetve az olyan fórumokon, ahol beleszólhatnak a politika alakításába. A politika alakításának demokratikus, a tömegpárti elveket követő nézőpontjával áll összhangban ez a felfogás, amely szerint az állampolgár nem pusztán a politikai tevékenység tárgya, közege, támasza, hanem cselekvő alanya, és amely szerint a közvetett, képviseleti demokrácia nem kényszerítheti passzivitásra a társadalom tagjait.

c) A válaszok ugyanakkor eltérést mutatnak a szorosabban vett „párttevékenységek” körébe sorolható vagy pontosabban „pártérdekűnek” tekinthető részvételi formák iránti igények tekintetében. A vélemények szóródását a különböző részvételi formák vonatkozásában kétfajta tényezőre is visszavezethetjük. Nyilvánvaló, hogy a *politikai irányzatok* szerint eltérő az egyes részvételi formák megítélése, mint ahogy a pártok politikai szerepéről és formáiról alkotott álláspontok is különböznek. A véleményeltérések másrészt tükrözik a kommunikáció forradalmi átalakulásával a párttevékenység feltételeiben bekövetkezett gyökeres változást, amelynek nyomán csökkent a tömegmozgalmi tevékenységi formák jelentősége a többpártrendszerű demokráciákban.

KIKET PREFERÁLNAK A PÁRTOK A POLITIKAI SZEREPLŐK KÖZÜL?

A politikai tevékenység szereplőit tudakolja a Melléklet 2. lapján szereplő kérdésünk. A pártok működése szempontjából fontos tényező, hogy a passzív állampolgártól a pártvezérekig, a parlamenti képviselőkig vagy a pártapparátus tagjáig a politikai elkötelezettség és aktivitás különböző intenzitású szereplői lépnek színre, akiktől nagymértékben függ a pártok politikai és választási befolyásának alakulása. A fontossági rangsorolásra felkínált kilenc szereplőhöz még hozzácsatoltuk az írott sajtó, illetve az elektronikus sajtó szerepét is, amelyek minden tapasztalat szerint elsődlegessé váltak a pártok politikai és választási befolyása szempontjából. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a megkérdezett párt megítélése szerint a felsorolt szereplők, illetve tényezők mennyire befolyásolják eredményességüket.

A megkérdezett pártok – egy kivételével – a *választókat* tartják a legfontosabb szereplőnek a pártok politikai és választási befolyásának alakulásában. A francia kereszténydemokraták (FD) viszont a választók szerepét „nem fontos”-nak minősítették, éppúgy, mint az állampolgárokét, ezzel szemben a párthoz közvetlenül kapcsolódó szereplők (párttagok, leaders, a párt káderei, képviselők) jelentőségét értékelték „nagyon fontos”-nak. Úgy tűnik, a választókhöz képest az állampolgárokat – akiről nem tudható, hogy eljutnak-e a választókat jellemző nagyobb politikai aktivitás fázisába – többen kevésbé értékelik (a francia FD, a német Grünen részéről „nem fontos” minősítést kapott), és a bajor CSU is csak „fon-

tos"-nak minősítette. Sokkal jobban szóródnak a vélemények az elkötelezettség szempontjából a választók és a párttagok között elhelyezkedő *szimpatizánsok* esetében, akiknek a támogatására rendszeresen számíthat a párt, anélkül azonban, hogy a párttagokhoz hasonlóan közvetlenül közreműködnének a párt tevékenységében. A német kereszténydemokraták (CDU) és a bajor keresztényszocialisok (CSU) „nagyon fontos”-nak minősítették a szimpatizánsok szerepét, pozitív, „fontos” minősítést kaptak a francia kereszténydemokratáktól (FD) és a katalán Convergencia párt részéről is, míg a német Grünen és a francia Front National kifejezetten kevésbé fontosnak tartotta. A francia kommunisták (PCF) és az osztrák szociáldemokraták (SPÖ) tartózkodtak a minősítésüktől.

A megkérdezett pártok a párt politikai és választási befolyásának tényezői közül a párthoz közvetlenül kapcsolódó szereplőket (párttagok, leaders, a párt káderei, képviselők) minősítették általában nagyon fontosnak. Jellemző, hogy az idetartozók közül a legmagasabbra a *pártvezérek* (leaders) szerepét értékelték. Ezt mindegyik nyilatkozó párt „nagyon fontos”-nak értékelte, ami alátámasztja azt a tapasztalatot, hogy a pártok ismertsége, esélyük a választási versenyben nagymértékben függ vezéregyéniségeik hatásától. Különösen a médiumok kiemelt szerepének korában kap ez nagy nyomatékot, amikor a közvélemény szemében a pártok képe a vezéregyéniségek személyes megjelenésével kapcsolódik össze. Bár itt korábbról is ismert, általánosabb kapcsolódásról van szó, hiszen a múltban is számtalanszor előfordult, hogy a pártot vezére után nevezték meg, mint egy a vezér személyiségével különböztetve meg az adott politikai szervezetet. A kérdésünkre adott válaszok csak megerősítik, hogy a párt politikai és választási befolyása hatékonyságának fontos, bár nem kizárólagos feltétele, hogy erős vezető egyéniséggel rendelkezék, aki megjelenésével és megnyilatkozásaival visszhangot tud kelteni a közvéleményben, és személyes eszközeivel hatásosan tudja közvetíteni a párt „üzeneteit”, programját és törekvéseit, a párt „kínálatát”, és ezzel képes mozgósítani a választókat a párt választási támogatására. A pártokat megszemélyesítő vezéregyéniségek tehát meghatározó tényezői a pártok vonzerejének, ami egyébként kifejezésre jut a politikai vezetők népszerűségéről készült közvélemény-kutatásokat kísérő megkülönböztető figyelemben is. Megjegyzendő érdekesség, hogy a megkérdezettek körében éppen olyan párt minősítette a pártvezetők szerepét csak „fontos”-nak, amelytől a gyakorlatban nem idegen a vezérkultusz (francia FN).

Három párt (a bajor CSU, a francia FD, a katalán Convergencia párt) a párthoz közvetlenül kapcsolódó négy tényező mindegyikét „nagyon fontos”-nak ítélte, továbbá két párt a pozitív válaszokon belül „nagyon fontos” és „fontos” szerint differenciált (a német kereszténydemokrata, a francia FN). Egyedül a német Grünen válaszában kaptak a „párt káderei” és a „képviselek” negatív, „kevésbé fontos” minősítést és a párttagok is csak „fontos” megjelölést. Ez megérthető, ha figyelembe vesszük a viszonylag fiatal Zöld párt kezdeti álláspontját, amely negatívan ítélte meg és elutasította a hagyományos pártszervezési és működési elveket. A bázisdemokráciát képviselő, a pártapparátusok szerepét megkérdőjelező, mozgalomként és nem hagyományos pártként induló politikai szervezet

idővel alkalmazkodott a pártrendszer egészéhez és játékszabályaihoz, de szellemében megőrizte a pártműködésekkel kapcsolatos kritikai attitűdjét. A helyi környezetvédő mozgalmakra és akciókra támaszkodó politikai szervezet ily módon elsősorban a pártvezérnek és másodsorban a párttagoknak tulajdonít fontos szerepet a párt politikai és választási befolyása szempontjából, a pártkáderek és a képviselők szerepe csak kevésbé fontos. A francia Front National szerint a párt kádereinek szerepe a legnagyobb fontosságú, a többi három tényező csak „fontos”. A német kereszténydemokrata CDU értékelésében a párt káderei a többi három tényezőhöz képest kevésbé fontosnak minősültek. A francia kommunisták válaszukban a négy tényező közül csak a pártvezető fontosságát emelték ki, a többi tényezőről nem nyilatkoztak.

A megkérdezett pártok a bajor CSU-t kivéve általában kevésbé fontosnak tekintették az *apparátus*, illetve a *professzionális politikusok* szerepét. Négy párt (a német CDU, a francia FD, a spanyol Convergencia párt és a francia FN) megítélése szerint az apparátus szerepe másodlagos fontosságú, a német Grünen számára negatív értékű, azaz „kevésbé fontos”. A professzionális politikusok szerepét a CDU, a Grünen és a spanyol Convergencia értékelte másodlagosnak, a francia Front National negatívként, „kevésbé fontos”-nak, a francia kereszténydemokraták (FD), az osztrák SPÖ és a francia PCF nem nyilatkoztak.

A pártok társadalmi befolyásában, külső kommunikációjában mindig rendkívül fontos eszköznek bizonyult a sajtó. A kommunikációs eszközök forradalmi átalakulása következtében az írott sajtó szerepe általában visszaszorult az elektronikus hírközlő orgánumokkal (egyelőre a rádióval és a televízióval) szemben, bár nem hagyható figyelmen kívül, hogy főként a kisebb pártok számára – amelyek jobbra regionális, területi szinten tudnak érvényesülni, illetve az országos hatókörű elektronikus médiába nehezen jutnak be – az írott sajtó marad a rendszeresen elérhető eszköz a tömegekre gyakorolt befolyásuk érvényesítésére. Ez a rászorultság megmutatkozik abban is, hogy a szélesebb közvéleménynek szánt pártsajtót elsősorban a kisebb befolyású pártok tartják fent jelentős anyagi áldozatok árán, a nagy pártok a nagy lapokon keresztül is képesek eljuttatni a nagyközönségnek szánt üzeneteiket.

A kérdéseinkre adott válaszok tükrözik az elektronikus sajtónak az írott sajtóval szemben meglévő előnyeit. Három párt (a német Grünen, a spanyol Convergencia párt és a francia PCF) egyaránt a legfontosabb tényezők közé sorolta az írott és az elektronikus sajtót a befolyás növelését szolgáló eszközök körében. A német CDU és a bajor CSU csak a második helyre sorolta, „fontos” megjelöléssel. A francia Front National – bár kisebb különbséggel – előnyben részesítette az elektronikus sajtót, a pozitív „fontos” minősítéssel, az írott sajtót negatív jelzővel illetve „kevésbé fontos”-nak tartja. Egyedül az osztrák SPÖ nem vállalkozott rá, hogy a pártok politikai és választási befolyásának felsorolt 11 tényezőjét pontozással rangsorolja.

A Melléklet 2. lapján jelzett pontszámok alapján *összefoglalóan megállapítható*, hogy a megkérdezett pártok a politikai és választási befolyásukat alakító tényezők közül a választók, a pártvezetők, valamint az

elektronikus sajtó fontosságát emelték ki. A legkevésbé méltányolt tényezők között szerepelnek viszont az állampolgárok, a szimpatizánsok, az apparátus, valamint az írott sajtó, és itt nyilván a sorrend sem véletlen. Az elkötelezettség szempontjából karakterisztikusabb, egyértelműbb megfelelői a választópolgárok az állampolgároknak és a párttagok a szimpatizánsoknak. Az apparátus a pártok működésének eddig nélkülözhetetlen, de nem kedvelt, népszerűtlenül hangzó kelléke. A csekély létszámú apparátus egyébként sem alkalmas arra, hogy a pártok vonzerejére számottevő hatással legyen. Az elektronikus sajtó nézettsége, illetve hallgatottsága pedig közismerten szélesebb körű, mint az írott sajtó olvasottsága, megítélése tehát okkal feltételezhető nagyobb hatékonysága miatt általában kedvezőbb.

A FIGYELEMFELKELTÉS ESZKÖZEI A PÁRTOK STRATÉGIÁJÁBAN

Harmadik kérdésünk azt tudakolta, hogy milyen eszközökkel törekednek a pártok magukra irányítani a közvélemény figyelmét. A pártok többségének az volt a véleménye, hogy e tekintetben *a politikai szintén ténylegesen betöltött szerepük nyomán formálódó általános kép* fejt ki a legnagyobb hatást a közvéleményre. Az ötfokozatú skálán ezt a német CDU a második helyre, a francia Front National a harmadikra sorolta, a többi párt viszont elsődleges fontosságúnak ítélte.

Kevésbé egyöntetű volt *az állampolgárokhoz szóló közvetlen felhívások* értékének megítélése. A német kereszténydemokrata CDU, a bajor keresztényszociális CSU és a francia Front National elsődleges fontosságot tulajdonított e tényezőnek, az osztrák SPÖ és a német Grünen csak a második helyre pontozta, a francia kereszténydemokrata FD és a spanyol Convergencia párt pedig közepesre (3 pont) értékelte. A megkérdezettek a közvetlen felhívásoknál egyöntetűen kevésbé hatékonynak találták *az állampolgárok közvetett megszólítását*. Ez a tényező a fontossági sorrendben a második helyet kapta a német CDU-tól és a francia FN-től, harmadik helyet a francia kereszténydemokratáktól (FD) és az osztrák szociáldemokratáktól (SPÖ), és végül igencsak kis hatékonyságúnak minősítve, a negyedik helyen említette a német Grünen és a spanyol Convergencia párt.

Az értékelés átlagát tekintve ennél alig jobb minősítést kaptak a lehetséges eszközök körében *a párt látványos akciói (például a demonstrációk)*. Ezt a tényezőt egyedül a bajor CSU értékelte nagy hatásúnak, és csak a spanyol Convergencia párt jelölte a fontossági sorrendben a második helyre. A német Grünen és a francia Front National megítélése szerint az ilyen akciók csak közepes értékűek (3 pont), a francia kereszténydemokrata FD és az osztrák SPÖ pedig ennél is csekélyebb hatást tulajdonítva nekik a negyedik helyre pontozta.

A német Zöldek és a francia Front National álláspontja azért tűnik váratlannak, mivel a két párt korábbi gyakorlata azt mutatta, hogy készséggel folyamodnak a demonstrációk szervezéséhez. Lehetséges, hogy állás-

pontjukat azért változtatták meg, mert: ezeknek az eszközöknek az alkalmazása tapasztalataik szerint nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a demonstrációk hatására a társadalom nehezen mozdul meg, a választók szélesebb körei nehezen mozgósíthatók.

Az, hogy a figyelemfelkeltés szempontjából mennyire hátra sorolták a megkérdezett pártok *a mérsékletet tükröző magatartást, amely a „nyugodt erő” képét sugallja, századunk utolsó harmadának jellegzetes tendenciája* alapján meglepőnek tűnik. Korunkra ugyanis megváltozott a közvélekedés, a forradalmak helyett többre értékeli a stabilitást és legfeljebb a „bársonyos forradalmak” megoldásait fogadja el. A fokozatos átmenetek felértékelődése a radikális változásokhoz képest – ami a hetvenes évektől a konzervatív irányzatok térnyerésének háttéréül is szolgált – vált jellemzővé korunkra, amikor például a francia szocialista párti elnök a „nyugodt erő” szlogenjével tudott a választási versenyben győzelmet aratni (1981-ben), és más tapasztalatok is tanúsították, hogy a mérséklet nagyobb vonzerőt gyakorol a szavazókra, mint az intranzigens magatartás. Ha a feltett kérdésünkre adott válasz csupán technikai megfontoláson alapult, akkor persze érthető, hogy olyan szervezet, amelynek hivatása az állampolgárok politikai mozgósítása – legalább a választások alkalmával –, nem tartja eléggé hatásosnak a mérsékletet tükröző magatartást, még akkor sem, ha a látványos akciótól sem vár túl sokat. Az sem zárható ki azonban, hogy kérdőívünk angol fordítása, eltérően a franciától, nem tudta pontosan visszaadni, hogy milyen általános tendenciára gondolunk, amikor a „nyugodt erőre” hivatkozunk (lásd a Melléklet 3. lapján a Convergencia párt jelzését).

Ezt a tényezőt egyedül a német Grünen értékelte maximális pontszámmal. A német kereszténydemokrata CDU, a bajor keresztényszociális CSU és a francia kereszténydemokrata FD egyaránt közepesre (3 pont) minősítette, az osztrák szociáldemokrata SPÖ és a spanyol Convergencia párt a legalacsonyabb pontszámot (5 pont) adta neki, a francia kommunista párt (PCF) és a francia Front National pedig nem is véleményezte.

A harmadik kérdésünkkel kapcsolatban a francia kommunista párt (PCF) azt a megjegyzést tette, hogy az állampolgároktól nem azt várják el, hogy a pártot támogassák, hanem a részvételüket igénylik, vagyis az elsődleges az állampolgárok igényeinek kielégítése, és ebben a párt a megvalósító szerepét vállalja. A katalán Convergencia párt megjegyzése szerint a kérdéssel összefüggésben a két legfontosabb dolog az, hogy az állampolgár mit tart a párt tevékenységéről, és a média milyen képet fest a párról. A másik megjegyzésük arra vonatkozik, hogy a pártok közvetlen és közvetett felhívásai nem jutnak el az állampolgárok többségéhez.

A POLITIKAI KÉPVISELET FOGALMÁNAK ÉRTELMEZÉSEI

Negyedik kérdésünk a „politikai képviselő” értelmezésére vonatkozott. Választási lehetőségként két feltételezett koncepciót fogalmaztunk meg. Az A variáció azt a felfogást tartalmazta, amely szerint a politikai képviselő

selet főszereplője az állampolgár, aki aktívan részt vesz a politikai döntések kialakításában, és a képviselő csak közvetíti az állampolgárok kifejezett akaratát a hatalomhoz, a kormányzathoz. A *B* változat viszont a képviseletet olyan szolgáltatásként fogja fel, amely csak minimális részvételt igényel az állampolgároktól, mentesíti őket a politikai részvétel terheitől, ellátja helyettük állampolgári feladataikat.

A nyolc közül öt párt az *A* változatban foglaltakkal értett egyet, azaz elvárásaik szerint az állampolgár részvétele a politikai életben magában foglalja azt, hogy véleményt alkot a politika kérdéseiben, illetve közreműködik a képviselt politika meghatározásában. Egyedül a német Grünen jelölte meg a *B* variációt, amely szerint tehát a képviselet szolgáltatás az állampolgárok számára, könnyíti politikai jogaik gyakorlásának terhein, és nem igényli magasabb szintű politikai aktivitásukat. Az osztrák szociáldemokrata SPÖ és a spanyol Convergencia párt részéről elhárították a választást e két változat között. Az SPÖ véleménye szerint a leghelyesebb a két megközelítés kombinálása, azaz az olyan képviseleti demokrácia, amely az állampolgárok érdekein alapul. A Convergencia párt pedig annak a véleménynek adott kifejezést, hogy az *A* változat az elméleti, azaz az ideális, a *B* változat pedig a valóság. Bár a *B* változat a realitás, a pártoknak mindig az elméleti szerint kell cselekedniük, azaz az ideális megvalósítására kell törekedniük. Eszerint a két felfogás a normatív és a valóságos viszonyát tükrözi.

A kérdéseinkre adott válaszok azt mutatják, hogy a pártok többségének a politikai képviseletről alkotott felfogása a normatív változatnak felel meg, vagyis feltételezi az állampolgárok aktív részvételét a politika kidolgozási és döntési folyamataiban. Ezt az álláspontot a történelmi tendenciák tükrében lehet pontosabban értelmezni. A modern demokráciák az állampolgári jogok, a politikai érdekképviselet lehetőségeinek bővülése eredményeként jöttek létre (a nők általános választójoga, a képviseleti rendszerek kiépülése). A politikai képviselet állampolgári rangra emelte az ország lakosát, kaput nyitva a hatalomgyakorlás folyamatába való beleszólásra. A demokrácia további szélesítését jelenti a választópolgár részvételi lehetőségeinek bővítése, amely mind közvetlenebbé teheti az állampolgári szuverenitás gyakorlását. Ennek az irányzatnak szélsőséges formái is megjelentek, amelyek a közvetlen demokrácia nevében a képviseleti demokrácia intézményeit támadják. Viszont a képviseleti demokráciával komplementer részvételi igény mint a politikai képviselet utóbbi időben mutatkozó válságjelenségeire adott válasz lehet a továbblépés iránya, olyan megoldás, amely áthidalhatja az állampolgárok és a közvetítő intézmények (amilyenek a politikai pártok), illetve a kormányzók közötti szakadékokat, csökkentheti a politika iránt megnyilvánuló bizalmatlanságot.

A VÁLASZTÁSI SIKER TÉNYEZŐI

A Melléklet 5. lapja azokat az értékeléseket összegezi, amelyeket szorosabban a pártok választási sikerére vonatkozó kérdéseinkre adott vála-

szok tartalmazzanak. Az itt feltett kérdésünk részben párhuzamos a 2. lapon szereplő kérdésünkkel, de közvetlenül és csak a *választási sikeresség tényezőire* kérdez rá. A megkérdezettek 20 tényezőt értékelték abból a szempontból, hogy milyen mértékben függnek ezektől egy párt választási sikerei. Technikai okokból, a pontoknak az összehasonlíthatóság érdekében elvégzett konvertálása (a tízfokozatú értékelésnek ötre csökkentése) miatt szerepelnek a táblázatban töredék pontok. A bajor keresztény-szociális CSU e kérdésre két fokozatú (+ és semmi) értékelést adott. A 20 tényező között, az altényezőkkel együtt, a válaszolók 14 fokozati különbséget határoztak meg a fontostól a kevésbé fontos felé haladva, ezeket sorszámmal jelezzük.

1. A válaszok megerősítették, hogy a pártok vonzereje szempontjából a legfontosabb tényezőnek a *pártról kialakított általános kép (image)* számít, ezúttal hozzákapcsolva azt is, hogy az adott párt alternatív társadalmi modellt képvisel. Ez utóbbi vonatkozásban külön reakcióról nem számolhatunk be; úgy tűnik, hogy a pártok politikai kínálatához szükségképpen hozzátartozik, a politikai alternatíva természetes részének tekinthető, hogy a társadalom vonatkozásában valamilyen modellt képviselnek. A francia kereszténydemokrata FD az ötfokozatú skálán közepes (2,5 pont) minősítést adott erre a tényezőre. A párt rendelkezésére álló személyiségek minőségét 1,5 pontra, a párt politikázási stílusát és a pártot képviselő politikusok etikai magatartását, valamint, hogy a párt fel tudjon mutatni a köztársasági elnöki posztra esélyes személyiséget valamivel többre, 2 pontra értékelte, továbbá a választási program szakmai megalapozottságát és a közszereplések alapján a párt ismertségét 2,5 pontra. Az osztrák SPÖ szerint ezt a tényezőt – ti. a párt általános képét – megelőzi a választási program szakmai megalapozottsága (ami a legfontosabb) és az, hogy a párt az adott időszakban különösen érzékeny társadalmi problémákat vet fel. A pártimázssal azonos fontosságúnak minősülnek a pártra jellemző tulajdonságok (taglétszám nagysága, kormányzati tapasztalat, kormányon lévő párt, mediabefolyás), valamint a komparatív előnyöket kínáló intézményi tényezők.

2. Az átlagos értékelés tekintetében a fontossági sorrendben második helyen áll a *párt rendelkezésére álló személyiségek minősége (a vezérek ismertsége, népszerűsége, karizmatikus jellege)*. Ezt a tényezőt öt párt sorolta a legfontosabbak közé (1 pont), a francia FD 1,5 ponttal értékelte, egyedül az osztrák SPÖ tartja közepes jelentőségűnek (3 pont).

3. A harmadik helyre kerültek az értékelések átlaga alapján a *párt pozícióját a választási versenyben befolyásoló jellemzők*, vagyis az, hogy jelenleg kormányon lévő pártról van-e szó, milyen a párt mediabefolyása, a francia esetben pedig az, hogy rendelkezik-e a párt a köztársasági elnöki posztra alkalmas személyiséggel (tekintettel e félelnöki rendszerben a köztársasági elnök politikai súlyára). E tényezők jelentőségét a francia FD csak közepesre minősítette (2–3 ponttal), legalacsonyabbra a mediabefolyás (3 pont), magasabbra az elnökképes politikusok jelenlétének (2 pont) szerepét. A mediabefolyás jelentőségét a német CDU is kevésbé fontosnak tekintette (2 pont). A német Grünen a kérdés nem érthetőségére hivatkozva kitért e kérdés megválaszolása elől. A francia

FN is csak az elnökképes politikus meglétét pontozta maximálisan, a többi tényezőt nem értékelte.

4. A válaszolók szerint sorrendben ezután következik *a párt által vallott értékek elfogadottsága a közvélemény részéről*. Csekély szóródással ezt a pártok a legfontosabb vagy fontos tényezők között tartják számon (1–2 pont). Legalacsonyabbra a francia kereszténydemokrata FD értékelte (2,5 pont).

5. Azt a tényezőt, hogy *a párt az adott időszakban különösen érzékeny társadalmi problémákat vet fel*, amelyek leginkább foglalkoztatják a közvéleményt, és erre alapozza kampányát, három párt nagyon fontosnak, egy pedig fontosnak tartja. Érdekes, hogy a német Grünen csak közepes jelentőségűnek értékeli, a francia kereszténydemokrata FD viszont határozottan leértékelte (4 pont). A társadalmi problémákra érzékeny pártnál e tényező lebecsülésében bizonyára közrejátszik a társadalmi problémák felvetésének nem kívánatos, demagóg módja is.

6. A fontos tényezők mezőnyébe került *a párt politikálási stílusa*. Nyilvánvaló, hogy ez lényeges eleme a pártról a közvéleményben kialakuló képnek. Emellett azt is tekintetbe kell venni, hogy a pártok a politikai életben elfoglalt pozícióik függvényében ítélik meg a politikálási stílus jelentőségét. Fontosabbnak tartják ezt a tényezőt a kormányzó pártok (a német CDU, CSU, a francia FD, a spanyol Convergencia párt), és negatívabb véleményt alkottak róla az ellenzéki pártok (a Grünen, a francia Front National), és csak némileg jobbat az utóbbi időben mind szűkebb mozgástérrel kormányzó osztrák SPÖ.

7. Szintén a fontosabb tényezők egyikének tekintik a párt választási sikere szempontjából *a párttagság létszámát*. Igaz, a pártok választási eredményességét éppen az mutatja, hogy taglétszámuk hányszorosára képesek növelni a szavazatok számát, de a kisebb pártok számára, amelyek a választási kampányban vagy más akciók alkalmával a pártpropagandát kénytelenek jórészt a tagság aktivitására építeni, nem lehet közömbös a taglétszám. Nem meglepő tehát, hogy a kormánykoalíció tagjaként a francia kereszténydemokrata FD, a német CSU és CDU különösen kevésre becsülte a tagság létszámának jelentőségét, ezzel szemben a francia ellenzéki PCF és FN fontosnak minősítette ezt a tényezőt.

8. A fontossági sorrendben a középmezőnyben kapott helyet *a választási program szakmai megalapozottsága (a)*, *a párt közszerepléseivel kivívott ismertsége (b)*, valamint *a pártot képviselő politikusok etikai magatartása (c)*. A német CDU a *b-t* elsődleges fontosságúnak, az *a-t* és a *c-t* 2 ponttal fontosnak ítélte. Az *a-t* a sikeresség szempontjából az osztrák SPÖ, a francia FN, kisebb mértékben a német CDU és CSU, továbbá a spanyol Convergencia párt ismerte el fontosnak. A francia FD és különösen a német Grünen alacsonyának vélte hatását (2,5, illetve 4 pont). Bár a francia FD és az osztrák SPÖ elsődleges fontosságúnak tartotta a párt politikai és választási befolyása szempontjából a párt általános képét, itt csak közepesen (2,5 pont), vagy csak az alatt (3,5 pont) értékelték a párt ismertségének hatását közszereplései alapján; meglehet, hogy az ismertség megszerzésének nehézségeire gondoltak. Következetes maradt viszont a francia FN, mindkét esetben közepes pontozásával

(3 pont). Négy párt azonban e tényező fontossága mellett voksolt (CDU, CSU, Convergencia, Grünen). Kevésbé tértek el a vélemények a pártot képviselő politikusok *etikai viselkedése* tekintetében. Ezt a tényezőt általában másodlagos vagy közepes jelentőségűnek tartják (2–3 pont), egyedül a Convergencia párt minősítette nagyon fontosnak (1 pont). Olyan időszakban, amikor a politikai életet beárnyékoló botrányok (visszaélések, korrupció, törvénytörő pénzügyi manőverek) maguk is egész politikai rendszereket megrázó eszközökké váltak a politikai versenyben részt vevők számára (lásd pl. Olaszország), az etikai magatartásnak nem túl nagy jelentőségűként való megítélése mögött óvatos viselkedés rejlik, amely a gyanú árnyékát is távol kívánja tartani az illető párttól.

9. Közepes jelentőségűnek tartották a megkérdezettek a választási programban a jövőre vonatkozó ígérek arányát (*density*), valamint hasonlóan a kül- és belpolitikai helyzetben jelentkező egyébként nagy hatású változásokat. Az előbbi a német CDU és a spanyol Convergencia párt tartja némileg fontosabb tényezőnek (2 pont), a német CSU, a Grünen, a francia FN és különösen az FD kisebb fontosságúnak látja az ígérek súlyát a programokban. Ha a kérdést tovább árnyaltuk volna, bizonyára más-más hangsúlyt kapnak az ígérek eltérő fajtái. Amíg például a francia FN a francia etnikum védelmében szélsőséges ígéreteket is nyilvánít, a gazdaság terén képviselt szabadpiaci elveinek megfelelően a szociális ígérek fékentartásának híve. Jobban megoszlottak a vélemények a *jelentősebb politikai események hatásait* illetően. A francia Front National, az osztrák SPÖ és a spanyol Convergencia párt szemében van leginkább fontossága e politikai hatásoknak, míg a három németországi párt, valamint a francia kereszténydemokrata FD kisebb jelentőségűnek tartja a párt választási eredményessége szempontjából.

10. Néhány erősebben leértékelő vélemény mellett csak néhányan vélik fontosnak a megkérdezett pártok közül a választási sikertényezők körében azt, hogy a párt megjelenésében erős ideológiai jegyekkel bír-e. Az osztrák SPÖ, a német Grünen politikai irányzatuk általános attitűdjével összhangban az erős ideológiai megjelenést csekély hatásúnak értékelik a mai kor állampolgárára (4 pont). Nem tartja jelentősnek a bajor CSU sem. Ellenben elsődleges fontosságúnak érzik ezt a tényezőt a spanyol Convergencia pártnál, illetve a francia FN-nél.

11. Annak ellenére, hogy a közfelfogás szerint a hatékony propaganda kulcsa a tömegművelés uralmának és a PR vállalkozások elterjedésének korában a pártok rendelkezésére álló anyagi-pénzügyi források, támogatások mértéke, a pártok részéről megnyilatkozók tapasztalata ettől eltérő képet mutat. Az osztrák SPÖ nagyon kevésre becsüli e tényező hatását (4,5 pont), hasonlóan a francia FD (3 pont) és a bajor CSU sem tulajdonít jelentőséget neki. Viszont a német CDU, a Grünen, a spanyol Convergencia, valamint a francia FN fontos, ha nem is a legfontosabb tényezők közé sorolja (2 pont).

12. Általában nem tekintik a választási eredményességet jelentősen befolyásoló tényezőnek a választási rendszer milyenségét. E vonatkozásban legtöbbször nem konjunkturális tényezőről van szó, és a legtöbb helyen konszenzuson nyugvó rendszer valamennyi párt számára közös ke-

retet, azonos feltételeket szab a választási versenyhez. A választási rendszerben csak a bajor CSU és némileg a francia kereszténydemokrata FD látott befolyásoló tényezőt (2,5 pont). A francia FN a legcsekélyebb hatást tulajdonította neki (5 pont), bár ismert, hogy mennyire érdekelt az arányosabb rendszerben

13. Csekély méltatást kapott a megkérdezettek körében a választási eredményességet befolyásoló tényezők közül *a politikusok intrikáinak hatása, eredményessége (személyi harcok a vetélytársak diszkvalifikálása érdekében)*. E pejoratív megközelítés nyilván ellentétben áll a fair play verseny eszményével, illetve normáival, és ilyesmit egyetlen párt sem tud felfedezni saját eszköztárában. Itt szembekerül egymással a sokak által néha eltúlzott gyakorlati tapasztalat e versenyről alkotott ideállal. Hatását legkevésbé ismerte el a német CDU, a Grünen, a bajor CSU, s jelentősebbnek ítélte a spanyol Convergencia és francia Front National.

14. A választási sikert meghatározó 20 tényező közül az utolsó helyre került az, amely *a megjelenésében gyenge ideológiai jegyeket* felmutató pártra vonatkozott. Ez tükrözi az ideológiák gyengülő hatását jelző világunk valóságát. Ennek ellenére az erős ideológiai megjelenéstől még mindig többet várnak, mint az ideológiai jegyek erőtlenségétől, bár az előbbi is csak a 10. helyre került a tényezők rangsorolásában. Úgy tűnik, hogy az értékek és ideológiák még mindig fontos építőkövei a pártok identitásának, a markáns identitás pedig előfeltétele a versenyben való jó szereplésnek. A nyilatkozó pártok abban egyöntetűnek mutatkoztak, hogy a gyenge ideológiai jegyeket negatívan ítélték meg a pártok választási esélyei szempontjából (5–4 pont).

A vélemények átlaga alapján felállított fenti fontossági sorrend mögött természetesen a vélemények szóródása húzódik meg. A véleménykülönbségek azonban nehezen hozhatók azzal összefüggésbe, hogy a választó párt milyen fő politikai áramlathoz tartozik. A sorrendiséget illetően a legkisebb eltérés a 14. hely megítélésében mutatkozott (1 pont különbség), és csekély különbség jelentkezett az 1., a 3., a 4. és a 9. helyre sorolt tényezők véleményezésében is (1,5 pont különbség). Legnagyobb eltérés (3 pont) az 5., 8., 10. és 13. helyen említett tényezők fontosságát illetően jelentkezett (érzékeny társadalmi problémák felvetése, a választási program szakmai megalapozottsága, jelentős politikai események hatása, a politikusok intrikáinak hatása). A politikai attitűdök közelségéből nem következett a vélemények közelsége is. Ha a táblázat három első sorában feltüntetett pártvéleményeket megtekintjük, a három keresztény irányzatú párt véleménye között is jelentős eltéréseket találunk. Viszont jelentős politikai távolságot mutató pártok véleménye esett gyakran egybe a választási befolyást meghatározó tényezőket illetően. A vélemények szóródása elsősorban a politika tartalmak hatását jelző tényezőkkel kapcsolatban merült fel. Az egyéb tényezők megítélésében a gyakorlati tapasztalatok játszottak fő szerepet, amelyek nem politikai családonként, hanem az adott párt ténylegesen megélt helyzetéből adódtak.

Az általunk megkérdezettek véleménye alapján egy párt választási sikerét meghatározó tényezők fontossági sorrendbe állításából az derül ki

a mi esetünkben, hogy nem annyira egy párt programjának tartalmi minősége, konkrét politikai álláspontjai, mint inkább a párról kialakított általános kép (image), a párt rendelkezésére álló személyiségek minősége, kormányzati tapasztalatai, kormányon léte (francia esetben az, hogy van-e elnökképes személyisége), médiabefolyása, a párt által vallott értékek elfogadottsága a közvéleményben, az, hogy a párt különösen érzékeny társadalmi problémákat vet fel, a párt politizálási stílus, vagyis inkább a globális jellemzői határozzák meg. Ez kicsit a reklámpiacra emlékeztet, ahol nem az áruk jellemzőinek részletes leírásával, hanem általános szlogenekkel népszerűsítik a portékát.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS AZ EU-CSATLAKOZÁS SZEMPONTJÁBÓL

A levonható következtetések érvényessége szempontjából újra sajnálatos kell tudomásul vennünk, hogy az európai pártok közül csak nyolc vállalkozott arra, hogy válaszoljon a kérdéseinkre, ráadásul e nyolc párt közül három a nyitott kérdésekre nem válaszolt. Mégis, azok a pártok, amelyek részben vagy teljesen kitöltötték a kérdőíveket, mint nyugat-európai pártok közvetítik a régió politikai közhangulatát, ezért válaszaik nem pusztán fontos adalékokat szolgáltathatnak kutatásunkhoz, hanem – akár cseppben a tenger – lényeges és alapvető kérdésekről is információkat adhatnak.

A kérdőívek feldolgozása után úgy véljük, hogy – a vizsgálat csekély mértékű reprezentativitása ellenére – felmérésünk alátámasztja a nemzetközi politológiai szakirodalom írásunk elején vázolt állításait. Azoknak a pártok és választópolgárok között kialakult válságjelenségeknek az értelmezéséhez, amelyeket Kircheimer, Katz, Mair, Daalder, Inglehart, Dalton, Lawson, Merkel, Togeby, Plasser-Ulram, Wiesendahl, Kaase-Gibowski, Riegel, Schultze és mások leírtak, a mi szerény kvantitatív eredményeket felmutató, de önmagában talán mégis originálisnak tekinthető vizsgálatunk is szolgáltatott néhány adalékot.

Befejezésül néhány olyan, a felmérésünk és a szakirodalom által egyaránt alátámasztott, általánosabb következtetést szeretnénk vázolni, amelyek talán a magyar pártok és választópolgárok viszonylatában is tanulságokkal szolgálhatnak – különös tekintettel az Európai Unió csatlakozásunkra.

A modern pártok és a választópolgárok kapcsolata, úgy tűnik, visszavonhatatlanul új (sokak által posztmodernnek nevezett) szakaszba lépett. Ennek talán legárukodóbb jele a pártok által használt *politikai nyelv*, a leggyakoribb *fogalmak* és *kategóriák* megváltozása. A következő fogalmak kerültek elő szinte mindegyik párt esetében: média (medias), közvélemény-kutatások (opinion polls), kapcsolattartás a nyilvánossággal, az emberekkel (PR work), a párt piaci stratégiája (marketing work), média-viták (talk-shows), s ezenkívül számítógépek, CD-ROM-ok és Internet. Ezzel szemben csak nagyon ritkán fordulnak elő olyan, a párttagok, illetve az állampolgárok mozgósításával kapcsolatos „hagyomá-

nyos” fogalmak, mint például pártgyűlések, mozgalmak, agitáció, lelkesedés, tömeges részvétel, aktivitás, érzelmi elkötelezettség, jövőkép, ideák stb.

Azt gondoljuk, a pártok által használt politikai nyelv struktúrájának, a bevált fogalmak és kategóriák megváltozásának a ténye mindennél jobban bizonyítja a pártok és választópolgárok megváltozott kapcsolatrendszerét. Ami a változás lényegét illeti: ha az információs forradalom korában egy modern párt nem akar lemaradni a pártversenyben, megfelelő választ kell adnia a tömegkommunikációs eszközök, a média, sőt a számítógépes kommunikáció kihívásaira. Már csak azért is, mert ezekkel az eszközökkel hasonlíthatatlanul több választópolgárt tud elérni és esetleg a saját oldalára állítani, mint a hagyományos „face to face” módszerekkel. Egyszóval a (poszt)modern korban elérkeztünk ahhoz a szakaszhoz, amikor a párteberek és a választópolgárok közvetlen kapcsolatai sok tekintetben jelentéktelenednek, és helyüket átveszik a közvetett, mediatív, sőt immáron számítógépes kapcsolatok.

A mediatisált politikai korszak beköszönte ellenére sem állítható azonban, hogy a pártok hagyományos ideológiai ambícióinak, ideológiai arculatuk fenntartásának megszűnt volna a jelentősége. A pártok szinte mindegyike hangoztatja ugyan, hogy a választópolgári bizalom megszerzése érdekében a praktikus-pragmatikus kérdésekre, a konkrét megoldásokra (issue-kra) kell koncentrálni, ám a többségük egyben azt is kiemeli, hogy ez nem jelentheti az ideológiai arculat, a vállalt alapvető értékek feladását. Néhány párt éppen arra mutatott rá, hogy a praktikus-pragmatikus kérdések előtérbe állítása csak akkor meggyőző a polgárok számára, ha szilárd, átlátható, felismerhető és következetes politikai-ideológiai alapállásból kiindulva történik.

Egyszóval a hatvanas–hetvenes évektől a catch-all pártok, avagy a „mindenki pártjai”, a néppártok kialakulásával elkezdődött „deideologizálási” folyamatnak is világos és egyértelmű határai vannak, és úgy tűnik, mára el is érkeztek a (poszt)modern pártok ezekhez a határokhoz. Sőt, ma már inkább bizonyosfajta visszafordulás figyelhető meg, törekvés a szilárd ideológiai alapok megteremtésére.

Fontos hangsúlyozni: a pártok kérdőívünkre adott válaszait láthatóan befolyásolta az a tény is, hogy az adott párt milyen pozíciókat foglal el országa politikai életében. A mérsékelt, kormányzati vagy mértékadó pozícióban lévő centrupártok általában sokkal inkább elfogadják az „új világ” kihívásait, hangsúlyozva alkalmazkodásukat, miközben hangsúlyozzák ragaszkodásukat hagyományos értékeikhez is. Ezzel szemben a nem hagyományos pártok (például a Zöldek), vagy a radikális, esetleg szélsőséges pártok (kommunisták, etnonacionalisták, etnikai alapú pártok) némileg más preferenciákat hangsúlyoznak. Utóbbiak számára a posztmodern kor kihívásai gyakran eleve hátrányosabb versenypozíciókat jelentenek (például nehezebb hozzáférés a médiához, szűkebb pénzügyi lehetőségek), ezért jóval gyakrabban folyamodnak harcias, ideológikus, „nemzet- és országmentő” koncepciókhoz, fogalmakhoz, kategóriákhoz, egyben nagyobb súlyt helyeznek a hitelvekre és a víziókra. Ennélfogva sokkal gyakrabban követnek hagyományosabb pártstratégiákat

a választók megnyerése érdekében, és gyakran vélekednek úgy, hogy kizárólag ők hivatottak az ország „megmentésére”.

A felmérés tapasztalatai tehát arra intenek bennünket, hogy a pártok helyzete, pozíciója, kilátásai és ebből adódó stratégiái a legmodernebb korokban sem válnak egyformává. A posztmodern kihívás időszakában sem beszélhetünk a pártokról *általában*, hanem csakis *konkrétan*, ugyanis a pártverseny továbbra is fennáll, és ez egyes pártokat kedvező, másokat kedvezőtlen helyzetbe hoz – amiből eltérő stratégia és gondolkodásmód is következik. Óvakodnunk kell tehát a túlzottan általánosító megállapításoktól.

Figyelemre méltó és tanulságos, hogy a megkérdezett pártok szinte egyöntetűen megegyeztek abban, hogy mely tényezőtől függ leginkább a választási sikeresség. Ez pedig szerintük nem más, mint a pártról a közvéleményben, a választópolgárok körében kialakult általános kép (image). Ez arra int, hogy az új, „posztmodern” korszak hatásainak megítélésében kellő körültekintésre van szükség. Mert bár igaz, hogy a mediatisált politika korában gyakran szinte mindennél többet számít, hogy az egyes pártvezetők hogyan érvelnek egy-egy média-vitában, s már-már úgy tűnik, hogy e beszédek, diskurzusok viszonya a realitásokhoz másodlagos, ezt a kommunikációs hatást nem szabad túlbecsülni. Nem véletlen, hogy mindegyik párt mégiscsak a pártról kialakult általános képet tartja alapvetőnek (nem pedig egy-egy politikai megnyilvánulást, interjút, beszédet stb.), ugyanis a pártok valóságos tevékenységét, eredményességét vagy eredménytelenségét – akár kormányzópártként, akár ellenzékben – a választópolgárok széles tömegei szemében egy-egy jó „svádájú” karizmatikus politikai vezető csak ideig-óráig ellensúlyozhatja. Ha a társadalom, a gazdaság, a szociális szféra rideg tényeit illetően a szóban forgó párt a választópolgár számára nem tanúsít kellően fogékony magatartást, akkor kizárólag ez, a pártról ennek alapján alkotott tényleges kép és nem valamifajta „interpretáció” válik döntő jelentőségűvé a választópolgárok számára a párt megítélésekor. Ez mit sem von le a karizmatikus vezető „teljesítményének” jelentőségéből, aki fontos szerepet tölt be a párt közvélemény előtti hitelességének formálásában, a párt megjelenítésében.

Vizsgálatunk eredményei arra intenek tehát, hogy nem célszerű szabadjára engedni a „posztmodern” fantáziát. A demokratikus politikai versenyben a pártverseny legalapvetőbb meghatározó elemei – köztük is elsősorban a parlamenti választások, amelyeknek a kimenetele soha nem kizárólag a tévé-vitákon dől el – nagyon nehezen változnak meg, és korántsem biztos, hogy ha megváltoznának, akkor ebből eleve következik a ma korszerűnek minősülő demokrácia eljövetele.

A végére maradt, hogy röviden körvonalazzuk válaszunkat arra a kérdésre, hogy az EU-ba, annak intézményeibe – különösen az Európa Parlamentbe – integrálódó hazai pártjaink választópolgárokhoz való viszonya hogyan, milyen módon válhat euro-konformmá, s egyszersmind képessé arra, hogy elkerülje az új európai politikai válságjelenségeket is.

Az alapdilemma az, hogy az európai, hagyományos pártcsaládokhoz csatlakozó magyar liberális, konzervatív, szociáldemokrata stb. pártok

nak a népszerűség-növelési stratégiákat és technikákat illetően mennyire kell tanulniuk a nyugat-európai pártoktól, vagy netán teljesen önálló, sajátos módszereket kell kialakítaniuk?

A válasz röviden csak az lehet: is-is.

1. Az *igen* mellett az szól, hogy jó néhány exogén (külső) és endogén (belső) tényező egyre inkább hasonló feltételeket alakít ki a pártok számára Nyugat-Európában és Magyarországon. Ezek közül a legfontosabb a tömegkommunikáció, a média, sőt ma már a számítógépes információs hálózatok (internet stb.) térhódítása a demokratikus világrészben, aminek következményeképpen a politikai verseny mediatiszálódik, egyre nagyobb súllyal tesz szert a politikai személyiségek, a pártvezérek média-szereplése.

Emellett kiemelendő a pártverseny jellegének átalakulása, amely szoros összefüggésben áll a fejlett (vagy fejlettebb) társadalmak homogenizálódásával, a középosztályosodással, illetve a nagy, rendszerszintű kérdéseket érintő politikai küzdelmek megszűnésével, a politikai alternatívák egymáshoz való közeledésével. Mindezek következtében ugyanis mind Nyugat-Európában, az Európai Unió országaiban, mind Magyarországon egyre nő – a pártokhoz hű választók jelentős aránycsökkenésével párhuzamosan – az ingadozó, érzelemmentes megfontolások alapján (változóan) választó, illetve a protestáló (nem választó) polgárok aránya. E két fenti körülmény a pártokat az EU-n belül és Magyarországon is arra készíti-kényszeríti, hogy igyekezzenek – ideológiai alapjelleük megtartása mellett – *pragmatikus politizálásra* áttérni.

Fontos, hogy a konkrét témákban felkészültek és rugalmasak legyenek, politikájukat meggyőző pártvezérekkel igyekezzenek „eladni” a nyilvánosság előtt, és nem utolsósorban, hogy erejük nagy részét a választásokra, a választási kampányra, a minél több választópolgár megnyerésére koncentrálják, és e célnak leginkább megfelelő, professzionálisan működő pátszerkezeteket alakítsanak ki.

Mindezek tekintetében a vizsgált EU-országok pártjai már jóval „előrébb” tartanak, mint a magyar pártok, ezért a nyugati tapasztalatok felhasználása egyáltalán nem kényelmetlen, ellenkezőleg, gyakorlati haszonnal jár.

2. Ugyanakkor a *nem* is indokolt, vagyis az, hogy a magyar pártoknak önálló, eredeti stratégia kialakítására is törekedniük kell. Emellett az a nyomatékos érv szól, hogy politikatörténeti okoknál fogva, illetve a pártosodás sajátos, „felülről vezérelt” módja következtében *Magyarországon a pártok és a választópolgárok kapcsolata sokkal töredezebb, mint az EU-országokban*. Ebben legalább annyira szerepet játszik az, hogy a pártok – mint tevékenységüket egyre inkább az állami szférára koncentráló politikai szervezetek – és a választópolgárok között hiányoznak a polgárokat mobilizálni képes közvetítő intézmények (szakszervezetek, kamarák, egyesületek, mozgalmi szerveződések stb.), vagy deficitesen működnek, továbbá az, hogy *a választópolgárok egyáltalán nem integrálódtak a politikába, a párttagoltságba*. Mindezek következtében a magyar pártoknak még alapvető integrációs, mobilizációs feladatokat kell elvégezniük, a polgárokat „be kell emelniük” a demokrácia keretei közé. Eltérően a

nyugat-európai pártoktól, nem követhetik azt a stratégiát, hogy egy már meglévő masszív társadalmi bázisra támaszkodva nyitnak a választópolgárok összessége felé, ellenkezőleg, a túlzottan általános megszólítás, a mindenkire szólás mellett – vagy helyett? – törekedniük kell olyan markáns arculat kialakítására, amely a választópolgárok valóságos megosztottságait, érdek- és értékpreferenciáit figyelembe véve céloz meg meghatározott választói csoportokat. Enélkül nehezen elképzelhető a polgárok (párt)politikai integrálódása, ami véleményünk szerint az EU politikai intézményeihez való kapcsolódás egyik alapfeltétele.

3. Végül említésre méltó az az általános tapasztalat, amely egyre nagyobb mértékben meghatározza a pártok számára vonzerejük növelésének feltételeit az EU-országokban és Magyarországon is.

Arról van szó, hogy a klasszikus tömeg-, illetve osztálypárti, rendszeralternatívákat hordozó pártverseny hosszú évtizedei után a választópolgárok ma már nem nagy ideológiai illúziók, jövőképek megvalósítását várják el a pártoktól, hanem elsősorban azt, hogy a felmerülő társadalmi problémákat jól oldják meg, azaz *jól kormányozzanak, vagy meggyőzően bizonyítsák, hogy jól kormányoznának, ha megnyernék a választásokat*. Ez tágabban értelmezve – az egyéb, említett tapasztalatokat is figyelembe véve – azt jelenti, hogy a polgárok ma már nem megváltást remélnék a pártoktól, hanem azt, hogy – jó kormányzással – teremtsék meg számukra az önmegvalósítás feltételeit.

Ennek az igénynek a hosszú távon ható következményeit a pártoknak mind az EU-országokban, mind Magyarországon figyelembe kell venniük. Vélhetően a jövőben az lesz a pártok számára a követendő stratégia Magyarországon is, hogy nem vezérlő-beavatkozó szervezetekként lépnek fel a választópolgárokkal szemben, hanem politikai „szolgáltató” intézményekként.

MELLÉKLET

1. lap: Az állampolgárok politikai részvételének területe

Min.: 1 Max.: 7

	<i>a</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>d</i>	<i>e</i>	<i>f</i>	<i>g</i>	<i>megjegyzés</i>
<i>CDU (né)</i>	7	6	6	7	5	7	6	-
<i>CSU (né)</i>	7	4	7	3	3	1	2	-
<i>FD (fr)</i>	7	5	4	6	3	1	2	-
<i>SPÖ (osztr)</i>	7	4	2	3	5	1	6	-
<i>Grünen (né)</i>	7	6	4	3	1	2	2	-
<i>Convergencia (sp)</i>	7	5	6	4	2	1	3	*
<i>PCF (fr)</i>	7	7	7	7	(-)	(-)	(-)	**
<i>FN (fr)</i>	7	3	1	5	4	6	2	-

Megjegyzések:

* A legfontosabb, hogy az állampolgárok vegyenek részt és értsék a politikai ügyeket, és nem a „pártügyek”, az „attending meetings”-en való részvétel a fontos.

** *a, b, d* egyformán fontosak.

Kérdés:

Az Önök pártja az állampolgárok milyen politikai részvételére számít?

Részvétel:

- a választásokon,
- a párt által szervezett politikai, szociális vagy kulturális akciókban,
- olyan fórumon, ahol a politikáról véleményt mondhat, részt vehet annak alakításában,
- a párt valamelyik alapszervezetéhez kapcsolódó állandó tevékenységben,
- kifejezetten pártgyűléseken,
- jótekonysági célú tevékenységekben,
- a párt politikai harcaihoz, illetve adminisztratív működéséhez való szellemi vagy fizikai hozzájárulás.

2. lap: A párt politikai és választási befolyásának tényezői

- 1: nagyon fontos
 2: fontos
 3: kevésbé fontos
 4: nem fontos

	<i>a</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>d</i>	<i>e</i>	<i>f</i>	<i>g</i>	<i>h</i>	<i>i</i>	<i>j</i>	<i>k</i>
<i>CDU (né)</i>	1	1	1	1	1	2	1	2	2	2	2
<i>CSU (né)</i>	2	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2
<i>FD (fr)</i>	4	4	2	1	1	1	1	2	(-)	4	2
<i>SPÖ (osztr)</i>	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)
<i>Grünen (né)</i>	4	1	3	2	1	3	3	3	2	1	1
<i>Convergencia (sp)</i>	1	1	2	1	1	1	1	2	2	1	1
<i>PCF (fr)</i>	1	1	(-)	(-)	1	(-)	(-)	(-)	(-)	1	1
<i>FN (fr)</i>	1	1	3	2	2	1	2	2	3	3	2

Kérdés:

Az alábbi tényezők közül melyeken múlik elsősorban a párt politikai és választási befolyásának növekedése vagy csökkenése?

- a)* állampolgár
b) választók
c) szimpatizánsok
d) párttagok
e) leaders
f) a párt káderei
g) képviselők
h) apparátus
i) professzionális politikusok
j) írott sajtó
k) elektronikus sajtó

3. lap: A pártra való figyelem felkeltésének eszközei

Max.: 1 Min.: 5

	<i>a</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>d</i>	<i>e</i>	<i>megjegyzés</i>
<i>CDU (né)</i>	1	2	2	3	3	–
<i>CSU (né)</i>	1	3	1	1	3	–
<i>FD (fr)</i>	3	3	1	4	3	–
<i>SPO (osztr)</i>	2	3	1	4	5	–
<i>Grünen (né)</i>	2	4	1	3	1	–
<i>Convergencia (sp)</i>	3	4	1	2	5	*
<i>PCF (fr)</i>	(–)	(–)	(–)	(–)	(–)	**
<i>FN (fr)</i>	1	2	3	3	(–)	–

Megjegyzések:

* A két legfontosabb dolog, hogy az állampolgár mit tart (note) a párt tevékenységéről, és a média mit nyújt (offert) a leggyakrabban róla. A közvetlen és közvetett felhívások nem jutnak el a polgárok többségéhez.

** Az állampolgároktól nem támogatást kell kérni, hanem a részvételt.

Kérdés:

Az Ön tapasztalatai szerint az alábbiak közül melyek a célravezetőbbek abból a szempontból, hogy az állampolgárok a pártra figyeljenek és támogatást nyújtsanak?

- az állampolgárokhoz szóló közvetlen felhívások a támogatás érdekében
- az állampolgárok közvetett megszólítása
- a pártnak a politikai színtéren ténylegesen betöltött szerepe nyomán formálódó általános kép
- a párt látványos akciói (pl. demonstrációk)
- mérsékletet tükröző magatartás, amely a „nyugodt erő” képét nyújtja

4. lap: A „politikai képviselet” fogalma

	A	B	megjegyzés
CDU (né)	(+)	(-)	-
CSU (né)	(+)	(-)	-
FD (fr)	(+)	(-)	-
SPÖ (osztr)	-	-	*
Grünen (né)	(-)	(+)	-
Convergencia (sp)	-	-	**
PCF (fr)	(+)	(-)	-
FN (fr)	(+)	(-)	-

Megjegyzések:

- * Leghelyesebb a két megközelítés kombinálása, azaz az állampolgárok érdekein alapuló képviseleti demokrácia.
- ** Az a) elmélet, a b) a valóság. Bár a b) a valóság, a pártoknak állandóan az elmélet szerint kell cselekedniük.

Kérdés:

A „politikai képviselet” fogalmának értelmezésében Ön az alábbi két álláspont közül melyiket tartja helyesnek?

- Mint a képviselt társadalmi csoportok érdekeinek, véleményének, akaratának a hatalom és a kormányzók felé való teljes közvetítése, amikor maguk az állampolgárok foglalnak állást, illetve határozzák meg a képviselt politika tartalmát.
- Az állampolgári jogok delegálásából fakadó teendők ellátása, megvalósítása olyan szolgáltatás, amely mentesíti az állampolgárokat a politikai részvétel terheitől, elvégezve helyettük állampolgári feladataikat. Ez esetben a közvetlen politikai részvétel minimumra csökkentése a cél.

5. lap: A párt választási sikerének tényezői

Max.: 1 Min.:5

	aa	ab	b	c	d	ea	eb	f	g	h	i	j
CDU (né)	2	2	1	2	1	2	4	1	1	2	1	5
CSU (né)	(+)	(-)	(+)	(-)	(+)	(-)	(-)	(+)	(+)	(-)	(+)	(-)
FD (fr)	2,5	3,5	2,5	4	2,5	(-)	(-)	2,5	2	2	1,5	0
SPÖ (osztr)	1		1,5	>1	3,5		4		2	2,5	3	3
Grünen (né)	4	3	1	3	2	4	4	2	3	3	1	4
Converg. (sp)	2	2	1	1	1	1	5	1	1	1	1	2
PCF (fr)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)
FN (fr)	1,5	3	>1	1	3	>1	0	1,5	3	2	1	2,5

	k	l	ma	mb	mc	md	me	mf	n	megjegyzés
CDU (né)	2	3	3	3	1	1	2	(-)	(-)	-
CSU (né)	(-)	(-)	(+)	(-)	(-)	(+)	(+)	(-)	(-)	-
FD (fr)	3	2,5	2,5	3,5	2,5	2,5	3	2	(-)	-
SPÖ (osztr)	(-)	4,5	1,5			1,5				-
Grünen (né)	2	3	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	*
Converg. (sp)	2	2	3	1	1	1	1	(-)		**
PCF (fr)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	***
FN (fr)	2	1,5	5	1,5	0	0	0	1	(-)	-

Megjegyzés:

* m)-hez: Sajnos a kérdés nem érthető.

** b)-hez: Vagy nem alternatív, hanem egyszerű modellt nyújt. i)-hez: Ez a legfontosabb a g) és a h) tényezőkkel együtt. A párt egész image-ét a leadersek közvetítik.

*** Valamennyi tényező fontos, de a lényeg az emberek hasznára lenni a vitákban és a tevékenységekben.

Kérdés:

A politikai élet jelenlegi feltételei között egy párt választási sikerei milyen mértékben függenek az alábbi tényezőktől:

- aa) a választási program szakmai megalapozottsága
- ab) a választási programban a jövőre vonatkozó ígéretek aránya (density)
- b) a párt általános képe (image) képvisel-e alternatív társadalmi modellt
- c) az adott időszakban különösen érzékeny társadalmi problémákat vet fel, amelyek elsősorban foglalkoztatják a közvéleményt és erre alapozza kampányát
- d) a párt ismertsége közszereplései alapján
- ea) megjelenésében erős ideológiai jegyek
- eb) megjelenésében gyenge ideológiai jegyek
- f) a párt által vallott értékek elfogadottsága a közvéleményben
- g) a párt politizálási stílusa
- h) a pártot képviselő politikusok etikai viselkedése

- i) a párt rendelkezésére álló személyiségek minősége (a vezérek ismertsége, népszerűsége, karizmatikus jellege)
- j) a politikusok intrikáinak hatása, eredményessége (személyi harcok a vetélytársak diszkvalifikálása érdekében)
- k) a párt rendelkezésére álló anyagi-pénzügyi források támogatások mértéke
- l) a pillanatnyi kül- és belpolitikai helyzet változásai (nagy hatású események)
- m) intézményi hatások, amelyek komparatív előnyöket nyújthatnak:
  - ma) a választási rendszer
  - mb) a párt taglétszámának nagysága
  - mc) kormányzati tapasztalat megléte
  - md) jelenleg kormányon lévő párt
  - me) médiabefolyás
  - mf) a köztársasági elnöki posztra alkalmas személlyel bíró párt (francia változatban)
  - n) egyéb tényezők

HIVATKOZÁSOK

- Bartolini, S. 1984. Institutional Constraints and Party Competition in the French Party System. *West European Politics*, október
- Bluck, C.– H. Kreikenbon 1993. Die Wähler in der DDR: Nur issue-orientiert oder auch Parteigebunden? *Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 3, 495–502.
- Butler, D.–A. Ranney (ed.) 1992. *Electioneering. Comparative Study of Continuity and Change*. Oxford: Calderon Press
- Cayrol, Roland 1986. *La nouvelle communication politique*. Paris: Larousse
- Charlot, Jean 1986. La transformation de l'image des partis politiques français. *Revue Française de Science Politique*, február
- Criqui, Étienne 1986. Les moyens d'action du personnel politique local. In: *Le personnel politique local*. Nancy: Presses Universitaires de Nancy
- Daalder, H. 1992. A Crisis of Party? *Scandinavian Political Studies*, 15, 269–288.
- Dalton, R. J. 1988. *Citizen Politics in Western Democracies: Public Opinion and Political Parties in the United States, Great Britain, West Germany and France*. N. J.: Chatham House
- Diettrich, K.–H. 1992. Das Bild der Parteien im Vereinten Deutschland. *Aus Politik und Zeitgeschichte*. Bd. 34–35, 26–35.
- Farrel, David 1995. *Campaign Strategies and Tactics: A Comparative Overview*. Paper presented at the conference in Kennedy School of Government, Harvard University, Cambridge 12–14 of May
- Feist, U. 1991. Zur politische Akkulturation der Vereinten Deutschen. *Aus der Politik und Zeitgeschichte*, Bd. 11–12, 21–30.
- Gaffney, John 1990. *The Language of Political Leadership in Contemporary Britain*, London: Mcmillan
- Girvin, Brian (ed.) 1988. *The Transformation of Contemporary Conservatism*. London: SAGE,
- Harrop, M.–W. Miller 1987. *Election and Voters*. Mcmillan Education
- Hayward, Susan 1990. French Politician and Political Communication. In: Cole, Alistaire (ed.) *French Political Parties in Transition*. Dartmouth, Aldershot

- Inglehart, R. The Changing Structure of Political Cleavages in Western Society. In: Dalton, R. I.–S. C. Flanagan–P. Beck (eds.) 1984. *Electoral Change: Realignment and Dealignment in Advanced Industrial Democracies*. Princeton: Princeton university Press, 25–67.
- Kaase, M.–W. G. Gibowski 1990. Deutschland im Übergang: Parteien und Wähler vor der Bundestagswahl 1990. *Aus Politik und Zeitgeschichte*. Bd. 37–38, 14–26.
- Katz, R. S. 1990. Party as Linkage: A Vestigial Function? *European Journal of Political Research*. 18, 143–161.
- Katz, R. S.– P. Mair 1995. Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party. *Party Politics* 1. 5–28.
- Kircheimer, O. 1965. Die Wandel des westeuropäischen Parteiensystem. In: *Politische Vierteljahresschrift*. 6, 20–41.
- Lawson, K. 1988. When Linkage Fails. In: Lawson, K. and Merkel, P. U. (eds.) *When Parties Fail: Emerging Alternative Organisations*. Princeton, N. J. Princeton University Press, 13–38.
- Mermet, Georges 1987. *Démocrature: comment les médias transforment la démocratie*. Paris: Aubier
- Missika, J.–D. Wolton 1983. *La folle du logis. La télévision dans les sociétés démocratiques*. Paris: Gallimard
- Parry, G.–G. Moysen–Day N. 1992. *Political Participation and Democracy in Britain*. Cambridge University Press
- Pelinka, Anton–Fritz Plasser 1988. *Das österreichische Parteiensystem*. Böhlau
- Pelinka, Peter–Gerhard Steger 1988. *Auf dem Weg zur Staatspartei. Zur Geschichte der SPÖ seit 1945*. Verlag für Gesellschaftskritik
- Plasser, F.–P. A. Ullram 1992. Überdehnung, Erosion und rechtspopulistische Reaktion. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 2.
- Ranney, A. 1983. *The Channels of Power: The Impact of Television on American Politics*. New York: Basic Books
- Riegel, G. 1994. „Parteienverdrossenheit“ und „Parteienkritik“ in der Bundesrepublik. Deutschland. *Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 3, 458–471.
- Roth, D. 1994. Was bewegt die Wähler? *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Bd. 11, 3–15.
- Schultze, R.–O. 1994. Aus Anlass des Superwahljahres – Nachdenken über Konzepte und Ergebnisse der Wahlsoziologie. *Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 3, 472–493.
- Schütz, A. 1993. Spitzenkandidaten im Fernsehenwahlkampf. Techniken der Selbstdarstellung und Antwortmuster. *Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 3, 366–383.
- Smith, A. 1980. *The Politics of Information*, London: Mcmillan
- Stöss, R. 1994. Drohen der Bundesrepublik im Superwahljahr 1994 „italienische Verhältnisse“? *Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 3, 514–516.
- Tøgeby, L. 1992. The nature of declining party membership in Denmark: Causes and Consequences. *Scandinavian Political Studies*, 15, 1–20.
- Ullram, Peter A. 1988. *Politische Kultur und politischer Wandel. Hegemonie und Erosion im politischen System Österreichs*. Habilitationsschrift. Wien
- Veen, H.–I.–P. Gluckowski 1994. Die Anhängerschaften der Parteien vor und nach Einheit – eine Langfristbetrachtung von 1953 bis 1993. *Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 2, 165–187.
- Wiesentahl, E. 1992. Volksparteien Abstieg. Nachruf auf eine zwiespaltige Erfolgsgeschichte. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Bd. 34–35, 3–14.
- 1992. Volksparteien im Abstieg. Nachruf auf eine zwiespaltige Erfolgsgeschichte. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 1334–1335.
- Wohnout, Helmut 1993. Rechtsextremismus, Rechtspopulismus und ihre Rückwirkungen auf das österreichische politische System. *Österreichische Jahrbuch für Politik*.

BALOGH ISTVÁN

A diszkurzív politika a tudományos diskurzusban

A „diszkurzív politika” megjelenésének fontosságát leginkább azzal lehet érzékeltetni, hogy Szabó Márton tanulmánya nem csupán kapcsolódik, hanem – legalábbis nálunk – jelentősen hozzájárul ahhoz a mindinkább kirajzolódó tudománytörténeti folyamathoz, melyet durván leegyszerűsítve (de korántsem alap nélkül) a társadalomtudományoknak és a természettudományoknak az utóbbi másfél évtizedben határozottan felgyorsuló elválasztódásaként, pontosabban pedig egyfelől az igazság, a tapasztalat, a kísérlet és a megfigyelői álláspont, másfelől az érvényesség, a diskurzus, az argumentáció és a résztvevői elemzési szempont differenciálódásaként jelölhetünk meg. A két tudományterület szétválasztódási tendenciájába eső koncepciók születését, a körülöttük kialakuló vitákat, eszmecséréket ezért okkal tekinthetjük a tudományos társadalomismeret fokozatos önmagára találásának. Mi sem természetesebb annál, hogy Szabó Márton (1996) tanulmánya számos hozzászólást, kritikai megjegyzést váltott ki, és további elméleti vizsgálódást ösztönző szempontok kifejtését inspirálta.

A politika diszkurzív értelmezésének lehetőségét elismerve és elméleti perspektíváinak sokirányú továbbépíthetőségét szem előtt tartva, a következőkben négy, egymáshoz szorosan kapcsolódó, egyúttal – megítélésem szerint – további vitára ösztönző kérdéskört érintek röviden. Először azt a kérdést, hogy mit is értünk – érthetünk – a politika diszkurzív értelmezésén (1.); ezt követően megkísérlem a megfigyelői és a résztvevői álláspont közötti, a szerző szerint is alapvetően fontos megkülönböztetést újból elemezni (2.), majd a diskurzus és a proceduralitás más formái közötti megkülönböztetés fontossága mellett szeretnék néhány érvet megfogalmazni (3.). Befejezésül pedig röviden kitérek a szerző politikum-értelmezésére, bevallottan kiegészítő-kritikai észrevételek megfogalmazásának szándékával (4.).

1. A politika diszkurzív értelmezése legalább öt, egymástól igen különböző irányban haladhat:

– Jelentheti a *politikai diszkurzusok* értelmezését abban az összefüggésben, hogy e diszkurzusok miként tagolódnak egy előzetesen adott politikai mezőben és e mező dinamikájának megfelelően, mintegy világossá téve egyébként meglévő folyamatokat, differenciákat. A szerző szerint ezt az elemzési irányt ki kell iktatni a politika diszkurzív értelmezéséből, mert a diszkurzus természetéhez képest idegen szempont felvételét jelenti, nevezetesen a politikai cselekvés, illetve rendszer- és intézmény szempontú elemzési tradícióhoz kapcsolódik, melytől éppen elhatárolni igyekszik saját felfogását. Egyetértésünk mellett is megjegyezhetjük azonban, hogy már itt is helyet kaphat – és meg is jelenik – a politikai diszkurzus konstitutív felfogása, mégpedig abban az értelemben, hogy a diszkurzus alkotó eleme a politikának vagy a politikumnak, habár nem a létrehozója.

– Lehet szó a politika diszkurzív értelmezéséről továbbá abban az összefüggésben, hogy a legkülönbözőbb – köznapi vagy másfajta (pl. professzionális) nem-politikai – diszkurzusokban milyen értelmezések bukkannak fel és szilárdulnak meg a politika világáról. A politika világához egészében és kívülről kapcsolódó diszkurzusokat a szerzőnek szintén nem áll szándékában a politika diszkurzív értelmezési körébe vonni, sejtethetően azért nem, mert e diszkurzusok nem tekinthetők a politika konstitutív elemeinek, még ha esetleg nem könnyű is megvonni a választóvonalat az elhatároló és a konstitutív diszkurzusok között.

– A diszkurzusok politikai szempontból konstitutív működésének tematizálásaként felfogott diszkurzív politikaértelmezés tulajdonképpeni kérdése az, hogy meghatározott duális szerkezetű diszkurzusok révén hogyan válik politikaivá az, ami korábban nem-politikaiként jelent meg. A szerző okfejtését és fogalomhasználatát követve tehát a kérdés az, hogy például a barát–ellenség, az ellenfél–szövetséges, a rend és a kaosz fogalmi kettőségében zajló diszkurzus miképpen hozza létre – és egyáltalán: létrehozza-e önmagában vagy más folyamatokhoz kapcsolódva – a politika (politikum) világát, vagy annak egy jól körülhatárolható szféráját. Ez alkalommal nem az tehát a témánk, hogy a politikában használható fogalmaknak tekinthetők-e az említett – és a szerző által felsorolt további – fogalmi polarizációk, hanem az, hogy az ezekben a fogalmi polarizációkban folyamatosan fenntartott diszkurzusok végül is megteremthetik-e a politikumot. Kár, hogy imponáló irodalmi tájékozottságot felvonultató és meggyőzően érvelő vitaindítójában a szerző nem határolta kellő világossággal körül ezt a kérdéskört, s – talán éppen ezért – nem sikerült meggyőzően bizonyítania a politikum létrehozásának eme lehetőségét. Tanulmánya inkább másról szól: arról ugyanis, hogy a politika előzetesen adott világában a diszkurzusok hogyan teremtik meg a barát és ellenség, az ellenfél és szövetséges stb. politikai ellentétpárjait és szembenállását.

– A politika diszkurzív értelmezésének egy további dimenzióját nyitnátna meg annak elemzése, hogy a diszkurzus révén hogyan lépi át a politika korábbi intézményi határait, duális fogalmi szerkezetekben folyó

diskurzusok révén miképpen nyomul be a politika nézőpontja a politikán kívül eső szférákba. Röviden: mi a különbség és a kapcsolat, továbbá az átmenet a politika és a politikum között. Világos, hogy ebben az esetben nem a diskurzusnak a politikát létrehozó folyamatáról, hanem a politika világában lehorgonyzott diskurzusnak a köznapi diskurzust átformáló működéséről van szó. Kétségtelen, hogy a vitaindító tanulmányban ez a kérdés is felmerül, habár nem kellőképpen megkülönböztetve más (főként az előbb említett) értelmezési lehetőségektől és – miként majd erről a későbbiekben lesz még szó – meglehetősen egyoldalú tárgyalásban.

– Felfoghatjuk végül a politika diszkurzív értelmezését olyan tudományos nézőpont, szemléletmód és módszer kifejtéseként is, amely különbözik a politika vizsgálatának eddigi tudományos eljárásától és szemléletétől. Itt azonban óvatosan kell eljárunk az új módszer és szemléletmód jellemzésében, nehogy túlbecsüljük lehetőségeit. Ennek érdekében azt a kérdést kell feltennünk, hogy vajon a politika diszkurzív értelmezése a korábbi (cselekvéseméleti, rendszerelméleti) szemléletmód korlátainak leküzdését jelenti-e vagy pedig e szemléletmód helyettesítésére tart igényt. Úgy tűnik, a vitaindító tanulmánynak ez a legvilágosabban körülhatárolt témaköre, s a szerző eredeti szándékának félreértése lenne elvárni a politika említett két, szembesített szemléletmódja közötti összefüggés részletesebb tisztázását. A szerző Carl Schmitt-interpretációja ad alkalmat arra, hogy a politikum meghatározása során, mégis – persze csak néhány kérdést érintve – kitérhessünk a diskurzus-elmélet rendszerelméleti összefüggéseire.

Ha most már e korántsem teljes értelmezési dimenziók figyelembevételével ismét a vitaindító szövegéhez fordulunk, az a benyomásunk támad, hogy az valamennyi említett értelmezési irányt átfedően érinti. Átfedően, azaz nem világosan megkülönböztetett módon, a politikai szerepek, a vitatémák határai és a politikai stílus témája köré építve. Mondhatnánk így is: az első esetben, a diskurzus *közreműködése* a politikai szubjektum létrehozásában és helykijelölésében, a második esetben a politikum diszkurzív határkijelölése, azaz sajátos *öndefiníálása*, a harmadikban pedig a politikai beszélők előadásmódja, vagyis diszkurzív *viselkedése* a téma. Az első esetben a diskurzus konstitutív, a másodikban konstruktív-autopoietikusan, a harmadikban formaadó jellegű. E három dimenziót a szerző a „tárgyi és objektíváló” nézőponttal szemben álló résztvevői álláspont jellemzésében igyekszik összefoglalni. A kérdés most már az, hol vannak e szembeállításnak a határai, és vannak-e kapcsolódási pontjai a két szemléletmódnak.

2. A vitaindító a megfigyelői és a résztvevői pozíció megkülönböztetése helyett a két szemléletmód szembeállítására épít. Megítélésem szerint ez teljességgel helytálló kiindulás, hiszen enélkül általában a társadalomtudományi, s ezen belül kiváltképpen a politikatudományi elemzés szűk-szűk módon a természettudományok szemléletmódjának átvételére kényszerül, s így elkerülhetetlenül olyan tudományos mércéhez igazodik, amely idegen tőle, s amelynek lényege szerint nem tud megfelelni. A kérdés csupán az, hogy vajon a két szemléletmód szembeállítása a köl-

csönös kizárást vagy a kapcsolódások különös formáját jelenti-e. Ha tanulmányának explicit megfogalmazásait vesszük figyelembe, akkor úgy tűnik, Szabó Márton az elsőként említett álláspontot foglalja el, amelyhez azonban – szerencsére – nem tartja magát következetesen: a tanulmány nagy részében implicit módon a másodikként említett nézetet vallja. Ennek a termékeny és hasznos következetlenségnek az egyik oka minden bizonnyal az, hogy a tudományos vizsgálódásban valójában sem a megfigyelői, sem pedig a résztvevői kiindulópont nem érvényesíthető és vihető végig maradéktalanul. Maradva a politika diszkurzív értelmezésénél – és eltekintve a természettudományok egészen más típusú és irányú problémáitól éppen úgy, mint más társadalomtudományi diszciplínáknak a jelen témához közelebb álló módszertani kérdéseitől –, a szerző álláspontja röviden a következőkben foglalható össze: a politika világa aszerint változik, hogy egyfelől a benne szereplők diskurzusaikban, vitáik során hogyan értelmezik önmagukat és egymást, illetve önmaguk és egymás értelmezéseit, másfelől mennyiben hagyják megszólítani magukat, illetve mennyiben hajlandók „beszállni” a politikai diskurzus menetébe. A résztvevői álláspont szerint tehát a politika konstruktív résztvevőjévé, alakítójává, a politika szereplőjévé a politikai diskurzusban értelmező-értelmezett beszélő válik. Ennek megfelelően emeli ki a szerző a politikai valóság beszédközpontúságát és a politikai diskurzus „alapvetően polemikus szerkezetét”. Itt tehát aki a politikáról beszél, ír, vitatkozik és ennek megfelelő duális kategóriákat használ, az részese a politikának, s ebben az értelemben (vagyis nem professzionális pozícióban) politikussá válik. Ellentétben Szabó Mártonnal, aki e folyamatot leírva ugyanazt a fogalmi apparátust használja, s szintén a politikáról ír, vitatkozik, ezáltal azonban mégsem válik a politika részesévé és politikussá, hanem megmarad a politikát elemző kutatónak. A kutató elemzése olyan metaszintű teljesítmény tehát, amely első pillantásra „csupán” metanyelvi transzformáció, valójában azonban több ennél: nem a politika metanyelvi kifejezése, azaz nem metapolitikai, hanem valamely politikán kívüli beszéd és diskurzus része. Vagy az értelmezések szintjén kifejezve: a politikának mint az értelmezések világának értelmezése a tudomány szférájában.

Önmagában mindez magától értetődő és közvetlenül nem érinti a vitaindító megállapításait. Fontossá és a politika diszkurzív értelmezése számára relevánssá akkor válik, amikor Szabó Márton a politikai diskurzusok elemzése során – jóllehet hallgatólagosan – általánosságban is elismerni kényszerül minden konstitutív és konstruktív diskurzusnak azt a definíció szerint megillető sajátosságát, hogy *egyidejűleg* metanyelvi és metakonstrukciós teljesítmény. Annálfogva azonban, hogy ez az elismerés többnyire hallgatólagos, Szabó okfejtése időnként nem kerülheti el az érvelés cirkuláris jellegét: egyfelől tételezi, hogy a politika világát a diskurzusok és viták hozzák létre és alakítják, másfelől viszont eleve tételezi a politika előzetes meglétét és szerkezetét, mondván például, hogy „amikor politikusok és állampolgárok vitatkoznak, amikor valamiről eltérő nézeteket hangoztatnak vagy valamiben egyetértenek, akkor nem egyszerűen csak civakodnak...” (Szabó 1996: 105). A politika diszkurzív

tematizálása így Szabó tanulmányában egyszer mint a már eleve adott politikai szféra nyelvi és metanyelvi rétege, másszor viszont mint a politika (politikum) metakonstrukciós elve jelenik meg, habár explicit kiindulópontjában ösupán a második esetet fogalmazza meg. Pontosabban szólva, a metakonstrukciós elv explicite túlzottan erősre fogalmazott koncepciójának határait felismerve a szerző ráeszmél arra, hogy a diskurzus és a vita előfeltételezi az intézményekben és a cselekvésekben már előzetesen adott – mellékesen szólva: korántsem valamiféle diskurzus és viták nélküli „néma” folyamatban létrejött – politika világát, amelyhez a diskurzus természetsszerűleg már nem metakonstrukciós szintként kapcsolódik, s ezért csak „gyenge” diskurzus-programban tematizálható. Ez a gyenge program viszont nem elégíti ki a szerző eredeti és vállalt koncepcióját. Ami mármost megítélésem szerint igazán fontos és továbbvezető ebben a gondolatmenetben, az magának az ellentétes irányú kettős mozgásnak az elválaszthatatlansága és kölcsönös feltételezettsége: egyfelől az előzetesen adott – és ebben az értelemben „külső és objektívált” – politika folyamatos „cseppfolyósítása” a diszkurzív határ- és szerepkijelölések „képlékeny, mozgó” folyamatában, illetve a procedúrák egyéb folyamatában, másfelől viszont az így „cseppfolyósított” politikum újabb szilárdabb formát öltése a változó politikai rendszerben, intézményekben, a politikai cselekvések szabályozó mechanizmusában és normatív (írott vagy íratlan) szabályaiban. A vita-indítóban a szerző számára voltaképpen az a célkitűzés okozza a legtöbb gondot, hogy e két egymást feltételező, egymást követő, egyúttal ellentétes logika mentén haladó és egymással ellentétes eredményre vezető folyamatot nem választja el egymástól, hanem a diskurzus fogalmában megkülönböztetés nélkül kívánja egybefogni.

3. A különböző irányokba futó logikák és folyamatok egybefogása a diskurzus fogalmában megnyitja a lehetőségét annak, hogy a háttérben megsejthessük a politikai rendszer-intézményesített világát, amelyhez kapcsolódóan a diskurzus kettős teljesítményt nyújt: egyrészt a politikai értelemadás révén felbontja, szüntelenül átlépi, transzparenssé teszi a rendszerhatárokat, másfelől azonban – a politikai értelemadás sikeres megvalósítása esetén – kiterjeszti a politikai rendszer határait, új határvonalat épít a politikai rendszer számára. A szétfutó tendenciák differenciálás nélküli egybefogása viszont azzal a következménnyel jár, hogy most már a diskurzus-típusok megkülönböztetésével leszünk kénytelenek utólag tudomásul venni a különbségeket. Úgy vélem, ennek következménye az, hogy Szabó Márton tanulmányában voltaképpen kettős diskurzus-tipológia – egy explicite kifejtett és egy ki nem bontott – van jelen. A kifejtett tipológia a politikai szerepek, a politikai határviták és a politikai stílus szerint tovább tagolt formák csoportosítása mentén halad, a ki nem bontott, „rejtett” tipológia viszont az említett rendszerhatár-dinamika logikáját követi. Az első típusba sorolhatók azok a diskurzusok (mint például az ellenfél-szövevséges, a jelenidejűség-időtlenység fogalmi kettős diskurzusai), amelyek a politika meglévő határai feloldásának, transzparenssé tételének teljesítményét nyújtják, míg a másik típust azok a diskurzusok jelentik, amelyek az új határkijelölést, illetve annak rögzí-

tését szolgálják, mint például a politikai idegen, a rend és a káosz diskurzusai. Ezt a rejtett tipológiát erősíti fel Szabó Márton utalása is, miszerint „a diszkurzív politikatudományban a »határvita« centrális szerepet tölt be; egyaránt szól a lényegről és a jelenségről” (Szabó 1996: 107). A kérdés csak az, hogy az egy és ugyanazon – és csak típusaiban eltérő – diskurzus miképpen nyújthat e határvitában két egymástól teljességgel eltérő irányban ható teljesítményt: hogyan valósíthatja meg egyszer a politika határainak cseppfolyosítását, másszor a megszüntetett határok újbóli helyreállítását? A kérdésre adható plauzibilis válaszok egyike az lehet (legalábbis a magam részéről ezt tartom a legmegfelelőbbnek), hogy a diskurzus annál a tulajdonságánál fogva képes ellentétes irányba ható teljesítményekre, hogy a legkülönbözőbb eljárásokhoz kapcsolódhat. Tehát a határfeloldó és a határmegerősítő teljesítménye – a teljesítmény irányát tekintve és így a tipologizálás alapjait illetően – nem magából a diskurzusból adódik, hanem azoktól a folyamatoktól, procedúráktól függ, amelyekhez kapcsolódik és ahogyan kapcsolódik.

Szabó Márton a politika diszkurzív értelmezését elméletlettörténetileg hangsúlyozottan a retorika és a szimbólum-, illetve nyelvelméleti tradícióhoz kapcsolja. Ennek indokoltsága elvitathatatlan. E tradícióhoz kapcsolódás egyben ki is jelöli a vitaindító tanulmány fő nyomvonalát, melyet a szerző a „politika beszédközpontúságának” tézisében fogalmaz meg. Ez a tézis szintén akceptálható. Kérdés azonban, hogy ha az elméletlettörténeti megalapozás és az alaptézis egyaránt a politika határkijelölési problémáinak tisztázására fut ki, akkor meddig lehet – és lehetséges-e egyáltalán – megmaradni a diskurzus keretei között, és milyen határok között engedhető meg – és megengedhető-e egyáltalán – a politika határkijelölése szempontjából releváns egyéb folyamatok, procedúrák mellőzése? A szerzőnek nyilvánvalóan erős érvei vannak – illetve lesznek – e kérdésnek a kiinduló tézissel összhangban álló megválaszolására. A magam részéről azonban – az eddigiekből is következtethetően – hajlok annak az álláspontnak az elfogadására, hogy e kérdésekre negatív választ kell adni, mégpedig annál fogva, hogy „...a diszkussziók önmagukban nem teremtenek és nem tételeznek a cselekvés szempontjából (közvetlenül) releváns kapcsolódásokat. Ehelyett olyan (empirikus-kognitív vagy normatív) belátások felismerését és kialakítását szolgálják, amelyek a cselekvés számára irányadóak” (Peters 1991: 235). Másként fogalmazva tehát, a politika határainak feloldása vagy, ellenkezőleg, rögzítése a cselekvés és más procedúrák kognitív vagy normatív irányultságától függ, nem pedig közvetlenül a diskurzus szerkezetéből, típusaiból fakad, habár a kognitív vagy normatív belátások kialakítása feltételezi az irányultság szempontjából semlegesnek tekinthető különböző típusú diskurzusok folyamatosságát. A diskurzusok mellett az eljárásoknak Peters nem kevesebb, mint öt típusát sorolja fel – korántsem a teljesség igényével –, Habermas nyomán külön is kiemelve a diskurzus és az argumentáció közötti megkülönböztetés fontosságát. E fogalmi pontosságra törekvéssel szemben Szabó Mártonnál – kiemelten a diskurzust illetően – éppen ellentétes tendenciát figyelhetünk meg: a szerző meglehetősen kötetlenül tér át a diskurzusról a vitára, a politikai beszédre és így tovább.

Míndez nem lenne különösképpen szövé tehető, ha nem lenne meg az a funkciója, hogy az ily módon „lazává” tett diskurzus-fogalom végül is szívcategóriaként felszívhassa magába mindazokat a politikai határkijelölő folyamatokat, amelyeknek a diskurzus konstitutív része ugyan, de amelyek meghatározzák a diskurzus irányát, egyfelől tehát a határ cseppfolyósítását, másfelől a határ újbóli megszilárdítását.

A diskurzus ímént idézett felfogása, illetve definíciója természetesen nem teszi eleve érvénytelenné Szabó Mártonnak azt a megállapítását, miszerint a politikai diskurzus alapvetően polemikus szerkezetű, hiszen a diskurzusok eredményeként egymással kollízióképes normák és kognitív felismerések állnak elő. De éppen ennek következtében lenne szükség a diskurzus pontosabb, illetve körülhatároltabb definiálására, s ezzel összefüggésben lenne célszerű nem csupán az elsődlegesen nem beszédközpontú eljárásokhoz kapcsolódásának, hanem a más, szintén beszédközpontú eljárásokhoz kötődésének részletesebb kimunkálása. Itt mindenekeelőtt az argumentációra mint a diskurzusok racionális megalapozásának eljárására kell utalnunk, amely a polemikus szerkezetű politikai diskurzusnak minden valószínűség szerint egyik legfontosabb előfeltétele, illetve alkotó eleme. Úgy vélem tehát, hogy a politikai diskurzusnak a vitaindítóban körvonalazott fogalma további pontosítást igényel, s ez – remélhetőleg – a politika diszkurzív értelmezésében újabb szempontokat és dimenziókat fog megnyitni.

4. Az eddigi megjegyzések befejező összefoglalásaként és mintegy konklúziójaként megkísérlem összevetni a politikum-fogalom értelmezésének két, egymással szemben álló lehetőségét. Szabó Márton kiindulópontja – a fogalmat illetően megalapozottan – Carl Schmitt koncepciójához kapcsolódik, amelyről úgy véli, hogy reagál a modern demokráciáknak arra a tendenciájára, miszerint cseppfolyósodik a politika határvonala. „Carl Schmitt – írja a szerző – erre a történelmi szituációra reagált, amikor a »politikai« vagy a politikum fogalmát bevezette...”, habár – utal rá Szabó – a barát-ellenség tematizáció jogos kritikát is kiváltott. A modern demokráciák további fejleményeinek tanulmányozását illetően ezért „...akkor járunk el helyesen, ha a »politikai«-t szemléletmódnak fogjuk fel, tehát, ha radikalizáljuk a schmitt-i felvetést, vagyis egyrészt a politika minden elemére vonatkoztatjuk, másrészt pedig megpróbálunk számot vetni azzal a nyugtalanító ténnyel hogy a diszkurzivitás konstitutív tényezővé válása után nincs meg többé a lehetőségünk a politikai előzetes vagy utólagos, kívülről vagy felülről történő rögzítésére és kijelölésére” (Szabó 1996: 105).

Ehhez az erős állításhoz több megjegyzés is kínálkozik, melyek egy része logikai természetű, más része azonban tartalmi, s a demokratikus és a totalitárius politikai berendezkedések közötti különbségtevéshez kapcsolódik. Lássuk tehát röviden – mintegy kifejtési problémaként újra felidézve a már mondottakat – a logikai természetű észrevételeket:

– Mindenekeelőtt, csak akkor nincs lehetőség a politika előzetes vagy utólagos rögzítésére és (határ)kijelölésére, ha a diszkurzivitásnak nem csupán konstitutív tényezővé válását regisztráljuk, hanem a diskurzus konstitutivitását előzetesen (hallgatólagosan vagy explicit módon) a po-

litika *egyetlen* alakító-formáló, meghatározó tényezőjeként definiáltuk. Legalábbis ez alkalommal tehát Szabó Márton az általa kifejtendőket nem csupán új szempont körvonalazásának tekinti, hanem egyúttal az értelmzés kizárólagossági igényét is megfogalmazta.

– Carl Schmitt eredeti „politikai” fogalmának ez a kizárólagossá transzformálása valóban radikalizálást jelent. Szemléletmóddá „radikalizálása” azonban legalábbis további magyarázatot igényelne.

Nézzük most már a jelenlegi téma szempontjából sokkal lényegesebb és fontosabb kérdést, vagyis azt az állítást, miszerint Carl Schmitt a modern demokráciák politikai változásait írta le a „politikai”, illetve a „politikum” terminus bevezetésével. *Bizonyos értelemben* valóban igaz, hogy Schmitt a modern *demokráciák* politikai berendezkedését jellemezte. De mindjárt hozzá kell tennünk: e jellemzés a fonákjáról, nevezetesen a modern (vagyis az újkori) totalitárius berendezkedések felől közelített e demokráciákhoz. Ugyanis a modern demokráciákban és a modern diktatúrákban valóban egyaránt megfigyelhető a politika határainak kiterjesztése, ámde két egymástól egészen eltérő folyamatban. Mind a nemzeti socialista, mind pedig a szovjet típusú socialista berendezkedés lényegi vonása volt a politika határainak kiterjesztése, vagyis a napi élet (mondhatnánk: az életvilág) átpolitizálása, úgy is, mint kampányok, politikai tömegakciók, demonstrációk szervezése a központi politika szolgálatára, és úgy is, mint a központi politika elveinek „bevitele” a munka, a kultúra, a szórakozás stb. világába. Ez egyszerre jelentette a politika határainak kiterjesztését és megerősítését, éppen annál fogva, hogy a totalitárius politika diskurzus- és rendszerdinamikája egyaránt a barát–ellenség polarizáció mentén haladt, s ezt a polarizációt vitte túl a politika korábbi határvonalain. Ezért azután a Carl Schmitt által kidolgozott „politikai” vagy politikum fogalom legalább két fontos tulajdonsággal bír. Egyfelől nem választható le róla tetszés szerint (azaz alapos kritikai újrvizsgálat nélkül), mint valamiféle adalék, mellékes toldalék, a barát–ellenség polarizáció. Másfelől következetességében súlyos terhet hordoz, nevezetesen annak jegyét, hogy totalitárius berendezkedések esetén a politikai határdinamika egyirányú: a meg nem kérdőjelezett és ezért tematizálatlanul maradó rendszerből indul ki, ezért *puszta módszertani nézőpont alapján* logikus, hogy a politikai, illetve a politikum fogalmában végül is feloldódjon a politikai rendszer és általában a politika fogalma. A teoretikus absztrakció szintjén tehát, nem nyújtja ugyan a kritikai elemzés fogódzóját a totalitárius berendezkedéssel szemben, mégsem inadekvát eljárás a politika határkiterjesztését a politikum szivacs-kategóriájának bevezetésével leképezni.

Ez az eljárás azonban a modern demokráciákban nem követhető. Főként azért nem, mert egyrészt az „életvilág” egyes területeinek átpolitizálódása típusát tekintve és rendszerint nem a központi politikai akarat megnyilvánulása, hanem a polgárok önszerveződése, másrészt mert e civil önszerveződések úgy válnak a politikai részévé, hogy egyúttal alakító módon becsatlakoznak a politikai rendszerbe, vagy valamely alárendésébe, például a parlamenti komplexumba (Habermas). Ezért azután például Ulrich Beck, aki a politikumot (újra)felfedezi a modern demok-

rációkban, nem engedheti meg magának, hogy megfélemedje a politikai rendszer egyidejű változásairól és ne foglaljon el kritikai álláspontot Carl Schmitt nézeteit illetően (Beck 1993). Habermas is úgy véli, hogy a (Szabó Márton által is hivatkozott) „A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása” éppen ezen a ponton, tehát a társadalmi nyilvánosságának a politikai rendszerbe csatlakozása kérdésében szorul önkritikai újvizsgálatra (Habermas 1990).

Éppen azért, mert a modern demokráciákban a politikai diskurzus – legalábbis lehetősége szerint – nem egyszerűen az eleve adott politika ki-terjesztése a korábbi politikamentes életszférákra, hanem a politikai szereplők, állásfoglalások, döntések és rendszer kritikai újvizsgálata, nem tekinthető adekvát eljárásnak a változtatás esélyét megteremtő vagy legalábbis felkutató diskurzusban vagy a szemléletmóddá „radikalizált” diszkurzív álláspontban eltüntetni-feloldani az éppen megváltoztatni kívánt és átalakítandó politikai rendszer problematikáit. A Szabó Márton vitaindító tanulmányával elkezdődött tudományos diskurzus minden bizonnyal hozzájárul majd e kérdéskör további tisztázásához is.

HIVATKOZÁSOK

Beck, U. 1993. *Die Erfindung des Politischen*. Frankfurt/M.

Habermas, J. 1990. *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Vorwort zur Neuauflage. Frankfurt/M.

Peters, B. 1991. *Rationalität, Recht und Gesellschaft*. Frankfurt/M.

Szabó M. 1996. Vázlat a politika diszkurzív értelmezéséről. *Politikatudományi Szemle*, 4, 104–132.

BÉNDEK PÉTER

Fogalmi politizálás nélkül?

Hozzászólás Szabó Márton „Vázlat a politika diszkurzív értelmezéséről” című cikkéhez

Szabó Márton tanulmányának, úgy gondolom, egyik legnagyobb érdeme, hogy a magyar politológiában eddig kevésbé alkalmazott (ám nyugaton sem túl régi) elemzési szempontokra hívja fel a figyelmet. A szerző egy ideje több-kevesebb sikerrel próbálja meg elfogadtatni szempontjait a hazai közönséggel: a szóban forgó tanulmány és a folydogáló vita törekvéseinek egy újabb – megjegyzésre méltó – állomását jelentik. Hozzászólásom a vitához a jóindulatú bíráló álláspontjából született, abban a reményben, hogy Szabó Márton válasza megvilágítja majd a politika diszkurzív megközelítésének egy, megítélésem szerint, rendkívül fontos, ám a tanulmányban kidolgozatlanul maradt területét.

Szabó Márton – feltehetően: kellemesen – „nyugtalanítónak” nevezi azt a tényt, hogy „a diszkurzivitás konstitutív tényezővé válása után nincs meg többé a lehetőségünk a politika előzetes vagy utólagos, kívülről vagy felülről történő [pl. cselekvéseméleti vagy intézmény- és szervezetelméleti] rögzítésére és kijelölésére”. A politikai vita, amelyben Szabó szerint a politikai valóság beszédközpontúsága adekvát módon mutatkozik meg, „a szerep, a téma és a stílus szempontjából egyaránt önmaga határait tematizálva tesz szert öndefiníáló jelentésre”. Az elmélet izgalmassága pontosan ebből következik: hogy ti. a diskurzus nem egyszerűen velejárója a politikának, hanem konstitutív eleme, ontikus elve. Szabó elgondolása szerint a politikai diskurzus politikai vitává, a politikai vita pedig „határijelölő” politikai polémiává redukálható; dolgozata feladatát ez utóbbi „vázlatos leírásában” jelöli meg.

A diszkurzív politika *lényegi* ismertetőjegye tehát, hogy a „határpolémiák ... az internitás talajáról” kiindulva definiálják a politikum határait. A „határprobléma” lehetőségét nem lehet túlértékelni az elméletben. A diszkurzivitás résztvevői-cselekvői nyelv, és ekként csak közvetett

megismerési lehetőséget nyújt a tudománynak. (A *par excellence* leíró tudományok, mint a szervezetelmélet, a politikai ismeretszerzés többszörösen hátrányos helyzetű forrásaiként jöhetnek csak szóba.) Ezért, ha feltételezzük, hogy a diszkurzív politika önfenntartó és önértelmező közege, ahogy Szabó Márton állítja, roppant módon beszűkülnek a lehetőségeink a politikai diskurzus leírására. A „határproblémák” első ránézésre a politikáról gyűjthető nem problematikus (Kant) adatok egyetlen forrását jelentik. Egyébként szimbolikus elméletekre vagyunk utalva.

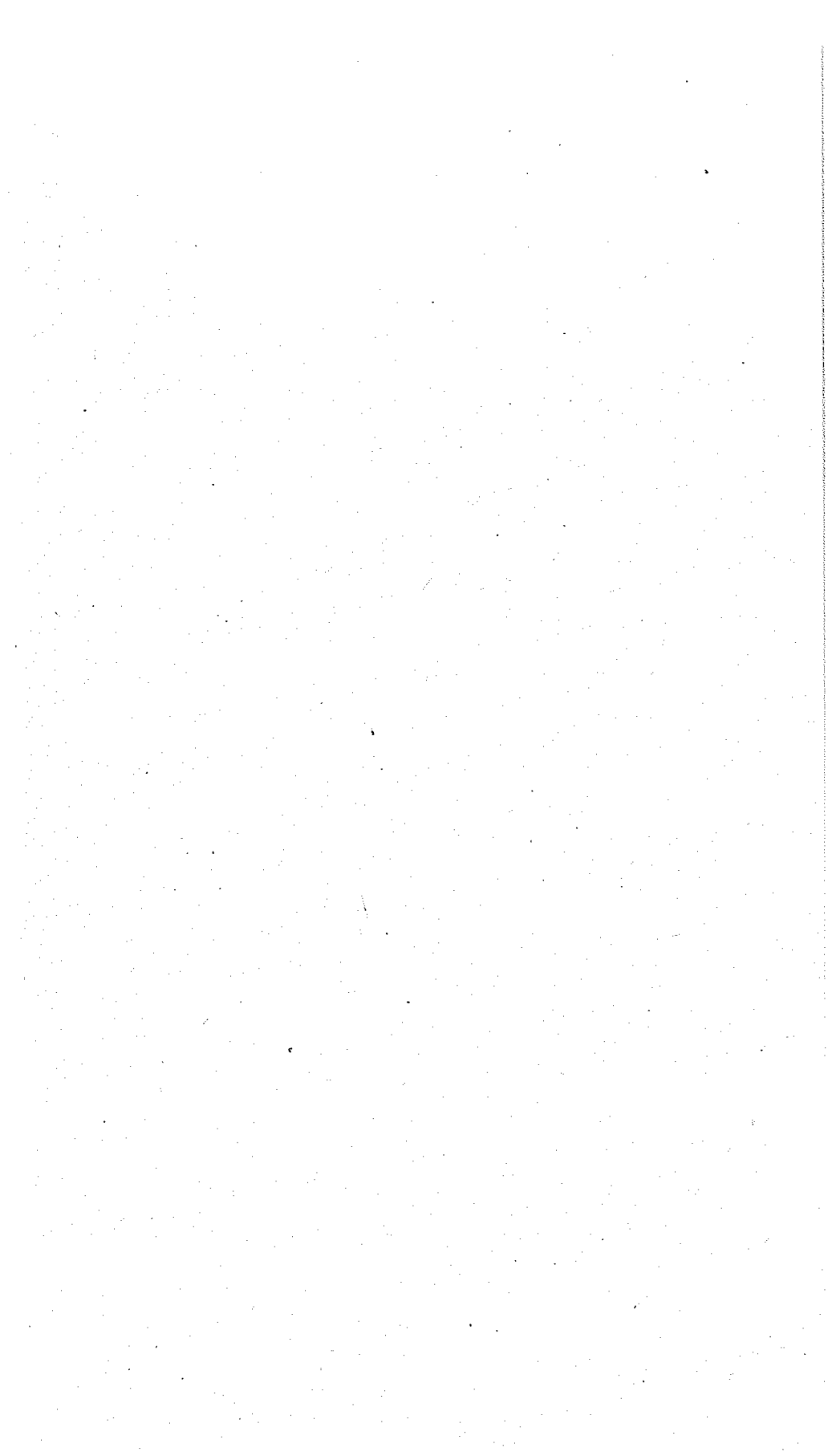
Na mármost, pontosan milyen „elméleti belátásokra” ad lehetőséget ez az elmélet? Szabó szerint a határviták „valamilyen módon” a politika lényegéről szólnak, értelmezik, *definiálják* (szó szerint: körülírják) a politikát, pontosabban a gyakorlati észhasználat egy közösségi formáját. A politikának magának valamiféle szubsztantív („osztályszemléletű”) *fo-galmát* azonban ne várjuk a tanulmánytól. A politika Szabó Márton-féle definíciója tagadja a jelentés faktualitását; tagadja, hogy a politika konstitúcióját megérthetnők a politikát alkotó, állandóan változó diskurzuson kívülről. Szabó a legtisztább antirealista episztemológiára építi az elméletét, miszerint a jelentés legvégső soron a társadalmi gyakorlat függvénye – e gyakorlatnak az elvei viszont szükségszerűen rejtve maradnak előlünk. Hogy miért szükségszerűen? Azért, mert nem tudhatjuk, hogy mitől válik valami máról holnapra „politikailag fontos” eseménnyé, témává. A politika önmaga alakítja határait.

De ha nem létezik nyelv a diskurzuson kívül, amely alkalmas volna objektív ismeretek átadására, hogyan lehet bármit is mondani a politikáról (nem csupán a politikában)? Hogyan lehetséges, más szóval, leírni a politikát, azaz: hogyan lehetséges politikatudomány? Szabó szerint erre a diskurzus absztrakt-formális elemei – a politikai szerep, a téma és a stílus – adnak lehetőséget, amelyek révén a diskurzus specifikusból genetikusan értelemre tesz szert. A határviták valami olyasmit közölnek a politikáról, ami univerzális mintákra támaszkodva összehasonlíthatóvá teszi a változó politikai diskurzusokat és megeremti az alapjait egy homofón, szisztematikus politikai jelentéselméletnek.

Az elgondolás valóban gyönyörű (még ha a kifejtése során Szabó professzor elmarad is a megkívánt precizitástól), és kiviláglik belőle a dogmatikus politikaelméletek teljes hasznavehetetlensége. Mégis, most röviden jelezni szeretném, miért gondolom, hogy hibás – pontosabban, hogy kiegészítésre szorul. Ahhoz, hogy egy diskurzust politikainak minősíthessen a külső szemlélő (mert, ugye, ennek az ideális állapotnak az elérése a célunk), a „politikai” jelentéselméletének további két kritériumnak kellene megfelelnie. Először, hogy a problematikus „politikai” diskurzus és a diskurzusban tematizálódó *szignifikáns* (azaz jelentéssel bíró) elemek között egyértelmű megfelelés álljon fenn. Ennek hiányában, érthetően, az utóbbiak nem okvetlenül jelölnék ki a társadalmakban zajló miriádnyi vita közül a *par excellence* politikai vitát. Ennél is fontosabb dolognak tartanám azonban azt bizonyítva látni, hogy a „politika” problematikus (tehát diskurzuson belüli) definíciójában szereplő kijelentés („A politika határkijelölő politikai polémia”) alanya és állítmánya

valóban analitikus viszonyban állnak egymással – azaz a politika nem egyszerűen csak egy a posztmodern diskurzusai közül, hanem valami gyökeresen más, a diszkurzivitás pedig nem a tudománynak (a politológiának), hanem a tudomány tárgyának (a politikának) az elve. A „politika” problematikus definíciójából a megfigyelő csak így juthatna el (a határvitákon keresztül) a politika *fogalmához*; csak így biztosíthatnók, hogy a politikai diskurzusban tematizálódó (objektív) határproblémák kogens módon kapcsolódnak a politikai univerzumhoz. A fogalomkeresés ebben az esetben nem mond ellent a korábban jelzett fogalomellenességnek, hiszen itt a politika formális definíciójához elengedhetetlen (analitikus) fogalom**lebontással** van dolgunk, nem (szintetikus-szubsztantív) fogalom**építéssel**.

Nem tudom, remélhetem-e Szabó Mártontól a vita nyújtotta szűk keretek között az itt felvetett kérdések tisztázását. Talán nem. Ez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy szívesen és örömmel olvastam a tanulmányát, amelyhez foghatók a hazai politológia épülését szolgálják csak.

SZABÓ MÁRTON

Lehetséges-e diszkurzív politológia?*

A *Politikatudományi Szemle* 1996. évi 4. számában megjelent tanulmányomat (Szabó 1996) hozzászólásukkal kitüntetők egyaránt foglalkoztak fogalmi pontosításokkal és a koncepció alapjait érintő kérdésekkel (Balogh 1997; Béndek 1997; Cs. Kiss 1997; Fricz 1997; Frivaldszky 1997; Karácsony 1997; Kiss 1997; Kürti 1997; Lányi 1997). Válaszomban az utóbbiakra koncentrálok, a részletekre vonatkozó kritikai megjegyzéseket is ennek függvényében érintem majd. A megoldást nemcsak a válaszadás terjedelmi kényszere indokolja, hanem az is, hogy a politika diszkurzív értelmezéséről írt vázlatom koncepciójának értelmezése, elfogadása vagy elvitatása minden hozzászólásban dominált.

Hogyan lehetne summázni a tanulmányomban kifejtett koncepciót? Talán az alábbi terjedelmes kérdésben. Indokolt-e és tudományosan védhető-e az az elképzelés, hogy mivel a diskurzus nem egyszerűen csak a politikai szereplők efemer megnyilatkozása és az intézményi-szervezeti tagoltság kísérőjelensége, ezért önálló *értelmezési keretet* involvál, amely esetleg új módon rendezi el a politika világát és új belátásokkal gazdagítja a róla szóló ismereteinket? Röviden szólva: lehetséges-e diszkurzív politológia? Úgy látom, hogy a hozzászólók az alapproblémát négy kérdés köré csoportosították és értelmezték, amit én is igyekszem követni, amikor a vita nyomán és a kapott inspirációk hatására most megkísérlem legalább részben újra- és továbbgondolni a tanulmányban kifejtetteket. 1. Mit jelent a politikai diskurzus? 2. Lehetséges-e objektív résztvevői megfigyelésről beszélni a politika mint diskurzus esetében? 3. A politikai schmitti fogalma hogyan értelmezhető diszkurzív nézőpontból? 4. Van-e a politikai diskurzusnak objektív determináló környezete?

---

* A tanulmány elkészítését a 014775. sz. OTKA kutatás támogatta.

I.

Általános, de talán nem meglepő egyetértés kísérte a tanulmányban vázolt társadalmi-politikai háttérrel. Minden hozzászóló érintette valamilyen formában a modern kori politika „beszédközpontúságát”, a szférát eluraló „beszédszövevényt”, a politikai diskurzusok sűrű jelenlétét életünkben. Abban is egyetértés mutatkozott, hogy ez nem némely politikai „számenésének”, esetleg valamiféle médiahatalomnak a következménye, hanem történelmi jelenség vagy állapot, amely összefügg a modern kori politika ontikus vonásaival; a hatalommegosztás, a kompetitív pártrendszer, az általános részvétel, a nyilvánosság tényeivel. Mondhatni, mindez a tudás szintjén úgy jelentkezik be, mint diszkurzivitás, a politikai beszéd és a nyelv (minimum) konstitutív vonása. A jelenség korántsem új keletű. Max Weber a század elején (1919) észrevételezi, hogy „a mai politika nagyrészt a nyilvánosság előtt a beszélt vagy az írott szó eszközével folyik” (Weber 1989:33). A század végére pedig olyan meghatározó lesz a diszkurzivitás jelenléte, hogy többé mellőzésével nem lehet a politikát sem művelni, sem róla beszélni – állítják a hozzászólók, még azok is, akik esetleg ebből a konszenzusos háttérből más értelmezési irányokba indulnak el, mint én.

Amikor ugyanis felmerül a kérdés, hogy mi is ez a diszkurzivitás, mit kell érteni rajta, azonnal elkezdődnek a problémák, mondhatnám kibontakozik a vita, amelyet a hozzászólók egyrészt velem, másrészt egymással folytatnak. Balogh István úgy látja, hogy a politikai diskurzus fogalmát minimum öt jelentésben lehet használni, amit a vitaindító tanulmány is megtesz, bár nem kellő tudatossággal. Más hozzászólók nem differenciálnak ilyen árnyaltan. Valójában egy kettős megközelítés uralja a politikai diskurzus mibenlétének értelmezését, ám ez a kettősség döntő módon befolyásolja a tanulmány recepcióját. Közelebről arról van szó, amit Kiss Balázs a *politikai diskurzus és a politika mint diskurzus* közötti különbségként említ. Az első esetben a diszkurzív jelenségeket besoroljuk a meglévő és tagolt politikai világban, amely konstitutív elemként tükrözheti és megvilágíthatja, árnyalhatja és differenciálhatja az egyébként meglévő ismereteinket a politikáról. A második esetben viszont a politikát diszkurzív valóságként szemléljük, azaz feltételezzük, hogy a politika diszkurzív korpusza konstrukciós fenomén, amelyben új eljárások munkálnak, és amely csak új módszerek s kategóriák kifejlesztésével ragadható meg. Igyekeztem a tanulmányban elsősorban arra irányult, hogy a probléma megközelítését erre a nehezebb, bár messzebbre vezető tudományos útra tereljem. Belátom, ez nem könnyű ügy. Nem is sikerült minden hozzászólót meggyőzőnöm a kaland értelméről.

Kürti László például egyszerűen nem vesz tudomást a tanulmánynak erről a második jelentéstani síkjáról, ám én teljességgel el tudok fogadni ilyen redukált értelmezést. Voltak más hozzászólók is, akik úgy fogták fel az előterjesztett kategóriarendszert, mint a politika megszokott területei melletti új vizsgálati irány figyelemre méltó eszközét, amely jól használható például a szervezeti-intézményi folyamatok szinkron és diakron leírásakor. Ebből a pozícióból ugyanis a diszkurzív kategóriák

további és igencsak gazdag készlete tárulhat fel előttünk. Fricz Tamás utal ilyen lehetőségekre, például a vitatkozás mellett a megegyezésnek az értelmezésbe való beemelésére, vagy a szövetséges szerep hangsúlyosabbá tételére. Kürti arra figyelmeztet, hogy a diskurzus nem egyenlő a beszéddel, a beszéd pedig a vitával, és további kategóriákat, árnyaltabb megkülönböztetéseket javasol. Kiss Balázs azt írja, hogy az első értelmezési síkon minden előterjesztett kategória vitatható és kiegészíthető. Egyetértek vele. Viszont szerénytelenül abban reménykedem, hogy azok számára is jó vitaalapot, és kiindulópontot jelent a tanulmány és az előterjesztett kategóriarendszer, akik nem kívánnak eltávolodni a „puszta tényektől” és a „klasszikus” kérdésfeltevéstől: vizsgáljuk meg, hogy abban a helyzetben, amiben vagyunk, amit többé-kevésbé jól ismerünk, ki mit mond, hogyan és miért mondja.

Az egyet-nem-értéseim akkor kezdődnek, amikor vitázó társam az első pozíció talajáról utasítja el a másodikon megfogalmazott érveket és teoretikus kísérletet. Több hozzászóló írta, hogy a tanulmány akkor kezd igazán érdekes vagy figyelemre méltó lenni, amikor megkísérli a diskurzust a politika konstrukciós vagy ontikus valóságaként értelmezni (Balogh 1997; Béndek 1997; Cs. Kiss 1997; Karácsony 1997; Kiss 1997; Lányi 1997). Az ő észrevételeik és kritikái megjegyzéseik ezen a síkon fogalmazódnak meg. Két hozzászóló azonban következetesen elutasítja a politikai diskurzusok illetén értelmezését. Fricz Tamás úgy látja, hogy a tanulmányban körvonalazott teória nem képes megválaszolni a (politikai) tudományok által már tematizált, általánosan elfogadott társadalmi és tudományos kérdéseket, ezért aztán, státusukat is óvandó, a politikai „diskurzuselmélet *határait... világosan ki kell jelölni*” (Fricz 1997:116). Frivaldszky János vehemens bírálatában az „utálatos posztmodern” igényes és módszeres megnyilvánulásai közé sorolja be tanulmányomat, amely mellőzi, talán tagadja is a modernitás projektumait, ezért aztán az előterjesztett felfogás legfeljebb divatos tudományos betegség, de „korántsem általános és mindenkor érvényes paradigma” (Frivaldszky 1997:105).

Kezdeném a végén. Lányi Gusztávval értek egyet, aki szerint tanulmányom „nem a posztmodern kétértelműség vagy relativizálás világát mutatja” (Lányi 1997:115). Ezt más hozzászólók is észrevételezték. Szándékaim szerint a dolgozat a Habermas által is akceptált felfogás, a modernitás önreflexiója szellemében íródott, nem tagadja a modernitásnak sem a projektumait, sem a megoldásait, csak éppen igyekszik más projektumokat előterjeszteni és más megoldásokat találni. Azt nem tudom, hogy van-e posztmodern tudomány, abban azonban biztos vagyok, hogy egyre inkább posztmodern korban élek, ami egyben tudományos kihívás is a számunkra. Ha jól értem Fricz és Frivaldszky érveit, ők erre a kihívásra a modernitás hagyományos tudományos diskurzusán belül maradva keresik a megoldásokat. Hiánylistájuk helyénvaló, természetesen csak választott tudományos pozíciójuk alapján. Dolgozatom szempontjából azonban nem releváns, mert én nem akartam megválaszolni, azokat a kérdéseket, amelyeket ők felvetnek és amelyekről láthatóan az a véleményük, hogy létezik velük kapcsolatban – vagy előbb-utóbb meg-

születik – egy végérvényesen bebizonyított tudományos megoldás. Abban láthatóan egyetértünk, hogy ezek jelentése vitatható, de velük ellentétben én a megoldást a problémák és a helyzet gyökeres újraértelmezésében látom, nem pedig a számomra járhatatlannak bizonyult utak továbbépítésében.

Szimptomatikus ebből a szempontból Frivaldszky értelmezési szűkeblősége. Hiánylistájának minden egyes „darabja” szerepel a tanulmányomban, némelyik kiemelten is (közjó, történetiség), csak nyilván más összefüggésben és értelmezésben, mint amit ő elfogadhatónak tart. Elmarasztal például a közösségiség negligálása miatt, holott a tanulmány egésze, mint ezt többen hangsúlyozzák, az egológikus és szubsztanciális szemlélet meghaladásának a jegyében fogant. Fricz Tamás kifogásai viszont korántsem behunynt szemű elutasítások. Amikor úgy véli, hogy a diskurzusok nem okai a politikai jelenségeknek, nem helyettesítik a materiális cselekedeteket és nem oldják meg az emberek valós problémáit, akkor a diszkurzív tudomány szemlélet egyik kardinális problémájára érez rá, nevezetesen a jelentés és a jelentőség sokat vitatott viszonyára. Ellenérvelése során azonban a kettőt egymásba csúsztatja. Számunkra, emberek számára ugyanis a világ mindig jelentésszerű formában adódik, ám korántsem minden jelentés egyben jelentős jelentés is. Kenneth Burke „isten kategóriáinak” (god terms) nevezi azokat a fogalmakat, amelyeknek a további értelmezését elutasítjuk – nem mintha ez elvileg lehetetlen lenne, hanem mert gondolkodásunkat és életünket le akarjuk horgonyozni valahová. Egy másik modern kori retorikus, Chaim Perelman ilyen kategóriáknak tekinti az értéket, a tényt, az igazságot, a realitást, az objektivitást. Vagyis jelentésszerű azok a fogalmak válnak, amelyek körül vannak ugyan viták, de az értelmezés entrópiikus folyamatait az adott diszkurzív közösség megpróbálja leállítani, többnyire azzal az érveléssel, hogy ezek vitathatatlanul objektív, reális, tényszerű, igaz valóságot fejeznek ki. Fricz Tamás pontosan így érvel velem vitázva, ezáltal azonban a jelentéseknek eltérő jelentésszerű tulajdonító álláspontok vitája kapcsán magát a jelentésszerű diszkurzív világ létezését kérdőjelezi meg. Én ugyanis Friczzel és Frivaldszkyval ellentétben „nem a kauzális, hanem a *jelentés-központú*” (Lányi 1997:116) tudományfelfogás talaján állok, tehát bírálóimmal szemben lehetségesnek tartom a politikát diskurzusként fel fogni és vizsgálni.

2.

A problémák azonban nem kisebbednek a diszkurzív politológia lehetőségének a feltételezése kapcsán, legalább is erre figyelmeztetnek más hozzászólók. Megtisztelő számomra az a tágabb tudományos mező és tudományfejlődési út, amelynek a háttere előtt elemzik és bírálják felvetéseimet. Balogh István az igazság- és a diszkurzív tudományok elválásának, a társadalomtudományi önismeret fokozatos magára találásának egyik megnyilvánulását látja benne (Balogh 1997: 89). Kiss Balázs a fenomeológiai és a strukturalista nézőpontok termékeny konfrontációjá-

nak lehetőségét véli feltűnni a tanulmányomban (Kiss 1997:143–145). Cs. Kiss Lajos a diszkurzív politológia megalapozására irányuló kísérletnek tekinti dolgozatomat (Cs. Kiss 1997:123), Karácsony András a politikatudomány nyelvi fordulatának lehetőségét látja benne megjelenni (Karácsony 1997:151). Béndek Péter abban bíz, hogy a vitaindító írás kezdeményezései kapcsán talán ki lehet munkálni egy homofon és szisztematikus politikai jelentésméleletet (Béndek 1997: 99) Lányi Gusztáv pedig az esszenciálisan összetartott világ válsága nyomán kibontakozó diszkurzív tudományok egyik hazai megjelenését látja a munkámban, amely arra keresi a választ, hogy mi a teherbírása a szociálisan konstruált narratív modelleknek és adott területen hogyan lehet megragadni a szubsztancia nélküli koherenciát (Lányi 1997:116).

A hozzászólók tág horizontú nézőpontjai egyáltalán nem a vitaindító tanulmány laudatói, hanem olyan társadalmi igények és tudományos problémák megfogalmazásai, amelyeket a tanulmány kétségtelenül megpendít, ösztönöz és itt-ott megkísérel – ám egyelőre csak jelzések, ötletek, vázlatok formájában – valamilyen megoldást találni rájuk. Ezen az úton elindulva szinte minden bírálóm észrevételezi, hogy az általam előterjesztett értelmezés egyik kulcsmozzanata a megfigyelői és a résztvevői pozíció viszonyának javasolt megoldása, pontosabban az a nézet, hogy én lehetségesnek tartom a diszkurzív (politika)tudományt a résztvevői pozíció alapján elgondolva. Hová lesz így a (politika)tudomány? – kérdezik néhányan.

Ebből a szempontból kétségtelenül Cs. Kiss Lajos a legkritikusabb. Úgy látja, hogy tanulmányom a merőben résztvevői pozíció mellett teszi le a voksot. Szellemes érvekkel zúzza szét a vitaindítónak azokat a mondatait és implikációit, amelyek erre látszanak utalni (Cs. Kiss 1997:124–126). Mások viszont úgy látják, hogy talán mégsem feszítem ennyire túl a húrt, és próbálkozásom itt-ott sikerrel kecsget. Karácsony András szerint a dolgozat a résztvevői pozíció kapcsán a politika belső határmegvonási képességét igyekszik kitapogatni, és „a politika *nyelvi* jellegéből kiindulva sikerült is ábrázolnia a politika öndefiniálásának főbb kérdésköreit” (Karácsony 1997:148). Más hozzászólóknál már éppen ennek a hogyanján van a hangsúly. Lányi Gusztáv szerint a dolgozat a politikai magatartás fenomenológiai szemlélete jegyében fogant, ezért nem a viselkedés mindig kétséges belső kondícióit és tárgyi leírását igyekszik megadni, hanem annak a szabályrendszernek a rekonstrukciója, amelyet az ember értelmező magatartása és viselkedése során követ (Lányi 1997:114). Kiss Balázs is úgy látja, hogy kategóriáimat (néhány kivételtől eltekintve) a mindennapi nyelvhasználatból merítem, de igyekszem ezt függetleníteni az egyéni jelentéstől, bizonyos strukturalista tradíciók alapján. „Szabó Márton – írja Kiss – a jelentés feltételeinek a felderítésén munkálkodik, jelen esetben a politika szféráját illetően” (Kiss 1997:145). Ezt olyan kategóriák képesek hordozni és megjeleníteni, mint például a dolgozat egyik kulcsfogalma, a politikai vita, amely egyszerre empirikus és transzcendens, konkrét és elvont, evidens és szubtilis, egyedi és közben a politikai közeg egészét előfeltételező vagy mozgató általános kategória. Béndek Péter szerint a dolgozat által kö-

zép pontba állított „diskurzivitás résztvevői-cselekvői nyelv, és ekként csak közvetett megismerési lehetőséget nyújt a tudománynak” (Bédek 1997: 98–99). A politikában való beszédből ezért csak úgy lehet politikáról szóló beszéd, azaz politikatudomány, ha tisztázódik a határdiskurzus státusa, tudományt konstituáló szerepe. Ugyanis „a határviták valami olyasmit közölnek a politikáról, ami univerzális mintákra támaszkodva összehasonlíthatóvá teszi a változó politikai diskurzusokat” (Bédek 1997: 99). Balogh István pedig hozzászólásában arról ír, hogy dolgozatomban a résztvevői és a megfigyelői álláspontokat szembeállítva én „a kapcsolódások különös formáját” (Balogh 1997: 92) írom le, mellesleg ez lenne a dolgozat legfőbb hozadéka, nevezetesen, hogy minden konstitutív és konstrukciós diskurzus definíció szerint „egyidejűleg metanyelvi és metakonstrukciós teljesítmény is” (Balogh 1997: 92). Azaz nyelvi formát ad a meglévő intézményeknek és cselekvéseknek, ugyanakkor új konstrukciókat is teremt.

A hozzászólások recepciós csontvázai vélhetően egy fontos összefüggést kellőképpen megvilágítanak, összhangban a dolgozat törekvéseivel. Ha lehetséges a politika jeletékes-nyelvi közegére támaszkodó diszkurzív politológia, akkor ez csak sajátos módon konstruált és értelmezett résztvevői pozícióra épülhet. A lehetőséget hordozza a politika diszkurzív valósága, a pusztá belátás azonban kevés. A hozzászólók éppen arról szólnak, hogy milyen módon kísérel meg a tanulmányom eljutni az önmagában még nem tudományos pozícióból és fogalmiságból a tudomány világába, illetve hogyan lehetne haladni ebbe az irányba a dolgozat által jelzett utakon és módokon. Ennek a lehetőségét még legkritikusabb bírálóm, Cs. Kiss Lajos sem veti el, utalva a felvetés nyitottságára, konkrétan a diskurzus résztvevőjévé tett tudományos megfigyelő státusának specifikálatlanságára. Balogh István a felvetés elméleti perspektíváinak sokirányú továbbépíthetőségét hangsúlyozza, bár a dolgozat konkrét javaslatait illetően az ő pozíciója is erősen kritikus jellegű.

Úgy tűnik, a hozzászólók elfogadják azt a kiindulópontot, amely szerint lehetséges tudományt építeni a mindennapi diskurzus fogalmaiból kiindulva, persze nem bármelyikből. Azok a kategóriák vehetők számításba, amelyeknek nagy a szemantikai telítettsége, viták csomósodási pontjain állnak és egy-egy adott (politikai) terület elgondolhatóságának általánosan használt nyelvi hordozói. Ezeket nevezte Harold D. Lasswell kulcsszimbólumoknak, Reinhart Koselleck pedig politikai alapfogalmaknak, amelyek, mindezekon túl, önmaguk jelentéstani identitásán belül maradván, más perspektívában is elhelyezhetők, mint amit egy mindennapi beszélő neki tulajdonít, azaz elvileg lehetséges ugyanazon kategória politikai és politológiai használata. Még inkább ez a helyzet a kategóriák valamilyen rendszerét illetően. Én végül is előterjesztettem egy fogalmi hálót, amelyet koherensnek, ám semmi esetre sem komplettnek gondolok. A háló a mindennapi politikai beszéd fonalaiból szövődött, hic et nunc tehát ismerős, bár az egész már korántsem olyan evidens, mint esetleg a kiinduló kategóriák. Mindenesetre megpróbáltam a fogalmakat eljuttatni a résztvevői-cselekvői jelentésektől a megfigyelői-

kontemplációs jelentésekhez, vagy ahogyan Balogh István mondaná, javaslatom a kettő feszültségében fogant, a kategóriák szert tettek tudományos jelentésre vagy érvényességre, ezért tudományos elvek mentén vitathatókká váltak, mint ezt éppen maga a tanulmány vitája tanúsítja.

A probléma vagy az igazi kérdés persze itt az, hogy mitől tettek szert a fogalmak, kategóriák erre a többletjelentésre, és milyen tudományos elvek mentén lehet felfejteni az általam szőtt hálót. Konkrétabban szólva, milyen tudományos érvényessége van a politikai „határvitának”. Ebben pedig a hozzászólók, mondhatnám, egymással is vitáznak, de legalábbis többnyire eltérő helyekre teszik a hangsúlyokat. Karácsony szerint itt talán a politikai szféra önállóságát önállóan definiáló elvet közelítettük meg, Lányinál a politikai beszédtest egy színpalak mögötti dramaturgia megjelenése, Kiss Balázs egy transzcendens politikai valóság hordozóközegét látja benne felvillanni, Béndek a politikatudomány sajátos filozófiai megalapozása felé tett lépésnek látja, Balogh pedig arra irányítja a figyelmet, hogy más, intézményi és cselekvési tényekkel együtt, kellő differenciáltság után, a dekonstruáló és konstruáló vonás megkülönböztetésével tehet csak szert tudományos érvényességre.

A vita engem valójában arról győzött meg, hogy a tudományos és a politikai diskurzus tisztán és végérvényesen soha nem választható szét, miközben mind a két szféra önálló törvények szerint szerveződik. Ha lehetséges diszkurzív politikatudomány, akkor ennek nem feltétele valamiféle tiszta objektivitás és előfeltevés-mentesség, ám a diszkurzivitás nem egyenlő az önkényes és szabálynélküli beszéddel, még ha így tűnt is egyik vitapartnerem számára, amit nyilván néhány sarkos megfogalmazásom tett lehetővé. Egyelőre azonban nyitott kérdés számomra, hogy milyen további lehetőségek adódnak a tudományos specifikációhoz. El tudok képzelni empirikus utat, amelyet főleg Kiss és Lányi szorgalmaz. Ez esetben a már elgondolt fogalmi háló tesztelése, korrekciója és továbbgondolása válna lehetségessé. Érdemes és talán szükséges is a teoretikus előzmények alaposabb áttekintése, elmélyült recepciója. Carl Schmitt például fontossá vált a vita résztvevői számára, ám ez talán mással is megeshetett volna. Egy más metszetben a diszciplínák lehetőségeit érdemes fontolóra venni. Lányi hozzászólásában a (diszkurzív) pszichológia használhatóságát dokumentálta meggyőzően, mások a (konstruktivista) szociológia felhasználhatóságára utaltak, de érdemes lenne fontolóra venni például a vita során nem említett szimbolikus antropológia eredményeit is, főleg abban az értelmezésben, ahogyan Clifford Geertz a politikai tudást leírta.

Béndek Péter „velős” hozzászólása egyértelműen egy filozófiailag megalapozott érvényesség felé igyekszik terelni a diszkurzív politológia további specifikálását. Mit jelenthet ez? Felvetésének, úgy látom, két sarokpontja van. Az egyik: a diszkurzív politológia általam jelzett koncepciója felvillantott valami igencsak lényeges teoretikus kiindulópontot a politika mint határkijelölő polémia kijelentés középpontba állításával, de ennél sokkal tovább nem is jutott. Márpedig, és ez a másik sarokpont, a politikából való egyszerű kibeszélés akkor válik a politikáról szóló tudományos beszéddé, ha bebizonyosodik, hogy a koncepció kulcsmonda-

tában („A politika határvíta”) szereplő alany (politika) szükségképpen magában foglalja a polémikus határvitát mint állítmányt, ezek egymást definiálják, fogalmilag analitikusan következnek egymásból. Béndek óvatosan utal arra, hogy az érvényesség specificálásának általa favorizált módja azoknak az univerzális mintáknak a felmutatása, amelyek a határvitákban megjelennek, és egyben fel is tételezik őket. Úgy gondolom, hogy ezek, ha vannak, és értelmesen megragadhatók, csak formális és tartalom nélküli kategóriák lehetnek, amelyek a fenomén egyáltalában vett természetét elgondolhatóvá teszik: ki vitázik, miről, kikkel, hogyan, hol, mikor, miért, meddig. Talán ennyi. Kétségtelen, hogy a tanulmányom csak a „ki, mit, hogyan” mentén bontotta ki a politikai határpolémiaát, de egyrészt felillant benne más formális elv is, másrészt pedig ez a hármasság valóban regulázta a határpolémia konkrét kategóriáit. Egyelőre nem tudom, mivel járna a Béndek által jelzett út. Ha a gondolkodás fegyelmét, tisztaságát, koherenciáját követeli, akkor egyetértek a javaslatával. Ha a gondolkodás dogmatizmusa felé vezet, akkor nem tudom elfogadni.

3.

Mint már jeleztem, a politika mint diskurzus lehetőségét több hozzászóló Carl Schmitt értelmezése kapcsán is megfogalmazta. Mindez nem véletlen, hiszen tanulmányom a diszkurzív szemlélet egyik első megjelenését vélte felfedezni Schmitt 1932-ben megjelent könyve, a *Der Begriff des Politischen* (A politikai fogalma) kérdésvetetésében: mi a politikai? Négy hozzászóló is (Balogh, Cs. Kiss, Karácsony, Frivaldszky) foglalkozott tanulmányom Schmittre utalásával. Abban egyetértettek, hogy indokolt Schmitt beemelése a diszkurzív értelmezés területére, de recepciómat általában erősen vitathatónak tartották.

Nos, én úgy látom, hogy Carl Schmitt kapcsán – mert, mint Giovanni Sartori írja, munkássága fausti szélsőségeket fog át – minden értelmezőnek valahogyan állást kell foglalnia egy nehezen megválaszolható kérdésben: Milyen összefüggés van Schmitt elméleti felvetései és gyakorlati-politikai eszméi között.

Dolgozatom rövid utalása, természetesen az adott vonatkozásban, a schmitti munkásság három szintjét különítette el. Az első: a politikai (vagy politikum) fogalmának felmerülése, olyan kérdés megfogalmazása, amely a modern kori politika mibenlétét firtatja. A második: a kérdésre adott válasza, vagyis a barát–ellenesség kategóriapár értelmezése, amely szerint ez a politika új szubsztanciája lenne. A harmadik pedig az egész gondolatmenethez kapcsolódó politikai implikációk szintje, például a bellicizmus kérdése, Schmitt antiliberalizmusa. Kétségtelen, hogy én bírálóimnál jobban elválaszthatónak tartom ezeket a szinteket, még kevésbé gondolom, hogy a totális állam melletti elméleti érvelése és gyakorlati kiállása felől kell megmagyarázni a politikai lényegét firtató kérdéseit, vagy hogy a *Der Begriff des Politischen*-től egyenes út vezet a nácihoz. Mindkét megközelítésre van példa a schmitti recepciók történe-

tében, kétségtelen, nem az a gyakoribb, amit én is favorizálok. De van, aki ezt képviseli, például Sartori, aki a politikai schmitti fogalmát egyszerűen a politika lényegét firtató elemzésnek tartja, és fogyatékoságát pusztán abban látja, hogy egyrészt a barát–ellenség dichotómia magyarázó elvként számtalan logikai ellentmondást tartalmaz, másrészt egyoldalú, mert a politikának csak a harci vonásait igyekszik megragadni (Sartori 1989). Bírálóiim közül Karácsony András is az ilyen értelmezés felé hajlik, hiszen ő még azt is nyugtázza, hogy munkámban Schmitthez viszonyítva „alapvetően eltérő fogalomalkotási igény rejlik” (Karácsony 1997:149).

Egy életmű különböző szintjei között persze nem könnyű differenciálni, hiszen közöttük nyilvánvalóan van valamilyen összefüggés, de ennek kijelölése már inkább az értelmezőt, mint az értelmezettet jellemzi, sőt nagyszabású és összetett életmű esetén illik óvatosan kezelni magának a szerzőnek a kijelentéseit is. Bírálóiim közül Frivaldszky egyáltalán nem óvatos. Számára evidens, hogy a barát–ellenség dichotómiával Schmitt a nemzetiszocialista párttal való kapcsolatát alapozta meg, így aztán a kategorizáció magában hordozta a náci rémtetteket, például Edit Stein halálát és Auschwitzot (Frivaldszky 1997:110). Ha jól értem őt, akkor valami olyasmit állít, hogy aki a politikát harcnak (is) ábrázolja, annak az útja tömeggyilkosságok elkövetéséhez vagy ezek igazolásához vezet. Hát ez igen figyelemre méltó feltételezés! A *Der Begriff des Politischen* 1963-ban jelent meg második kiadásban. Schmitt előszót írt hozzá, amelyben rezignáltan panaszkodik, hogy az 1932-ben megjelent munkáját többnyire csak emlegetik, de nem olvassák, a barát–ellenség kategorizációból zűrzavaros publicisztikai „elméletet”, politikai jelszót csináltak, és emlegetői pusztán arra használják, hogy a nekik nem tetsző személyeket és dogákat, mindenekelőtt persze magát Schmittet, diffamálják (Schmitt 1996:16). Igen, azt hiszem, itt pontosan erről van szó.

Persze el kell ismerni, Schmitt nem könnyű „falat”. Az első magyarra fordított könyve, a *Politikai teológia* fordítója írja a Bevezetésben: „Schmitt állásfoglalásaival könnyű nem egyetérteni”, miközben az általa feltett kérdéseket egyáltalán nem tanácsos félretenni, ami persze mégis gyakran megtörténik, így probléma-felvetéseinek többségére ma sem születtek meg az elméleti válaszok (Paczolay 1992:XIII). Ilyen válaszra váró kérdésnek tekintem én a politikai fogalmát. Úgy vélem, hogy sem Cs. Kiss, sem Balogh nem méltányolja kellőképpen Schmitt kérdésfelvetésének eredetiségét és tudományosan termékeny voltát, valahogy úgy vélik, hogy mindenekelőtt konzervatív politikai elkötelezettsége inspirálta a „das Politische” problémafelvetésére. Én ezt korántsem tartom ilyen nyilvánvalónak, ezért aztán nem a válaszát tartom lényegesnek, mint bírálóiim, bár a barát–ellenség kategorizáció (pontosabban az ellenség, hiszen nála ez az értelmező kategória, a barát kifejtetlen maradék szó vagy pusztá ellenfogalom) egyben történetileg-kulturálisan érdekes leírás. Talán nem sikerült nyomatékosra tennem, hogy egy lehetséges diszkurzív politológia nézőpontjából a politikai (politikumi) schmitti megpendítés és ennek velejárói (például határdiskurzus, definíciós küzdelmek, polémikus jelleg) komoly hatástörténeti jelentőséggel bírnak. A kategória

jelzi a modern politika századunkra nyilvánvalóvá vált diszkurzív vonását, amelyet egyaránt kondicionálnak a társadalmi struktúra változásai (a született politikai osztályok megszűnése, az értelmiségi lét tömegesedése), az intézmények átalakulásai (az állam neutralizációja, a társadalom és az állam határainak elmosódása), és a politizálási mód változásai (ezt nevezte Max Weber versengő nyilvános beszédnek). Schmitt erre a történelmi helyzetre reagál a politikai fogalmának bevezetésével, ne fedjük, ez általa alkotott szó, egy jelző főnevesítése, amely itt valamilyen értelemben a jó öreg „der Politik” (a politika) riválisa. Vagyis, úgy vélem, nem a megoldással, a barát–ellenség kategórizációval kellene talán foglalkozni, hiszen a „Feind” és a „Freund” inkább elsekélyesíti – sőt mint ha vissza is venné – a „das Politische” eredetiségét, vagy ahogyan Cs. Kiss írja, végül is Schmitt eljut az általa kritizált szubsztanciális gondolkodás- és beszédmód vállalásáig, sőt radikális formájának képviselőtéig (Cs. Kiss 1997:130). A dolog, úgy vélem, azon fordul meg, hogy a politikumot, bár elvileg nem lehetne, mégis a szubstancialitás nyelvén beszélgeti. Sartorinak igaza van, ez önellentmondásokhoz, bizonyítatlan előfeltevésekhez vezet. Semmi sem változik azonban meg, ha a harcot a békével cseréljük fel, mint tette ezt Heller Ágnes, amikor úgy értelmezte át a fogalmat, hogy a politikum lényege Schmitttel szemben nem a barát–ellenség tematizáció, hanem a szabadság megvalósulása a nyilvánosság színterein (Heller 1993). Amikor kategóriája mellett érvel, nagyjából ugyanazokat a problematikus megoldásokat választja, amikről Sartori a barát–ellenség kapcsán úgy beszélt, hogy „Schmitt érveléséből hiányzik a bizonyíték” (Sartori 1989:66, 67). Ez vélhetően nem is lehet másként, hiszen a politikum minden szubsztancializálása ezzel jár.

Van itt persze egy további probléma, amely Schmitt kapcsán a polémia fénykörébe került: a diszkurzivitás és a totalitarizmus összefüggése. Azt egyáltalán nem gondolom, hogy a politika diszkurzív felfogásából közvetlenül adódik a totális állam igénylése, bár Cs. Kiss és Balogh is mintha erre a felfogásra akarna rábeszélni, úgymond az aktivizmus favorizálása és az intézményi határok lebontása kapcsán. Balogh Istvánnak igaza van, a diszkurzivitás nem mond ellent a totalitarizmusnak, ám nem is következik belőle. Bírálói az előbbit hangsúlyozzák, én az utóbbit. A politika diszkurzív felfogása ugyanis a modern politika általános állapotának az értelmezésével bíbelődik, ebből adódóan nem kívánja sem igazolni, sem cáfolni a totalitárius rendszereket. Ám felszínre hoz egy súlyos politikai és tudományos dilemmát: vajon a totalitárius politikai rendszerek részei-e a modernitásnak, ha igen, akkor hogyan, ha nem, akkor meg micsodák. A haladáselvű értékfelfogások és a politikai vonzalmak nyomán megszülető kirekesztési gesztussal a dilemma könnyen elrendezhető, mondjuk ilyen minősítésekkel: önkény, terror, félelem, szolgaság, sötétség; vagy: irracionalitás; stagnálás, pazarlás, lemaradás, mellékút, eltorzulás stb. Balogh István viszont jó okkal nevezi a totalitarizmust a modernitás fonákjának. Ugyan balkézről született, de mégiscsak a modernitás nemzette, mint az „édes” demokráciát. Schmitttől kívül már sokan engedtek a csábításának, és meg vagyok győződve arról, hogy vonzalma újra és újra megkísérti az európai politikai kultúrát, talán éppen

azok miatt a demokratikus „betegségek” miatt, amikkel Schmitt is szembesült. Mondhatnám: ez a demokrácia határvitája, ezért a kettő polémiája a modern kori politika öndefiníciós és önrealizációs folyamatainak egyik kulcsmozzanata. A politika diszkurzív szemlélete kétségtelenül felszínre hozza ezt a dilemmát, de én ezt érdemének, nem pedig hibájának gondolom.

4.

Talán még egy olyan kérdéskör van, amely a szemlélet alapvonásai közé tartozónak tűnik, legalábbis több hozzászóló észrevételezte és problematizálta. Ez a diszkurzív szemlélet nyomán megmutatkozó politikai képlékenység, amely a diszkurzív közeg belső szerkezetére és külső determinánsaira egyaránt vonatkozik.

Szinte minden hozzászóló érintette valamilyen módon a politikai közeg változékonyságát, a jelentések provizórikusságát, a pozíciók rögzítetlenségét és a képlékenység más hasonló jelenségeit. Szokatlanul vélték, hogy én az elemzés centrumába állítottam ezt, hiszen a tudományos gondolkodás éppen ezek legyőzését ambicionálja. Természetesen a politikai diskurzus és jelentés nem strukturálatlan a tanulmányomban, tehát nem állítom, hogy bárki, bármikor, bárhol, bármit mondhat és bárhogyan beszélhet. Valójában én egyetlen dolgot szerettem volna nyomatékosítani: a politika diszkurzív közegének önállóságát. Márpedig a diskurzus a politikai cselekvésekhez vagy az intézmények világához képest szembetűnően képlékeny valóságot alkot. Úgy véltem, ezt nincs jogunk „megszüntetni”, vagyis félreértenénk a politika diszkurzív testét, ha például az érdekek, a hatalmi pozíciók, az intézményi feltételek vagy az ideológiai értékek által prestrukturált és megjelölt valóságnak fognánk fel. Az önállóságot ugyanakkor úgy is értelmeztem, hogy a politikai diskurzus természetét és törvényszerűségeit egy diszkurzív politológia tárhatja csak fel, nem más tudományos értelmezések, hiszen ezeknél a beszéd csak illusztráció, kiegészítés, esetleg konstitutív részmozzanat. Amikor tehát a hozzászólók arról beszélnek, hogy vajon mi determinálja a politikai diskurzusokat, akkor egy más összefüggésben ugyanazt vizsgálják, amivel a választomat kezdtem és ami talán az egész vita tétje: lehetséges-e egyáltalán diszkurzív politológia.

Karácsony András kettős determinációt lát itt, amellyel az ember, a politika világában is, megpróbálja legyőzni az értelem entrópiáját, ellenőrizetlen burjánzását: egyrészt a múltbeli jelentéseket, másrészt a társadalmi kondíciók hatását, hiszen „a politikai valóság nem csupán kognitív, hanem szociális folyamat is” (Karácsony 1997:151). Az utóbbit hangsúlyozva jut Frivaldszky és Fricz arra a következtetésre, hogy a diskurzus csak dísz és lepel a politikai realitás testén, bár Fricz kétségtelenül elismeri a diskurzus már-már tovakodó jelenlétét a politikában, ami szerinte önálló elemzést igényel. Balogh István a problémát a határdiskurzussal való összefüggésben veti fel. Úgy látja, hogy a diskurzus kettős

teljesítményt produkál, egyszerre határfeloldó („cseppfolyósít”) és határkijelölő (új tagolódásokat rögzít), ám „a politika határainak feloldása vagy, ellenkezőleg, rögzítése a cselekvés és más procedúrák kognitív vagy normatív irányultságától függ, nem pedig közvetlenül a diskurzus szerkezetéből, típusaiból fakad” (Balogh 1997: 94). Más hozzászólók szerint elfogadható az én álláspontom; nem a külső feltételek determinálják és struktúrálják a diskurzust, hanem belső törvényszerűségei. Kiss Balázs rugalmas közegnek tekinti, amely beéri önmagával. Béndek Péter felvetése az analitikus összefüggésről és Lányi Gusztáv elemzése az értelemadási koherenciáról is erre utalnak. Cs. Kiss Lajos szerint nálam a politikai szövegnek önreferencialitása van, aminek persze tudományos megragadása komoly nehézséggel jár.

Külső vagy belső törvényszerűségek alakítják hát a politikai diskurzust, és visznek valamilyen struktúrát a képlékeny közegbe?

Ugy hiszen, nem szükséges feladni a vitaindítóban kifejtett elképzelésemet: a politika mint diskurzus önreferencialitással bír, megvannak a maga törvényszerűségei, a politika egészét a „maga képére” gyurja, és magyarázható önmagából. Ez a belső határdiskurzus persze több vonatkozásban is értelmezhető. Én most kettőt emelnék ki ezek közül. Az első a társadalmi szférák vagy rendszerek oldaláról való lehetséges megközelítés, amelynek kapcsán az a kérdés merül fel, hogy a valláshoz, a morálhoz, a tudományhoz és más társadalmi területekhez viszonyítva mit jelent vagy mi politika. Ez valójában a szféra önállóságára vonatkozó kérdés, amelynek a megválaszolásában a politika diszkurzivitásának és a diszkurzív politológiának egyáltalán nem mellőzhető a szerepe.

A politika az elmúlt évszázadok során a vallási értelmezés után lassan a morális magyarázat uralma alól is felszabadult, és a folyamat többé-kevésbé befejezettnek tekinthető; ma már a politikát sem a teológia, sem az etika nyelvén nem beszélgetik. A huszadik században a politika a tudománnyal folytat küzdelmet, vele szemben vívja a szabadságharcát. Sokan gondolják úgy, hogy a politika fejletlen vagy eltorzult tudományos praxis és valóság, amelynek az a legfőbb problémája, hogy nem igazán tudományos. Ahogyan botrányos volt Machiavellinek az a tézise, hogy a politikát nem a magasatos erkölcsi elvek alakítják, ugyanúgy botrányosnak tűnik az a huszadik századi gondolat, hogy nem is az igazságdiskurzus mentén szerveződik, vagyis a metapolitikai elvek és szubsztanciák idegenek a politikától, pontosabban a politika értelmezésétől. A szubsztancialitás narrációi a politika értelmezésében nyíltan vagy rejtetten áttudományosítási programot képviselnek, amely mindenekelőtt saját normáit és észjárását kéri számon a politikától. Bourdieu mondta egyszer, hogy a szubsztanciális beszéd a fajgyűlölet anyanyelve, ami nyilván erős túlzás, de jelzi, hogy a tudományos igazságdiskurzus önmagában semmi olyantól nem véd meg, amitől pedig deklaráltan meg akar védeni. A szubsztancialitás tehát joggal kapott és kap sok kritikát, hosszabb ideje azonban már nem is ez a kérdés, hanem a belőle kivezető utak megtalálása. Úgy vélem, hogy ebben a diszkurzivitásnak kitüntetett szerepe lehet.

Az új szabadságharc azonban sokkal nehezebbnek ígérkezik, mint a régié, még ha kevesebb vérrel és vassal folyik is. A nehézség a tárgy természetében rejlik. Itt nem működhet az eddigi eljárás, mert nem arról van szó, hogy detronizáljuk mondjuk a morális értelmezést, és helyettesítjük a gyakorlati, érdekközpontú és hatalom-orientált beszéddel. Ugyanis a politikának a tudománnyal szembeni önállóságát úgy kell és lehet csak megteremteni, hogy közben az értelmezés tudomány marad vagy lesz, tehát egyszerre eltávolodik meg közel is kerül egymáshoz a két szféra. A diszkurzívitásnak mint realitásnak és mint értelmezési módnak éppen ez a nehézsége és vonzereje is egyben. Kiindulópontja vagy egyik vége belül van a politikán, nem igényel tehát külső támasztékokat, végeredménye azonban a tudományhoz konkludál, miközben a kezdet és a vég összetartoznak. Igaza van Cs. Kiss Lajosnak, ez más vonatkozásban magának a tudománynak a határtételezési problémája.

Lehetséges megoldásként én először is olyan szemléleti pozíciót javasoltam, amit talán az „egyszereség” elvének nevezhetnénk. Úgy tűnik, ezt a hozzászólók többsége is akceptálta. Azt gondoltam, hogy a politika diszkurzív jelenségeit ellentétes összetartozásukban tudjuk csak adekváтан megragadni: dekonstrukció és konstrukció, empiria és transzcendencia, szubsztancialitás és formalitás. Legfőképpen pedig, hogyan tudunk belülről a kintről is beszélni. E pozíció alapján jutottam el a vita és a határdiskurzus egyidejűségéhez mint centrális tételhez. Mindkettő része a köznapi beszédnek is, és természete ilyen értelemben evidens módon adódik: többen egymáshoz képest beszélnek és a „mi meddig micsoda” is gyakori absztrakt szervező elve a mindennapi diskurzusnak. Ugyanakkor át is vezetnek a transzcendencia vagy a tudomány világába. A vita az egológikus és szubsztanciális tudomány szemlélet rivális pozíciójának elemi ténye, a határdiskurzus pedig a bizonyosságok és törvényszerűségek kialakításának ismert, bár nem favorizált eljárása. Én egyszerűen csak azt próbáltam felvetni és illusztrálni, hogy ezen a tengelyen forgatva a politika kerekét, talán érdekes látványban lesz részünk, mindenesetre új területek villanhatnak fel előttünk, olyanok, amelyeket eddig elfedett az áttudományosítás szubsztanciális programja.

A belső határdiskurzus kapcsán a második összefüggés, amit szeretnék kiemelni mint értelmezési lehetőséget, a különböző valóságterületek kapcsolata. A vita során erről meglehetősen sok szó esett. Nevezetesen: a cselekvések, valamint a szervezetek-intézmények és a diskurzusok viszonya. Vélhetően kevésbé alapvető probléma, hogy a diskurzuson kívüli politikai valóság oka-e és feltétele-e magának a diskurzusnak. Önmagában egyik sem, illetve a diskurzus nem egyenlő a teljes valósággal, de csak olyan értelemben, hogy nem zárja ki egyéb realitások létezését. Más kérdés az értelmezés. A hangsúlyt lehet tenni a cselekedetekre, az intézményekre és a diskurzusra is, a realitásban azonban ezek összefonódnak, ezért bármelyik értelmezés egyrészt koherens lehet, másrészt a szféra egészét átfoghatja. Ahogyan a cselekedetek felől, úgy az intézmények felől is értelmezhető a teljes politikai valóság. Miért vitatnánk el ezt a jogot a diszkurzív tudománytól? Talán csak azért, mert ugyan nem a szubsztancialitás talaján áll, vagyis megpróbál mentes maradni az

igaz-hamis kirekesztő beszédétől, ám ezt nem igen hiszik el róla azok, akik az igazságdiskurzus útján haladva az egyetlen helyes ösvényre és a bölcsök kövére találtak rá.

Alapvetőbb az a probléma, amit Balogh István érint, vagyis hogy lehet-e úgy értelmezni a (határ)diskurzust, hogy közben elfeledkezünk arról, ami a határon túl van. Ahogyan írja: „nem tekinthető adekvát eljárásnak a (...) diszkurzív álláspontban eltüntetni-feloldani az éppen megváltoztatni kívánt és átalakítandó politikai rendszer problematikát” (Balogh 1997: 97). Kérdésként megfogalmazva: egy koherens nézetrendszernek tartalmaznia kell-e önmaga környezetét, azaz a zártság és a nyitottság milyen foka szükséges és elégséges itt? Én azt gondolom, hogy tanulmányom a határvita középpontba állításával mintha éppen erre a kérdésre próbált volna valahogyan válaszolni.

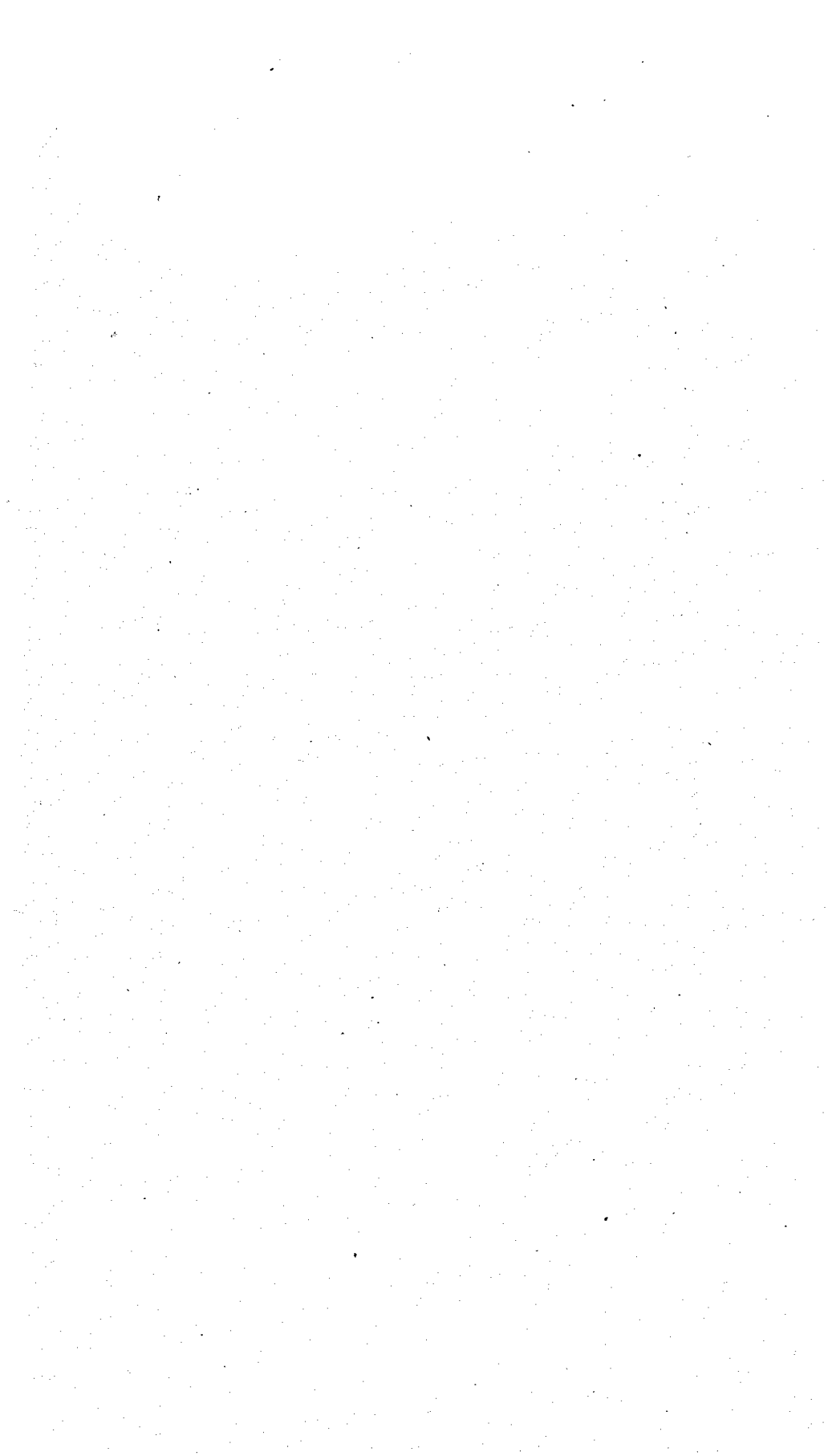
A határdiskurzusban tematizálódó határ, ahogyan ezt igyekeztem is megmutatni, nem mozdíthatatlan kőkerítés, hanem paraván, még inkább kitüremkedések sokasága, amelyeket egyrészt mozgatni-változtatni lehet, másrészt nem körbefognak és lezárnak, hanem kijelölnek és megnyitnak értelmezési lehetőségeket, különböző jelentéseket. A határdiskurzust úgy képzelem el, mint egy erdő eget ostromló legmagasabb fáit. A tetejükről belátható az egész erdő, de aki felmászott rájuk, mégsem lát alapvetően mást, mint amit kapaszkodás közben látott és most maga alatt lát. Kétségtelen, hogy a határpolémia a diskurzuson belül maradvá írja le a dolgokat, de nem a semmit ragozza: szólhat önmagáról, a cselekedetekről és az intézményekről is. Részbe tehát az, ami túl van rajta, de ez nem értékhierarchia, oksági lánc vagy determinációs viszony, a határpolémiában a dolgok jelentést és jelentőséget kapnak. A diszkurzivitás kitüntetetten épp az a valóságterület, amely *ab ovo* nem éri be önmagával. A politikában folyó diskurzus ritkán foglalkozik önmagával, a beszélő ritkán reflektál saját megnyilatkozásainak természetére, másokéra persze gyakrabban: Mindez a helyzetet értelmező tudomány felé haladás mértékében változik, de a diszkurzív politológia határvita tétele éppen nyitottságával különbözik más határértelmezésektől, miközben persze azt nem engedi meg, hogy a rendszer- vagy a cselekvésemélet standardizált normái alapján értelmezzék a diszkurzív valóságot. Szabadságharca erről szól, a dolgok ettől is nehezek itt.

Jürgen Habermas (1994) a kommunikatív cselekvésemélet kidolgozása során 1977-ben papírra vetett néhány megjegyzést az értelemmegértés megoldhatatlannak tűnő dilemmáiról. Úgy látta, hogy a kommunikatív-diszkurzív értelem objektív leírásához már előzetesen meg kell érteni a benne rejlő igazságigényt és értékelni kell azt, ami viszont csak akkor lehetséges, ha maga az értelmező is részese annak a kommunikációnak, amit éppen megérteni akar. Vagyis az ember soha sem kerülhet diskurzuson kívülre, legalább is ontológiai értelemben nem, az önreferencialitás ezért sem választás kérdése. Ez valójában az írásom elején megfogalmazott dilemma: politikai diszkurzivitás létezik, de lehetséges-e diszkurzív politológia. Ha igen, akkor ennek kimunkálásában, a politikai értelem megértésében a határpolémia kitüntetett szerepet játszik, vagy ahogyan Béndek Péter írta, előterjesztett javaslatom-

ban nem lehet túlértékelni a határvitát. Vázlatos tanulmányom csupán jelezni tudta a legfontosabb összefüggéseket, felmutatott egy lehetséges kategóriahálót, ami a dolog működőképességét illusztrálta, utalt lehetséges teoretikus megoldásokra, empirikus vizsgálatokra és a kettő viszonyára. A vázlat kibontása, a részletek kimunkálása azonban még hátra van, és természetesen elképzelhető, hogy ennek során a koncepció egyes elemei is módosulnak majd.

HIVATKOZÁSOK

- Balogh István 1997. A diszkurzív politika a tudományos diszkurzusban. *Politikatudományi Szemle*, (6) 4, 89–97.
- Béndek Péter 1997. Fogalmi politizálás nélkül? *Politikatudományi Szemle*, (6) 4, 98–100.
- Cs. Kiss Lajos 1997. A tudományos és a politikai diszkurzus „határvitája”. *Politikatudományi Szemle*, (6) 3, 123–132.
- Fricz Tamás 1997. Csak a vita?! Kritikai megjegyzések Szabó Márton tanulmányához. *Politikatudományi Szemle*, (6) 2, 112–120.
- Frivaldszky János 1997. A politikai diszkurzus és korlátai. *Politikatudományi Szemle*, (6) 2, 105–111.
- Habermas, Jürgen 1994. Objektivizmus a társadalomtudományokban (Töredék, 1977) In Jürgen Habermas: *A társadalomtudományok logikája*. Budapest: Atlantisz Kiadó, 278–345.
- Heller Ágnes 1993. A „politikai” fogalmának újragondolása. *Politikatudományi Szemle*, (2) 2: 5–17.
- Karácsony András 1997. A politika grammatikájáról. *Politikatudományi Szemle*, (6) 1, 147–152.
- Kiss Balázs 1997. A politika a jelek korában. Hozzászólás Szabó Márton tanulmányához. *Politikatudományi Szemle*, (6) 1, 137–146.
- Kürti László 1997. A politikai hatalom szimbolikus teréről. *Politikatudományi Szemle*, (6) 3, 105–112.
- Lányi Gusztáv 1997. A politikatudomány diszkurzív fordulata – pszichológia nélkül? Hozzászólás Szabó Márton tanulmányához. *Politikatudományi Szemle*, (6) 3, 113–121.
- Paczolay Péter 1992. Bevezetés. In: Carl Schmitt: *Politikai teológia*. Budapest: ELTE Állam és Jogtudományi Kar, VII–XIII.
- Sartori, Giovanni 1989. The Essence of the Political in Carl Schmitt. *Journal of Theoretical Politics*, 1 (1), 63–75.
- Schmitt, Carl 1996. *Der Begriff des Politischen*. Text von 1932 mit einem Vorwort und drei Corollarien. 6. Auflage. 4. Nachdruck der Ausgabe von 1963. Berlin: Duncker und Humboldt Verlag
- Szabó Márton 1996. Vázlat a politika diszkurzív értelmezéséről. *Politikatudományi Szemle*, (5) 4, 101–132.
- Weber, Max 1989. *A politika mint hivatás*. Budapest: Medvetánc Füzetek

---

TÁJÉKOZÓDÁS

SZABÓ CSILLA

Tallózás a francia politikatudomány pártelméleti irodalmában

A POLITIKAI PÁRT FOGALMA

Korszaktól és körülhatárolt tartalomtól függetlenül a párt, a pártosodás (pártoskodás) alapvetően megosztottságot jelöl, szociológiai, illetve politológiai metszetben az érdekek társadalmi-politikai megosztottságát. Az érdekképviselet és érdekérvényesítés lehetősége viszont a politikai jogok birtoklásával áll szoros összefüggésben. A feudalizmus korában a képviselet a születési privilégium alapján rendekbe szerveződött társadalmi osztályok (klérus, nemesség, polgárság) tagjait illette. A 18–19. század liberális forradalma azonban szétverte e birtoklási monopóliumot. A liberalizmus a természeti jogra hivatkozva minden egyént felruházott polgári jogokkal, ám ennek politikai képviseletét, azaz a politikai jogok gyakorlását, felelősségét műveltségi és vagyoni-egzisztenciális cenzushoz kötötte. A liberalizmus korának politikai pártjai így módon a fokozatosan bővülő cenzusnak megfelelni képes egyének köréből választott, laza, választásról választásra átalakuló és újjászerveződő, úgynevezett honorácior csoportjaiban öltöttek testet. A politikai jogok kiterjesztését a társadalom széles rétegeire; a politikai képviselet tömegpárti szervezetét végül a 20. században hódító demokratikus ideológia és intézményrendszer valósította meg.

A politikai pártok történetének, szerepének elemzésekor a politikatudomány alapvetően duális módszerrel dolgozik: az ideológiai és társadalmi megközelítéssel egyfelől, a strukturális és intézményi nézőponttal másfelől. Tanulmányom áttekintést ad arról, hogy a francia politikatudomány mely társadalmi-politikai (történeti) közegben látja a politikai pártok kialakulásának gyökereit, illetve milyen módszereket alkalmaz erre vonatkozó elemzéseiben.

A modern pártelméleti irodalom francia hozadéka alapvetően két ponton befolyásolta a nemzetközi szakirodalmat. Az 1950-es évek elején *Maurice Duverger* a politikai pártok születésének és működésének nagyszabású elméleti megközelítését nyújtó monográfiájával alapította meg a pártelméleti tipológiák *szervezeti-strukturalista iskoláját*. A pártok eredetét sajátos szervezetük kialakulásában fedezte fel. Vagyis – véleménye szerint – a párt sajátos struktúra közössége, amelyet elsősorban szervezetének természete határoz meg, háttérbe szorítva akár a programnak vagy a párttagság társadalmi rétegjellemzőinek kritériumait. E strukturalista iskola gondolkörét vitte tovább a későbbiekben *Jean Charlot*, továbbí fogalomponosításokkal (pl. a frakció és a párt értelmezése) kiegészítve Duverger elméletét. Duverger iskolájával szemben alakult ki a francia politikatudomány *Georges Lavau* képviselte, úgynevezett *funkcionalista áramlata* (a kommunista pártok vizsgálata kapcsán), ám hatása a tudományos gondolkodásra jóval csekélyebb volt.

A francia pártelméleti irodalom másik mérföldkövét *Daniel-Louis Seiler* munkássága jelöli. (Bár Seiler, mint kanadai származású francia, a tágabb értelemben frankofón kultúra képviselője.) *Törésvonal-elméletével* megújította a francia és a nemzetközi párttipológiai osztályozást, tulajdonképpen a norvég–amerikai szociológus szerzőpáros, Stein Rokkan és Seymour Lipset alapötletének továbbgondolása útján.

Duverger és Seiler munkássága között természetesen születtek a francia politikatudományban egyéb pártelméleti munkák is – itt elsősorban *François Borella*, *Pierre Avril* és *Michel Offerlé* nevét kell megemlítenünk –, amelyek fontos, de inkább kiegészítésként értékelhető gondolati oldalakkal gazdagítják a két mester alapkutatási koncepcióját.

A POLITIKAI PÁRT FOGALMA A FRANCIA POLITIKATUDOMÁNYBAN

A politikatudomány egyik legfrissebb, Franciaországban kiadott és népszerű kézikönyve (*Dictionnaire de la science politique et des institutions politiques*, ed. G. Hermet, B. Badie, P. Birnbaum, P. Braud, Paris, 1994) a következő kritériumok alapján határozza meg a politikai pártok fogalmát:

- szervezeti formában, folyamatosan működő csoportok, amelyeknek a tagjai közös politikai szándékok, értékek, illetve érdekközösségek alapján egyesülnek;

- a képviselői demokrácia keretein belül szokásos céljuk a hatalom meghódítása, vagy legalábbis alkotmányosan szabályozott, különösen a választások útján történő bejutás a hatalomba;

- a kormányzati hatalom megszerzése és gyakorlása azonban nem mérí ki a pártok funkcióinak egészét: ezek közé tartozik még a politikai személyek toborzása, a politikai szocializáció és kommunikáció, az érdekek tömörítése és kifejezése, alternatív programok kidolgozása stb.

A fentebbi definíció egyértelműen a 20. századi tömegdemokráciák pártjaira mint az általános és titkos választói képviselőre épülő alkotmá-

nyos polgári intézményrendszer alkotóelemeire vonatkozik. S bár tanulmányom vizsgálati köre nem foglalja magában ezeket a „modern” pártokat, az idézőjel mégsem véletlen. A politikai pártok történetével foglalkozó francia szakirodalom ugyanis kivétel nélkül az alkotmányos intézményrendszer, a pártok jelenkori állapotából indul ki, a jelen nézőpontjából szemléli a polgári politikai pártok kialakulását, korábbi történetük fázisait.

E nézőpont alapvetően kettősen determinálja a politikai pártok jellemzését. Egyfelől pozitív előjellel illeti a pártok létét, működését, másfelől a „párt” elnevezést igyekszik századunk tömegpártjainak kizárólagos használati körébe utalni. Mit jelent mindez?

Az első megállapítás igen komoly szemléleti változást mutat, amely egyértelműen az általános választójog elterjedéséhez, azaz a demokratikus képviselői rendszer kiteljesedésének időszakához köthető. A 18–19. század censusos választójogon alapuló liberális államaiban a politikai filozófia ismert tudorai többnyire egészen más véleményt hangoztattak. A pártokat a társadalmi és politikai élet negatív, nemkívánatos elemeiként jellemezték. A változást az elvi kiindulópont mássága magyarázza. Tudniillik az, hogy a liberális képviselői elv nem tűrt meg semmiféle közvetítő szervezetet a választói társadalom és az állam, a hatalom között. A nemzetgyűlés (országgyűlés, törvényhozó gyűlés) képviselői az összes választó, a nemzet egészének képviselőjét testesítették meg, elvben tehát nem volt helye semmiféle eszme, érdek szerinti csoportosulásuknak, hiszen ebben az esetben „pártoskodásukkal” már szembefordultak az általános Közjó, a Nemzet szolgálatával, s partikuláris törekvések élére álltak¹. Ez a magyarázata annak, hogy a politikai filozófia jeles gondolkodói Bolingbroke-tól Hume-on át Tocqueville-ig kritikai hangnemben szóltak a politikai pártokról². A liberálisoknak még meg kellett küzdeniük az Istentől eredeztetett hatalomfelfogás partikularitást kizáró dogmájával. Ahhoz, hogy a (liberális) társadalom elfogadja és elismerje a részérdekeket képviselő szervezeteket az államhatalom részének, újabb történelmi változás impulzusára volt szükség, amelyet a modern demokráciák kialakulása tett végül lehetővé.

A modern demokráciák politológusai elfogadják elődeik álláspontját, legalábbis a múltra nézve, s maguk is „megbélyegzik” a liberális kor politikai pártjait, megfosztva őket „párt” mivoltuktól. A „párt” kategóriáját fenntartják a modern demokráciák intézményes pártjai számára, az úgynevezett honorációr pártokat inkább frakciókként, klubokként, politikai irányvonalként, „pártoskodó csoportokként” emlegetik.

Összegezve az eddigieket a következőt állapíthatjuk meg. A liberalizmus és a demokrácia eltérő társadalomképe, elvi és gyakorlati hatalommechanizmusának különbözősége a politikai párt kifejezés etimológiájában gyökeres fordulatot idézett elő. Az eredendően negatív konnotációjú fogalom társadalmi és politikai szempontból egyaránt nélkülözhetetlen, pozitív intézmény rangjára emelkedett. Ez utóbbi ötven év francia politikatudománya, tudatában a két eszmerendszer közötti differenciának, ugyanakkor tudatában annak is, hogy történetileg nem eltérésük, hanem kontinuitásuk a lényeges, kidolgozta a maga optimálisnak tűnő

megközelítési logikáját. A liberális kor politikai pártjait a modern pártok előzményeinek, egyfajta „gyermekkori fázisnak” tekinti, látenszen elismerve ezáltal a fejlődés folytonosságát, ugyanakkor, mintegy hangsúlyozva e fejlődésen belül a minőségi változás jelentőségét, más elnevezéssel illeti az egyes korok „pártjait”.

Maurice Duverger

A francia pártszakirodalom klasszikus szerzője, Maurice Duverger (1951), a pártokat eredetük szerint, születési körülményeiket figyelembe véve, két alapkategóriába sorolja, egyrészt parlamenti és választási, másrészt úgynevezett „külső” eredetű pártokról beszél. Ez utóbbihoz tartoznak a kezdetben hatalmon kívül szerveződő társadalmi csoportok, amelyek a politikai demokratizációs folyamattal párhuzamosan terebélyesedtek tömegpárttá, s robbantak be a politikai-hatalmi játszamába. (Ide sorolhatjuk a szakszervezeti mozgalomból kifejlődött angol Munkáspártot vagy a szabadkőművességből kinövő francia radikális pártot³.) A „külső” eredetű pártok a pártalakulás modern, 20. századi típusát testesítik meg.

A politikai pártok másik csoportját a parlamenti és választási eredetű pártok alkotják. Ilyen „régí” típusú szerveződés jellemezte a 18–19. században működő pártok többségét. Kezdetben a politikai doktrína közösége szolgált e parlamenti csoportok alakulásának motorjaként, bár gyakran a földrajzi szomszédság vagy egy társadalmi réteg védelmének szándéka tünt fel elsődleges impulzusként, és a lokális csoport formálódott fokozatosan ideológiai közösséggé.

A parlamenti pártok és a tömegpártok létrejötte, működésének, funkciójának különbsége történelmi közegük politikai és társadalmi infrastruktúrájára épül. A kor, a nem, a műveltségi és a vagyoni cenzus rendszereiben, amelyek uralták a 19. századi Európa politikai hatalmi rendjét, a pártok természetesen öltöttek parlamenti és választási formát. Hiszen amíg az ország lakosságának csupán 6–8 százaléka felelt meg a választójogi feltételeknek, s ráadásul a választásra jogosultak regionális eloszlása sem volt arányos, amíg működött a liberális képviselői politikai elitjének kiválasztása, s nem volt szükség permanens társadalmi támogatásra, addig egyszerűen nem merült fel országos hálózatú, a helyi pártszervezeteket is folyamatosan működtető pártstruktúrák igénye.

Duverger pártmonográfiájának zárófejezetében a következő konklúzióra jut: „A pártok, történetileg, akkor születtek, amikor a néptömegek valóban elkezdtek belépni a politikai életbe: olyan szükségzerű keretben szerveződtek, amelyben lehetővé vált számukra saját elitjük kifermálása, kifermálódása”. A pártok tehát, bár eredetük – és csak eredetük – szerint esetenként visszanyúlhatnak a liberalizmus korába, alapvetően a társadalom minden felnőtt korú rétegét politikai képviselőre jogosító demokrácia intézményei.

Jean Charlot

Jean Charlot (1971) párttipológiája teljes egészében a Duverger által lefektetett alapelvekből építkezik. Charlot is „modern” értelmében használja a párt kifejezést: „az első modern pártok a 19. század második felében, a választójog kiterjedésével jelentek meg”. Majd felteszi a kérdést: „Mi is a politikai párt?” Erről már tanulmányának fejezetcímei is sokat elárulnak: „új jelenség”, minthogy korábban ilyen politikai intézmény nem létezett, s maga a párt szó más jelentést hordozott; „komplex jelenség”, amely a kutató nézőpontjának megfelelően többféle megközelítési módszerrel is vizsgálható⁴; „részejelenség”, minthogy a pártok adott politikai, társadalmi közeg egészébe ágyazódnak; „vitatott jelenség”, amely vita alapvetően két forrásból táplálkozik: a pártok liberális és nacionalista kritikájából⁵. Ennek ellenére Charlot sem tagadja, hogy a pártok gyökerei a múlt században találhatóak. Igaz, a fogalom akkor még pusztán egy társadalmi osztálynak vagy rétegnek a többitől többé vagy kevésbé eltérő elveit, eszméit kikristályosító irányvonalak, vélemények képviselőjét jelentette⁶.

A pártok születését Charlot, az egyes államok esetében konkrét dátumokhoz köti. Ezek szerint Angliában az 1832. évi választójogi reform teremtette meg a helyi választókat összeíró szervezetek mint országos pártsejtek működésének feltételeit⁷; Franciaországban, illetve a kontinens liberális államaiban 1848-tól figyelhető meg a parlamenti klikkek és politikai klubok tömegszervezeti egyesülésének jelensége; az Egyesült Államokban 1830-tól beszélhetünk a pártok helyi bázisainak kiépítéséről. Emellett a pártalakulás, a pártműködés alapvető motivációjaként kiemeli a politikai harcok és társadalmi konfrontációk bizonyosfajta szimbiózisát mint ugyanarra a valóságra adott kétfajta reakció szoros összefonódását: a politikum, a társadalom, a gazdaság lényegi identitása a kettő között kifejlődő input-output interakciókban nyilvánul meg.

Charlot a „frakció” és a „párt” fogalmának értelmezési elkülönítésével tisztázza a történelem színpadán fellépő politikai csoportok és pártok jellegét. Pontosabban így választja el egymástól a régebbi korok politikai csoportjait és a jelenkor pártjait. Köztudott, hogy frakcióharcok megnyilvánultak általában minden örökletes vagy kooptált politikai gyülekezetben, az ókori Róma szenátusában éppúgy, mint a középkori lengyel diétában. A frakciók léte azonban még nem jelent egyben pártformációt is. A kettő között ugyanis fellelhetők azok a különbségek, amelyek a szervezetlen csoportot elválasztják a szervezettől. Bár az kétségtelen – teszi hozzá Charlot –, hogy a „párt” a „frakcióból” született, többé-kevésbé gyors fejlődés útján. Duverger-hez hasonlóan tehát Charlot is a pártok alapvetően két kategóriáját különbözteti meg, amelyek nem lényegüket tekintve, csupán elnevezésükben mások. Beszélhetünk egyrészt frakcióról, avagy az „individuais reprezentáció” (személyi képviselő) pártjáról, mint egy politikai téren korlátozott társadalom jellemzőjéről. Tagjainak aktivitása gyakorlatilag a választásokra korlátozódik. Fő funkciója a képviselők kiválasztása, akik, miután megválasztották őket, szabad kezet kapnak, és csupán saját lelkiismeretükkel szemben terheli

őket politikai felelősség. Beszélhetünk másrészt a „társadalmi reprezentáció” pártjáról (tömegpárt), amelynek állandó, tagdíjat fizető tagsága van, és mint széles társadalmi rétegeket integráló formáció, a szervezeti képviselően keresztül egyre növekvő hatalmi igényt tanúsít a társadalom; az emberek hétköznapi életének, normáinak minden aspektusa tekintetében.

A fentebbiekből világosan látható, hogy a politikai pártok eredetét illetően Charlot teljesen azonos nézeteket képvisel Duverger-vel. Szinte szó szerint megismétli a pártok születésének Duverger által megfogalmazott lépcsőfokait: 1. parlamenti csoport alakítása; 2. választási bizottságok megjelenése; 3. állandó kapcsolatteremtés a parlamenti csoportok és választási bizottságok között. Ez utóbbi lépés tartalmazza egyben az „igazi”, a „valódi” párt egyik elengedhetetlen kritériumát is, mégpedig azt, hogy a korábbi személyi kapcsolatok áttevődnek intézményes területre. Charlot a parlamenti pártok eredetét illetően is osztja Duverger véleményét. A parlamenti csoportok alakulásához szerinte is elsősorban a politikai doktrínák közössége szolgáltatott okot. Emellett természetesen gyakori, hogy a földrajzi közelség vagy valamilyen társadalmi érdekvédelem okán alakulnak pártok, amelyekben csak később fejlődik ki az ideológiai közösség.

Charlot is, Duverger is annak a strukturalista iskolának a képviselője (Duverger – mint alapító mester, Charlot – mint tanítvány), amely a pártok tipológiájának lényegét eredetük szervezeti felépítésében ragadja meg.

Georges Lavau

Georges Lavau (1953) párttipológiája a funkcionalizmus alapján értelmezi a pártok politikai szerepét. Funkciójukat, baloldali, „marxizáló” beállítottságának megfelelően, a közösségek politikumra és társadalomra gyakorolt stabilizációs befolyásának és legitimációs szerepének pártokra vetítésével határozza meg.

Lavau a politikai pártok három fő funkcióját jelöli meg: a stabilizációt, a legitimációt, valamint a rendszervitát, ez utóbbi az esetleges társadalmi elégedetlenségek kifejezésével erősíti az első kettőt. Mindez szerinte levezethető a politikai rendszer általánosságban vett funkciójából, illetve kettős struktúrájából. A politikai rendszer elkerüli egyfelől a destruktív káoszt, illetve kanalizálja a társadalmi-politikai konfliktusokban rejlő (a pártok által eszmékbe, projektekbe, illetve kormányprogramokba konvertált) energiák profitját. A politikai rendszer működési mechanizmusa másfelől hierarchikusan tagozódik: a kormánysszervek ellenőrzésének és koordinációjának funkciója alárendelődik a legitimáció-stabilizáció funkciójának. Valójában a politikai pártok a híd szerepét töltik be e két rendszer között. Hogyan szintetizálható mindebben a pártok korábban említett hármas funkciója? Egyfelől azáltal, hogy a politikai pártok biztosítják az emberek és eszmék állandó cseréjét, váltógazdaságát, s ellenőrzik a hatalmi gyakorlatot, másfelől stabilizálják a politikai-társá-

dalmi rendszert, amely ily módon elnyeri a legitimitást a polgárok szemében. Más szóval, biztosítják a hatalmi koherenciát, koordinálva az általuk ellenőrzött kormányserveket-intézményeket, jelentékeny stabilitást nyújtva egyúttal számukra. S bár némelyik párt a társadalmi elégedetlenség kanalizálására szolgál, azáltal, hogy eltereli az ebben lapangó forradalmi feszültséget, mintegy biztonsági szelepként ugyancsak megerősíti a rendszer legitimitását.

Lavau funkcióelméleti tipológiáját összegezve megállapíthatjuk, hogy a politikai pártoknak tulajdonított funkciók tulajdonképpen a politikum pontosan meghatározható területét jelölik ki: a képviselőintézményét. A politikai pártok biztosítják a polgárok képviselőit, megadva egyben a képviselői funkció betöltéséhez nélkülözhetetlen legitimitást. Közvetlenül a civil társadalom és a politikai társadalom között, s egyidejűleg a konfliktus ágensei és az integráció eszközei.

Lavau funkcionalista megközelítése az egyes pártok, párttípusok sajátos eredetét értelmezve végeredményben arra a sajátos társadalmi funkcióra kérdez rá, amelyet a politikai pártok magukra vállalnak. A pártelméleti irodalom e funkcionalista irányzata nem tudott hozzákapcsolódni a Duverger nevével fémjelzett strukturalista áramlathoz. Szűkebb elemzési keresztmetszete, valamint egyoldalú ideológiai-gyakorlati megközelítése (a kommunista pártok „tribunitárius” funkciójának illusztrálása) miatt sokkal kevésbé számottevő hatással volt a francia politikatudomány fejlődésére.

François Borella

François Borella a duverger-i strukturalista iskola nyomdokain haladva készítette el pártelméleti elemzését. Am elemzési módszere, amely kidomborítja a történeti fejlődés szempontjának fontosságát, azokhoz a történészszerzőkhöz közelíti inkább, akik a történettudomány felől közelítik meg a politikai pártok eredetének és szerepének kérdését – itt elsősorban René Rémond (1988) munkássága emelhető ki, aki a történettudományból kiindulva igyekezett a két diszciplína, történelem és politikatudomány egyesítésére.

Borella (1979) megközelítésében a politikai pártok annak a kornak a gyermekei, amelyben a politikai liberalizmus és a képviselői demokrácia intézményei és alaptörvényei egymáshoz illeszkedtek, egymáshoz igazodtak. A folyamat első lépése egy politikai tendencia, irányvonal megnevezése volt. Ezáltal létrejött egy különös társadalmi csoport, a leendő pártszervezetek hivatásos politikusainak csoportja, amely egyelőre mellőzte ugyan az alkotmányos, intézményes jogot, de már szükségszerű közvetítőként funkcionált a választók és a megválasztott politikai-hatalmi kormányzóelít között.

Borella igyekszik minél pontosabban megragadni és analizálni a választást, amelyben a „párt” kifejezés új valóságot kapott. A pártok megjelenése eszerint két politikai intézmény, a képviselő és az általános választójog következményeként írható le.

A feudalizmus korában a képviselet történetileg kettős funkciót töltött be: egyrészt biztosította a hatalom birtokosainak érdek- és akaratképviseletét a szuverén előtt (elsősorban geográfiai kötődések alapján szerveződve), másrészt korlátozta a szuverén hatalmát, amennyiben a képviselők ezt szükségesnek ítélték. A képviselet ebben a történelmi periódusban a képviselők (képviselet) és a hatalom egyfajta átfedését, összefonódását implikálta, és ebből adódóan a politikai rendszer eleve nem lehetett demokratikus. A hatalom birtokosait nem a képviselet legitímálta, hanem születésük determinálta posztjukra. A választás csak a szűk felső társadalmi rétegen belül érvényesült, a társadalom túlnyomó része ki volt rekesztve még a képviselet lehetőségéből is. Ebben a korszakban a pártok igen jellegzetes formában tűntek fel. A képviselők között alakultak mint többé-kevésbé tartós, szervezett, gyakran titkos csoportosulások, érdekvédelem, egy akció keresztülvitele vagy például előnyszerzés céljából. Ezek a pártok (klikkek, kamarillák) társadalmi-politikai *funkciójukban* gyakorlatilag nagyon közel álltak a mai érdekvédelmi csoportokhoz, „pressure group”-okhoz. Abban a „pillanatban” azonban, amikor megváltozott a képviselet funkciója a társadalmi-politikai porondon, a „párt” kifejezés is értelmet váltott. A változást nagymértékben a választójog fokozatos kiterjesztése, majd általánossá válása okozta. Mi lett a képviselet új tartalma akkor, amikor egyre bővült a választásokban részt vevők száma? Borella két feleletként két modell értékű utat nevez meg. Az egyiknek Nagy-Britannia adott otthont, ahol a megválasztottak testületei, a parlament és a kormány a korona nevében gyakorolják a hatalmat. A másik klasszikus példának Franciaországban lehettünk először tanúi, ahol a képviselők a Nemzet nevében és felhatalmazásával kormányoznak.

A politikai pártok vonatkozásában több újdonságot is megfigyelhetünk. A pártok már nem pusztán a megválasztottak egy-egy csoportját jelentették, hanem kiemelkedően fontos közvetítők voltak a „felső nép”, azaz a választói társadalom⁸ és a hatalmi ágak törvényhozói-kormányzói testülete (intézménye) között. A politikai pártok ebben a tekintetben teljes azonosságot és egyetértést mutattak. Egy másik szempontból viszont, immár konkrétabb társadalmi-politikai törekvéseiket illetően, két kategóriát állíthatunk fel. Beszélhetünk egyrészt a rendi pártokról, amelyek a hatalmon lévő, domináns társadalmi osztály(ok) érdekeit fejezték ki. Céljuk a befolyásos társadalmi rétegek (arisztokrácia, nagypolgárság, klérus) szavazatainak kanalizálásával védőgát kiépítése, amely szilárdan biztosítja hatalmuk további gyakorlását. Ugyanakkor megjelentek azok a pártok, amelyek a társadalom átalakítására, a társadalmi struktúra megváltoztatására, a vezetőség megújítására, hatalmi struktúraváltásra törtek. Ezek a pártok már kvalitási korlátok nélkül kívánták megnyerni a maguk számára az embereket, hogy azok a társadalmi-politikai szervezetek, amelyeket alkotnak, képesek legyenek megkérdőjelezni a társadalomban és a gazdaságban uralkodó tradicionális struktúrákat, és összegyűjtsék a „nép” szavazatait. Így a tömegpártok a „nép” nevelése és akaratának feltárása jelszavával bontottak zászlót.

Borella csoportosítása csak elnevezéseiben, esetenként a mögöttes tartalom bővebb kifejtésében hordoz új információkat a korábban említ

tett szerzőkhöz képest. A pártok lényegi vonatkozásában viszont jelentős hangsúlyeltolódást fedezhetünk fel. Borella erőteljesebben kidomborítja a politikai pártok történeti fejlődését, elemzése során egyáltalán nem állítja szembe a modern tömegpártokat a parlamenti pártokkal. Megközelítésének kulcsponjtja és fő kérdése az, hogy a folyamatosan változó történeti valóság, környezet hogyan alakítja át, illetve intézményesíti egy társadalmi-politikai formációt, a párt lényegét és szerepkörét. A képviselő és a hatalom birtokosainak kiválaszt(ód)ási mechanizmusával, megváltozásával állítja párhuzamba, illetve ok-okozati összefüggésbe a pártok szerepének, értelmezésének átalakulását. Emellett röviden kitér a parlamenti pártok és a tömegpártok közötti feszültségekre is. Előszörban a hatalomban betöltött szerepüket tartja szem előtt. Hiszen amíg a parlamenti pártok maguk gyakoroltak bizonyosfajta hatalmat, addig a tömegpártok megfogalmazznak ugyan igényeket, követeléseket, támogatják vagy kritizálják a hatalom birtokosait, de maguk nem azonosak a hatalommal⁹. Sőt, a pártok szóhasználatában meg is jelent egy markáns megkülönböztetés, szereposztás, amely szerint a hatalom globalizál és dönt, a párt pedig megkülönböztet és befolyásol.

Pierre Avril

Pierre Avril (1986) egészen másfajta szemszögből tárja elénk a pártok problematikáját. Újítása ugyancsak a duverger-i áramlat megállapításain alapul, ám kísérletet tesz az institucionalista megközelítés megújítására.

Avril elméleti kiindulópontja a rész-egész viszonyának lehetséges felvázolása és alkalmazása a szociopolitikum terén. Eszerint a pártok kérdését megközelíthetjük egyrészt „holista” eljárás alapján, amely csupán egy párt önmagában – mint saját egzisztenciával bíró szociológiai realitás – létezését feltételezi és vizsgálja. Másrészt alkalmazhatunk ennél individualistább módszert is. Ez a pártot a politikum mint az „egész” egyik komponenseként szemléli: mint a rendszer szerves alkotóeleme, a párt először is a többiektől elkülönülő individuumok egyesülése, akik mindazonáltal osztoznak a többiekkel az „egészhez” tartozó és azt meghatározó bizonyos közös kvalitásokban. Amennyiben mindkét megközelítést legitimnek tekintjük, a párt minősítésének érvényessége annak ismeretétől függ, hogy a „párt önmagában” milyen feltételek mellett és milyen mértékben különíthető el az „egészről”. Az elméletileg lehetséges válaszok így két szélső pont által meghatározott skálán fognak elhelyezkedni. E két szélső pont pedig nem más, mint maguk az eddigiekben vázolt vitakérdések: egyik oldalon a „párt” kifejezés általános érvényű, tehát használható bármely társadalom és bármely kor vonatkozásában, avagy a kifejezés lokalizált és történetileg determinált. Az, hogy a kutató a skála mely pontjára, szakaszára helyezi nézőpontját, vizsgálatának céljától, módszerétől, kitekintésének mélységétől és szélességétől függ¹⁰. Önmagában természetesen egyik „pont” sem lehet kielégítő, a teljes kép megközelítésére a két véglet egymásra vetítése lehet a legalkalmasabb.

Avril, miután végigtekinti a múltbeli és 'kortárs társadalomtudósok pártdefinícióit, kiválaszt egy szempontot, amely szerinte leginkább felelős a kifejezés körül dülő (érték)zavarért. Az, hogy a párt eszméje a megosztás szinonímjaként jelent meg (emiatt sokan még ma is megkérdőjelezzik szükségességét), annak számlájára írható, hogy a „végzetes” frakció kifejezés árnyékában, formája alatt fogant. Mindazonáltal a párt sajátos paradoxont testesít meg: a pártok fedik a társadalom belső politikai megosztottságát, ugyanakkor létükkel segítik a politikai rendszer stabilitását, mégpedig a nemzeti integráció (az egyének integrációjának) szemszögéből. Ezt a sajátos kettősséget már a 18. században megfogalmazta Gibbon: „a párt szelleme, bármily abszurd és ártalmas, egyszerre hat az emberek egyesítése és megosztása irányába” (vö. Gibbon: *Histoire du déclin et de la chute de l'Empire romain*). Korunk norvég–amerikai szociológus szerzőpárosa, Rokkan és Lipset (1967) pedig konfliktus és integráció dialektikájaként írja le tömören ugyanezt a jelenséget.

Avril elméleti síkon értelmezi frakció és párt történelmi viszonyát¹¹. Eszerint a párt a frakcióból jött létre, méghozzá nyomon követhető metamorfózis útján. A párt eszméje sajátos, teória és gyakorlat közötti oda-vissza kapcsolat dialektikájaként kristályosodott. A gyakorlatban életbe lépő intézményes újítások (pl. a választójog kibővítése) felszabadítottak és egyben kanalizáltak bizonyos politikai erőket, amelyek spontán módon felvették a frakciók klasszikus formáját, de beilleszkedésük egy újfajta hatalmi rendbe maga után vonta – megfordítva a szereplők tradicionális magatartását – a frakció-párt tartalmi és fogalmi metamorfózisát. A frakció a megosztás, a részérdek, a rendezetlenség szinonímája; zavarja a kormányzást, fenyegeti a közösséget és szemben áll az Állammal: rendellenes működést reprezentál. Abban a helyzetben, amikor végbemegy a frakció-párt metamorfózisa, a párt a politikai rendszer szükséges elemévé válik és szorosan kapcsolódik a működéséhez – eleinte parlamenti kormányzás keretében, amelyben eszközszerepet tölt be. Később, a demokratizáció folyamatában a választók számára elengedhetetlen struktúráként jelenik meg, meghatározza képviselőjelöltjeiket, kifejezi kollektív igényeiket. S végül, a demokrácia („népuralom”) keretében biztosítja a végrehajtó hatalom többségi támogatását. A párt így immár funkcionális karakterénél fogva definiálható. A pártok egyben eszközszerepet is játszanak a kollektív érdekek megvalósításában, míg a frakciók – és ezen Avril megint csak a történelmi értelemben vett frakciókat érti – épp ellenkezőleg, szembeszegülnek ugyanezekkel az érdekekkel, mivel a frakciókat kizárólag a hatalomért folytatott harc inspirálja.

Hiba lenne azonban azt gondolnunk, hogy a demokrácia új korszaka totálisan szakított a múlttal, és hogy radikálisan átváltoztatta az emberi természetet. Óvakodnunk kell – figyelmeztet Avril – a hatékonyság, az erkölcsösség illúziójától, hiszen a hatalomért folyó harc mindig létezik és ebben rejlik a frakció és párt közötti folytonosság. Ahogyan Philippe Bénéton megfogalmazta: „csak az ösztönzés, a motiváció struktúrája az, ami változik, amelynek mélyén a döntések megszületnek” (vö. Philippe Bénéton: *Le Fléau du bien*). Az ösztönzés struktúráját pedig immár nem

a monarchikus vagy arisztokratikus szerkezet, hanem a nemzeti szuverenitás demokratikus intézményei jelentik.

Avril számára továbbá a pártok a mobilizáció eszközei: szükségesek a „politikacsinálók” ambícióinak megvalósításához, akár cinikus, akár idealisztikus, akár egoista, akár önzetlen a motivációjuk. Intézményes környezetben működnek, amely jelentősen finomítja a nemzetben mint „egészen” vívott harcukat. A pártok kénytelenek hozzáigazodni ahhoz a politikai szituációhoz, amely a társadalmi élet minden aspektusából nézve globális és integráló¹². Ez a pártokat arra kényszeríti, hogy nyilvánvalóan vegyék számításba az adott társadalom-politikum egészének érdekeit, és ezáltal vállalják is ezt az egységet.

A politikatudomány konzekvensen a „párt” és a „frakció” szétválasztására alapít, ám gyakorlati folytonosságuk mégis ott lapul az elméleti elkülönítés mögött. A modern politikai csoportosulásokban a frakcióelemek néha megfejthetetlenül összekeverednek a pártelemekkel, mivel a politikai evolúció mintha némileg a biológiai evolúcióval operálna: megőrzi a szerveket, de más funkciót jelöl ki számukra vagy új struktúrákat épít rájuk.

Michel Offerlé

Michel Offerlé (1987) az eddigiektől eltérő módját választotta a politikai pártok értelmezésének. Elmélete a metodológiai individualizmusnak ahhoz a szociológiai irányzatához kapcsolódik, amely a társadalmi cselekvők között lejátszódó interakciókból kiindulva vizsgálja az interakcionalizmus és a politikai piac jellemzőit¹³. Ily módon egyaránt elválasztható a funkcionista és a strukturalista megközelítési módoktól, mint amelyek a politizálás bázisait az individuális cselekvők körén kívüli ható mechanizmusokhoz kötik (vö. Haskó 1992:186).

Offerlé, miután végighalad századunk legfőbb pártértelmezésein, arra a konklúzióra jut, hogy a helyes megközelítéshez célszerű először teljesen lerombolnunk a politikai pártok céljáról eddig kialakult képet. Ezt azzal indokolja, hogy a különböző célok, nézőpontok, tudományos és politikai csatározások oly mértékben megosztják a pártot meghatározni kívánókat, hogy valójában nincs is igazi definíciója a politikai pártnak. Minden egyes kutató maga alkotja meg a saját szempontjai által körülhatárolt definíciót. Offerlé tehát megpróbál tiszta lapot teremteni a párt értelmezéséhez, és elsőként arra keresi a választ, milyen célból jöhetnek létre a pártok. S csak ezután tér rá a pártok eredetének, funkcióinak vizsgálatára.

Offerlé munkájából az első kérdéskört érdemes kiemelni, hiszen ebben ismerhető fel az eddigiektől eltérő megközelítési és meghatározási módszer.

Offerlé kiindulópontja és egyben mondanivalójának logikai alapja a következő: „a pártok történetileg determinált alakzatok, politikai *vállalkozások*”. Mint kollektív vállalkozás, a párt harcok és erők terepeként értelmezhető. Így tanulmányozni valamely pártot annyit tesz, mint tanul-

mányozni egy meghatározott társadalmi-politikai játéktéren zajló nyílt interakciókat, illetve megmutatni az egyes tagokat, elemeket összekötő látens kapcsolatokat. A pártot nem egységes dologként kell értelmeznünk, hanem különböző erők tereként. Mégpedig az egyes hatótényezők között tárgyiasult konkurencia tereként, amely tényezők harcolnak egymással a párt végső, legitim definíciójáért, a kollektív entitás nevében történő fellépés jogáért. S ez a verseny segíti elő számukra létük fenntartását vagy inkább magát a létükbe vetett hitet. Offerlé megállapításait tömören úgy fogalmazhatnánk meg, hogy egy párt tagságát, ideológiáját, programját, szimbólumait, cselekvési módjait és technológiáit alkotó – és nem feltétlenül teljesen ekvivalens – ható- vagy érdektényezők fontossági hierarchiájából alakul ki végső soron az a formáció, amit pártnak vagy a párt imázsának nevezünk. (Ugyanarról a jelenségről van egyébként szó, mint amelyet Max Weber „érdekvállalkozásként” aposztrofált.) Amikor tehát egy pártot vizsgálunk – mondja Offerlé –, tulajdonképpen a politikai vállalkozások, illetve a társadalmi összetartó kapcsolatok történeti típusainak elemzését kell elvégeznünk, amelyeknek főszereplői egyfajta profit megszerzésében érdekeltek. Offerlé azonban felhívja figyelmünket két dologra. Egyrészt nem minden politikai vállalkozás ölti politikai párt formáját, másrészt a politikai pártok nemcsak vállalkozások, mivel az a profit, amelyet a fentebb vázolt „versengő együttműködésből” nyernek, nem pusztán politikai nyereség. (Mindemellett elmondható, hogy a párttagok többsége politikailag mindenképpen orientált és érdekelt.) Maga a párt a politikai piac intézményes része, amely „árúként” kínálkozik a társadalomban (a választók körében) létező valós megosztottság tükröződésének „keresletéhez”.

Offerlé szerint a pártok születése a politikai vállalkozások konszolidációjának időszakára esett. Vagyis abba a korba, amikor már nem az örökletes, privilegizált politikai elit egyenlően nemesek és gazdaságilag függetlenek pártjai váltogatták egymást (ez volt az individuális reprezentáció korszaka). A pártok születése az általános szavazati jog elterjedésével párhuzamos folyamat volt. Offerlé szerint tehát a pártok kizárólag a demokratikus rend hozzátartozói. Sőt, ehhez még hozzáfűzi, hogy számára a politikai pártok maguk jelentik a demokráciát.

Daniel-Louis Seiler

Daniel-Louis Seiler (1993) képviseli a frankofón politikatudomány területén a legmodernebb pártelméleti irányvonalat. Munkássága tulajdonképpen a pártirodalom eredményeinek szintetizálásával és továbbgondolásával újította meg e szakterületet, mégpedig az úgynevezett „törésvonal-elmélet” kidolgozásával.

Seiler a politikai fejlődésben történetileg bekövetkezett három „forradalom” meghatározó hatásából vezeti le a politikai pártok struktúrájának, funkciójának és rendszerének kifejlődését. Ezek a nemzeti forradalom, az ipari forradalom, valamint a nemzetközi forradalom, amelyek összességükben négy törésvonalat eredményeztek. A nemzeti forrada-

lom a funkcionális tengely mentén alakította ki az állam/egyház törésvonalat (a társadalmi élet egyházi/laikus kontrollja), a területi-kulturális tengely mentén pedig a centrum/periféria (etnikai, nyelvi, vallási kulturális különbségek a központosító-nemzeti és a regionalista-autonomista törekvések között) törésvonalat. Az ipari forradalom ugyancsak e két tengely elválasztása révén vezetett a birtokosok/munkásság (termelőeszközök birtokosai szemben a munkássággal, ami ma megfelel a jobb/bal szétválasztásnak), valamint az elsődleges/másodlagos szektor (városi, kereskedelmi, ipari érdekek kontra paraszti-agrár érdekek) törésvonalához. Végül, a nemzetközi forradalom ugyancsak a birtokosok/munkásság törésvonalat hozta létre. E négy törésvonal alapján felállíthatók a pártcsaládok – ahol minden egyes család megfelel egy politikai párttípusnak, kifejezve maguknak az egyes törésvonalaknak a sajátosságait is.

Seiler megközelítésének kiindulópontja a politikai és institucionális, vagyis a politológiai és jogi szempont elkülönítésének reneszánszában fedezhető fel. A négy törésvonal megfeleltethető a pártcsaládok négy fajtájának: társadalmi osztályok pártjai, klerikális–antiklerikális pártok, közösségi pártok, vidék–város pártjai. Ezek mindegyike további alcsoportokra bontható, kialakítva ily módon a pártok nyolc típusát: munkáspártok, liberális pártok, kereszténydemokrata pártok, kommunista pártok, néppártok, centralista pártok, agrárpártok és antiklerikális pártok. A törésvonalak már önmagukban is túllépnék az egydimenziós tipológián, s duális klasszifikációra építenek. Ám e törésvonalak többfélesége túlmutat a kétpólusú osztályozáson is, és elvezet a duális tengelyek keresztesítéséhez, azaz egy multidimenziós leíráshoz. A politikai rendszerek többpártiságát tehát épp a törésvonalak sokfélesége, esetenként sajátos keresztesítése okozza, amely magában hordozza egyben a történeti fejlődés, a társadalmi állapot és érdekek legfőbb entitásait is.

*

A fentebb vázolt kutatási eredményekből szembetűnik: a francia politikatudomány változatos tárházát nyújtja a politikai pártok létéhez, születéséhez rendelt megközelítési módszereknek. A nagyító alá vett francia szerzők, bár gyakran évtizedben mérhető időeltolódással alkottak, mégis kortársak, gondolkodásmódjuk szembeötlően egymásra épül. Forrásanyaguk, a műveikben megidézett korábbi vagy kortárs európai és amerikai írók is szinte azonosak¹⁴. A politikai pártok eredetére vonatkozó nézeteiknek van közös metszetük, s a közöttük lévő esetleges differencia nem ellenvéleményből, hanem egyrészt többletből, a szempont, a módszer bővítéséből, másrészt hangsúlyeltolódásokból ered. Így van, aki a politikai változás, fejlődés meghatározó erejében hisz, van, aki a strukturális, s van, aki a funkcionális vizsgálatot tartja célszerűbbnek. Egyes szerzők a társadalmi-politikai történeti környezet radikális megváltozásából indulnak ki, mások a pártszerveződés rendszeréből, vagy éppen a politikai vállalkozás pártszerű formájának kérdéséből vezetik le gondolataikat.

Jelen áttekintés arra vállalkozott, hogy bemutassa századunk francia politikatudományának a politikai pártok születésére, kialakulására vo-

natkozó nézeteit. Természetesen minden említett szerzőről elmondható, hogy ezen túlmenően részletesebb, összetettebb vizsgálatokkal járják körül az általuk jellemzett korszak, esetleg állam(ok) pártszerkezeteit, pártrendszereit. (Gondoljunk például olyan egy- vagy többdimenziójú vizsgálatokra, mint a társadalmi, ideológiai, politikai, regionális stb. választóvonalak.) Elméleti kiindulópontjuk azonban meghatározza egész gondolatmenetük, logikai érvelésük alapját.

E munkák mindegyikének középpontjában általában a politikai pártok értelmezése áll. Elméleti megközelítési lehetőséget adnak, kellő számú gyakorlati-történeti példával alátámasztva és kiegészítve szempontjaikat. Megállapításaik gyakran táplálkoznak egymás eredményeiből, gyakran azonosak, esetleg egymásra épülők. Ám mindegyikben felfedezhetünk kisebb-nagyobb súlyponteltolódásokat, amelyek már önállóvá, eredetivé varázsolják analíziseiket. Itt és most nem tekintem feladatommak a különböző módszerek értékelését, célravezetőségét. Hiszen az egyes értelmezések, megközelítési módok csak viszonylagosan állíthatók értéksorrendbe. A bemutatás viszont segíthet eligazodni a pártértelmezések sokféleségében, különféle lehetőségeiben, s elősegítheti egy, már konkrét történeti kutatás komplex és célszerű elméleti megközelítésének kiválasztását.

JEGYZETEK

- ¹ Ennek igen erős hagyományai találhatók meg a francia történelemben. Elméletét Rousseau dolgozta ki a formális többségi elv és a közvetett képviselői demokrácia elutasításával, és gyakorlati kísérlete végül a francia forradalom jakobinus diktatúrájában öltött testet (vö. Ludassy 1981).
- ² E szerzők számára a párt inkább „patológia”, mint „politikai jó”, mivel megosztja a társadalom természetes egységét. Kivételként kell megemlítenünk Bluntschli *A politikai pártok* című, 1869-ben született munkáját, amely elismeri a tisztán politikai (nem pedig rendi, vallási vagy nemzetiségi) alapon szerveződő pártokat.
- ³ Duverger szerint a szabadkőművesség és a politikai pártok kapcsolatának egyik legkézzelfoghatóbb példáját Belgium adja, ahol a Belga Szabadkőműves Társaság Nagymestere, Defacqz, 1841-ben megalapította „Alliance” elnevezésű politikai szervezetét, amelynek lokális sejtjei behálózták az egész országot.
- ⁴ Így beszélhetünk például – egymást kiegészítő – strukturális megközelítésről (M. Ostrogorski, R. Michels, M. Duverger), ideológiai megközelítésről, jobb- és baloldali szétválasztásáról, funkcionális megközelítésről (F. Sorauf), rendszertani megközelítésről (M. Duverger).
- ⁵ A pártok liberális kritikája az egyén, az individuális polgár jogainak és polgári szükségleteinek védelméből fakad. A nacionalista kritika a nemzeti közösség egységét óvja a pártok természetéből eredő megosztásával, agresszív hajlamával szemben.
- ⁶ Charlot nem részletezi, nem választja el egymástól a pártokat végső soron létrehozó motivációkat; hogy ti. ezek elsősorban társadalmi vagy politikai indíttatásúak voltak-e, s hogy valamely osztály vagy társadalmi réteg elveit, álláspontját, érdekeit fejezték-e ki.
- ⁷ Az 1832. évi *Bill of Rights* a választói jog kiszélesítésével kivette a parlamenti képviselőlet monopóliumát az arisztokrácia kezéből. A *Reform Act* pedig direkt lehetőséget teremtett országos hálózattá, folyamatosan működő pártszervezetek alakulásához. Így már ebben az évben megszervezték létrejöttek mind a Konzervatív Párt, mind a Liberális Párt helyi szervezetei. *Conservative Operatives' Societies* és *Liberal Registration Societies* elnevezéssel.

- ⁸ Itt természetesen utalnunk kell a hatalom legitimációjában bekövetkezett óriási váltásra is: míg a középkori hatalomfilozófia isteni eredetből indult ki, addig a modern hatalomfelfogás általában a társadalom, a nemzet testületébe ereszti gyökerét.
- ⁹ Gondoljunk itt elsősorban arra, hogy a tömegpártokban a képviselők a pártszervezetnek csak egy részét alkotják. Sem személyileg, sem testületileg nincsenek döntési pozícióban, hiszen az egész párt hatalmi képviselét látják el. Más kérdés, hogy a gyakorlatban, esetenként a képviselői frakció befolyása a párton belül annyira erős vagy népszerű, hogy a képviselői csoport akarata egybeesik a párt végső döntésével.
- ¹⁰ A politikai pártok kategóriája vonatkozásában mindhárom eddig bemutatott kutató a holista ponthoz áll közelebb, míg a pártok eredetét vizsgálva már mind – Duverger és Charlot, de legfőképpen Borella – a rendszertani módszer irányába mozdul el.
- ¹¹ Avril, a korábban elemzett szerzőkhöz hasonlóan, a frakció kifejezést nem modern vonatkozásában, hanem a frakció-párt történelmi vonala mentén használja. Vagyis frakción a parlamenti honorációról a pártokat érti.
- ¹² Természetesen a pártok is szerves és aktív részei a politikai szituációnak, így nem pusztán egyirányú ráhatás működik, hanem állandó akció–reakció kölcsönhatás érvényesül.
- ¹³ Offerlé mellett feltétlenül meg kell említenünk Jean Leca nevét is, akinek politikai tipológiája hasonló módszerekre épül és eredményeket mutat fel.
- ¹⁴ Így szinte mindegyik szerzőnél találunk szó szerinti idézeteket Hobbes, Bolingbroke, Hume, Voltaire, Rousseau, Burke, Tocqueville, Bluntschli, Ostrogorski, Weber, LaPalombara és Weiner, Lipset és Rokkan politikai pártokra vonatkozó nézeteiből.

HIVATKOZÁSOK

- Avril, Pierre 1986. *Essais sur les partis*. Paris
- Borella, François 1979. *Les partis politiques dans l'Europe des Neufs*. Paris
- Charlot, Jean 1971. *Les partis politiques*. Paris
- Duverger, Maurice 1951. *Les partis politiques*. Paris
- Haskó Katalin 1992. A francia politikatudományról. In: *Politikatudományi Szemle*, 2, 186.
- Lavau, Georges 1953. *Partis politiques et réalités sociales*. Paris
- Ludassy Mária 1981. Liberalizmus vagy demokrácia? Az angol képviselői és a francia közvetlen demokratikus ideál. In: *Világosság*, 8–9, 475–482; 10, 609–616.
- Offerlé, Michel 1987. *Les partis politiques*. Paris
- Ostrogorski, M. 1964. *Democracy and the Organization of Political Parties*. Chicago, 70–75.
- Rémond, René 1988. *Pour une histoire politique*. Paris
- Rokkan Stein–Seymour Lipset 1967. *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York
- Seiler, Daniel-Louis 1993. *Les partis politiques*. Paris

HELEN SESZTOPAL

A politikatudomány tanítása az orosz egyetemeken*

Helen Sesztopal a Moszkvai Állami Egyetem szociológia professzora, az IPSA végrehajtó bizottságának tagja. Ugyancsak tagja az Orosz Politikatudományi Szövetség végrehajtó bizottságának és a „politika és pszichológia” elnevezésű kutatócsoport vezetője. Részt vesz az orosz Duma elnökének tanácsadó szakértői bizottságában is, és tagja az SPP irányító tanácsának.

Az oroszországi demokratizálódás számos következményeinek egyikeként a politikatudomány tanításában is jelentős változásoknak lehetünk tanúi. Ez a tantárgy a szovjet korszakban erősen politizált volt, majd a rendszer felbomlásával kérdésessé váltak a korábbi módszertani megközelítések csakúgy, mint a diszciplína oktatásának kötelező jellege az egyetemeken és főiskolákon. Moszkvában 1996. november–decemberben felmérés készült a politikatudomány mint tantárgy helyzetének könnyebb áttekintése érdekében.

A MINTA

A felmérést úgy időzítettük, hogy egybeessen a Moszkvai Állami Egyetem, a Politikatudományi Akadémia és a Soros Alapítvány Nyitott Társadalom Intézete által rendezett nagyszabású konferenciával, amelyen több mint 200 politikatudományi professzor vett részt Oroszország minden részéből. A megkérdezetteket a politikatudományi oktatók és kutatók közül válogattuk ki. A kérdőív ellenőrzése során 157 interjút fogad-

* A szerző köszönetét fejezi ki a Nyitott Társadalom Intézetnek a kutatáshoz nyújtott pénzügyi segítségért, valamint a Moszkvai Állami Egyetem posztgraduális hallgatóinak, I. Klimovnak és Sz. Nyesztyerovának, akik közreműködtek az empirikus adatok összegyűjtésében. [A cikket némileg rövidítve közöljük. – Szerk.]

tunk el további elemzés céljaira. Válaszadóink között 19 oroszországi város 53 egyetemének professzorai voltak. A véletlenszerű minta egyede humán tárgyak hallgatóit tanítja, a többi – 22 műszaki egyetem és 6 katonai iskola tanára – műszaki hallgatókat oktat.

A felmérés célja az volt, hogy információt gyűjtsön a problémákról, amelyekkel a politológusok az oktatás és a kutatás során szemben találják magukat. Fontos volt a politológusok társadalmi és szakmai státusának elemzése is, továbbá kíváncsiak voltunk képzettségük szintjére és minőségére, valamint szakmai és egyéni életfeltételeik alakulására. A felmérésnek természetesen nem feladata elemezni vagy értékelni a politikatudomány színvonalát és minőségét az egész országban.

A KERET

Az állami oktatási normák szerint a politikatudomány tanítása kötelező minden orosz egyetemen és főiskolán. Jelenleg az országban mintegy 280 politikatudományi tanszék működik, számuk az elmúlt két-három évben egyharmaddal nőtt. Az oktatási intézmények többségének saját politikatudományi tanszéke van, ahol összesen mintegy 3000-en tanítanak. Nyilvánvaló, hogy a kurzusok terjedelme és tartalma az intézmény profiljától és az oktatás szintjétől (BA, MA, PhD) függően más és más. Az oktatás minőségét többek között olyan tényezők határozzák meg, mint a tudományág érettsége, társadalmi érvényessége és presztízse a diszciplínák között. Talán az egyik legfontosabb tényező a szakmai közösség állapota.

Az 1980-as évek közepét megelőzően a politikatudomány – amelyet meglehetősen bizonytalanul határoltak el más tudományoktól – olyan szakterületeken belül fejlődött, mint a regionális és a nemzetközi tanulmányok, nem is beszélve a „tudományos kommunizmusról”, a dialektikus materializmusról vagy az SZKP történetéről. Az elmúlt években az oroszországi politológusok számára az egyik legnehezebb probléma éppen szakmai identitásuk megszerzése volt. Bár elkerülhetetlenül voltak hullámhegyek és -völgyek, napjainkra tudományágunk bizonyos érettségre tett szert.

A szakmán belülről figyelve ezeket a folyamatokat, a szemlélő egyszerre érezhetett reményt és aggodalmat. A tudományos szint fokozatokban mérve igen magas. Az oktatási minisztérium szerint a politikatudományt oktatók 62,3 százaléka rendelkezik tudományos fokozattal, közülük 11,1 százalék PhD-vel. Sokan igen jó szakemberek, akik más szakterületeken dolgoztak jóval azt megelőzően, hogy a politikatudomány formálisan is intézményesült. Ugyanakkor az idősebb és középkorú professzorok közül sokan egyfajta kényszerűségből fordultak a politikatudomány felé. Azoknak, akik ma politikatudományt tanítanak, nagy része korábban a „tudományos kommunizmus”, meg az „SZKP története” oktatója volt. Felmérésünkben ez a tény a válaszadók elfogult megjegyzéseiben nyilvánult meg, mivel elméleti és politikai meggyőződésük új szakmájukban sem változott. Íme néhány vélemény:

– A fő gond a politikatudomány demitologizálása (a „demokrácia” mítosza Oroszországban és másutt) és a mostani rendszer gengszter rezsimként való meghatározása.

– Sok úgynevezett politológus hasznot húz a nyugati politikatudomány eszméiből és igyekszik azokat hasznosítani Oroszországban, miközben elhanyagolja az orosz tapasztalatokat és hagyományt, és rágalmazza a nemzeti történelmet.

– Ki tanít ma politikatudományt? A korábbi „tudományos kommuniszták”.

A másik, nem új, de fenyegető tendencia azzal a hiedelemmel függ össze, hogy Oroszországban a politikatudományt az egyetemek és a Tudományos Akadémia megosztották. A közelmúltig a tudósok e két kategóriája békésen megfér egymás mellett, manapság azonban a kutatás olyan kevés állami támogatást kap, hogy az akadémiai intézmények személyzete alig képes fenntartani magát, sokan a megélhetésük biztosítása érdekében tanári állást keresnek. A képzett kutatók által írt tankönyvek azonban nem felelnek meg a pedagógiai követelményeknek. Ugyanakkor sok egyetemi oktató nem végez kutatómunkát, könyveik pedig gyakran primitívek és csak a tanulmányaik elején járó diákok igényeinek felelnek meg.

A képhez egyébként az is hozzátartozik, hogy sok politikai újságíró politológusnak tekinti magát és azt hiszi, hogy az aktuális események populista szintű elemzése kimeríti a politikatudomány fogalmát.

A POLITOLÓGUS: TANÁR, KUTATÓ, SZEMÉLYISÉG

Felmérésünk feltárta a válaszadóknak a modern orosz politikatudomány főbb problémáiról alkotott véleményét. Ezeket a véleményeket természetesen meghatározzák az adott személyek társadalmi, demográfiai és szakmai jellegzetességei.

A férfi és a női válaszolók aránya 2:1, a férfi tudósok túlsúlya területünkön nem csupán Oroszországra jellemző. Figyelembe véve az oktató személyzet alacsony és csökkenő fizetését, valamint társadalmi státusuk hanyatlását, azon csodálkozhatunk, hogy a szakmában még nem a nők váltak meghatározóvá.

Ami az életkort illeti, véletlenszerű mintánkban a 39 és 51 év közötti tanárok vannak legtöbben (38,9%), őket az 52–60 év közöttiek követik (27,4%). Ez önmagában nem is lenne olyan rossz arány, de véletlenszerű mintánk nem reprezentatív az egész országra nézve, nem tükrözi az előregedés valóságos tendenciáját. A hivatalos statisztikák szerint ugyanis a politikatudomány az egyik legjobban előregedett szakterület. A 35 évesnél fiatalabbak a teljes létszámnak csupán 16 százalékát alkotják. Sok tanszéken szembe kell nézni a generációváltás komoly problémájával.

Szakmai státusuk szerint a válaszadók a skála középső rangját képviselik, a tanársegédek 37, a tanárok 20, a professzorok 14 százalékot alkotnak, a tanszékvezetők, dékánok és más irányítók, akik vezető beosztásban

tásukat oktatással kombinálják, 12 százalékot tesznek ki. Az asszisztensek, a posztgraduális képzésben részt vevők és más fiatalabb beosztottak száma jelentéktelen.

A válaszolók többsége főleg humán képzettséggel rendelkezik és a többség (83%) a moszkvai egyetemeken végzett, mindössze 17 százalék tanult vidéki intézményekben.

Mivel a politikatudomány a közelmúltban bevezetett diszciplína, azok, akik tanítják, más szakterületeken végeztek. Vezető helyen áll a történelem (35%), ezt követi a filozófia (23%). Ezután jönnek az úgynevezett ideológiai szakok, a „tudományos kommunizmus” és az „SZKP története” (10%). Megjegyzendő, hogy nem minden válaszoló jelölte meg pontosan speciális képzettségét, így feltehető, hogy az „ideológiai” szakosok aránya jóval magasabb. Ez a kategória kiegészíthető azokkal, akik „filozófiai képesítésüket katonai iskolában szerték”. A sokféle képesítés bemutatásával azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy mennyire változatos forrásokból táplálkozott Oroszországban a politikatudomány kialakulási folyamata.

A PhD-vel rendelkező válaszolók túlnyomó többsége moszkvai intézményekben szerezte fokozatát, csupán 6 százalékuk vidéki egyetemen. Orosz környezetben ez jobb minőségű disszertációt jelent. A tudományos követelmények persze Moszkvában általában magasabbak, mint vidéken. Figyelemre méltó tény az is, hogy az „ideológiai” képesítésű politológusok körében csaknem annyian rendelkeznek BA fokozattal, mint MA fokozattal.

A válaszadók szakmai státusának átlaga magas (mind a tudományos fokozat, mind a beosztás tekintetében), amit jól mutatnak az alábbi adatok:

<i>Fokozat</i>	<i>Százalék</i>	<i>Beosztás</i>	<i>Százalék</i>
Tudományok doktora	21	Professzor	24
Kandidátus	57	Adjunktus	35
Nincs tudományos fokozata*	22	Tudományos főmunkatárs	6
		Nincs rangja	35

* Csak felsőfokú tanulmányait fejezte be.

A szakmai tudás mellett fontos jellemző az idegen nyelveken való kommunikációs készség és a modern számítógépes technika használata is. Válaszadóink az országos átlagnál sokkal jobban fel vannak szerelve számítógépekkel és mintegy 60 százalékuk használja is ezeket a gépeket a munkájához. Az országos hivatalos statisztikák szerint egyébként a politikatudományt oktatóknak csupán 4,7 százaléka használ számítógépet. Ez azonban nagymértékben függ az életkortól. A fiatalabbak körében nagyobb a hajlandóság az új technikák használatára.

A számítógép használatát az egyetemek pénzügyi helyzete és a fizetések egyaránt korlátozzák. Válaszadóink fele a munkahelyén nem jut szá-

mítógéphez (főleg a vidéki egyetemeken). Személyes használatra 20 százaléknak áll rendelkezésre számítógép, és 10 százalék válaszolta azt, hogy tanszékén vannak számítógépek, bár ők maguk ritkán jutnak hozzá. Az Internetet ugyanilyen okokból ugyancsak ritkán használják.

A nyelvismeret nem közvetlenül függ az életkortól, de a fiatalabb politológusok (a 23–27 év közöttiek) körében többen beszélnek idegen nyelveket. A válaszolók 27 százaléka mondta, hogy tud idegen nyelveket, ez az országos átlagnál sokkal magasabb. Az Oktatási Minisztérium adatai szerint Oroszországban a politológusoknak csupán 2 százaléka rendelkezik idegen nyelvtudással.

Felmérésünk kíváncsi volt a megkérdezettek szakmai önazonosságára is. Ez kapcsolódik az előképzettséghez, a jelenlegi szakmai irányultsághoz és életrajzi tényezőkhöz. Öt különböző kategóriában találunk jellegzetesen eltérő viszonyulást a politikatudományhoz:

Közgazdászok (Gazdaságtudományi és Politikai Tanszék, Moszkvai Állami Egyetem): A politikatudomány csak a „gazdaság és politika” tárgy keretein belül kelti fel érdeklődésüket, egyébként periférikus. Nem azonosulnak a politológus közösséggel, a politikatudomány státusáról, a többi diszciplínához való viszonyáról alkotott véleményük értéktelen.

Jogászok (Állam és Politika Története és Elmélete Tanszék, Moszkvai Állami Egyetem): Rendkívül negatívan vélekednek a „politológus” fogalomról. Ők magukat „jogászoknak” nevezik, érdeklődési területük a jogi és politikai eszmék története. A politikatudományt absztrakt, a szofisztikával rokon tárgynak tartják. Ugyanakkor azt gondolják, hogy kutatásaik eredménye hasznos lehet a politológusok, a szociológusok és a társadalomfilozófusok számára.

Történészek (Politikatörténeti Tanszék, Politikai Pártok Története Tanszék, Moszkvai Pedagógiai Egyetem): A politikatudományhoz fűződő viszonyuk nem negatív, de nem is azonosulnak vele. A válaszadók közül többen – akik a Moszkvai Állami Egyetem Filozófiai Karán posztgraduális képzésben vettek részt – élénk érdeklődést mutatnak a politikatudomány iránt, különösen azokon a területeken, amelyek az oroszországi parlamentarizmus, a politikai szervezetek történetével és a jelenlegi politikai folyamatokkal foglalkoznak.

Nyelvészek, újságírók (Politikatudományi Tanszék, Moszkvai Nyelvészeti Egyetem): A tanároknak ez a csoportja igyekszik nyelvészeti ismereteit a politikatudomány fejlesztésének szolgálatába állítani, és egyszerre azonosul a politikatudománnyal és a filológiával. Érdeklődési területük kiterjed a politológiai könyvek fordítására, politológiai szakkifejezéseinek megfeleltetésére.

Politológusok, szociológusok, filozófusok (Politikatudományi Tanszék, Filozófiai Kar és Politikai Szociológiai Tanszék, Moszkvai Állami Egyetem): Ez a csoport azonosul a legerőteljesebben a szakmával és kutatási programok széles körében vesz részt, bár a filozófusok még mindig nem eléggé járatosak az empirikus kutatásban és viszonylag kevésbé érdeklődnek a jelenlegi politikai folyamatok részletei iránt.

EGY TUDOMÁNYÁG FEJLŐDÉSÉNEK PROBLÉMÁI

A politológiát oktatók egyik fő tudományos problémája a politikatudomány tárgykörének meghatározása. A politológusok igyekeznek elkülöníteni „saját” tárgyukat más tudományágaktól és a diszciplina szükségleteihez igazítani a szociológiai, történeti és egyéb anyagokat. A politológusnak ismernie kell a politikai történelmet, az állam és a jog történetét, valamint a jogtudomány más ágait. Emellett ki kell fejleszteni az alkalmazott politikatudomány új területeit, különösen a globális társadalmi rendszerek vonatkozásában. A politikatudomány mostanáig tudományos részterületek (politikai lélektan, nemzetközi tanulmányok, politikai szociológia stb.) egyszerű összessége volt, nélkülözve az integritást.

Sok válaszoló utalt a tudományág ezen állapotának következményeire és arra, hogy szükség van a politikatudományi kategóriák kimunkálására annak érdekében, hogy elősegítsék a szomszédos tudományterületektől való differenciálódását. A politikatudomány oktatói igen jól érzékelik a módszertan fejletlenségét. Egyelőre gondot okoz, hogyan lehet meggyőzni a kételkedőket a politológia önállóságának jelentőségéről. Lehetséges, hogy egy jó szakszótár segítene.

Komoly probléma a politikai és ideológiai tendenciózusság. A különböző elfogultságok sokkal inkább hatnak a politikatudományra, mint a többi humán tárgyra. Ezt többnyire ideológiai megfontolások, beállítottságok határozzák meg. Mindenesetre aligha felel meg a politikai folyamatok objektív tudományos elemzése és az értékmentes metodológia követelményeinek. Sok válaszadó véleménye szerint – a régi szovjet ortodox felfogásnak megfelelően – a politikatudomány egyszerre tudomány és ideológia. Figyelemre méltó, hogy némelyikük egyúttal liberális álláspontját is kifejtette.

További probléma annak meghatározása, hogy a politikatudomány mely területei szorulnak elméleti fejlesztésre és a szakirodalom gyarapítására. A válaszok megoszlása az alábbi arányokat mutatja:

<i>Témakör</i>	<i>Százalék</i>
Összehasonlító politika	16,9
Metodológia	15,6
Politikai pszichológia	15,4
Politikaelmélet	12,5
Politikai szociológia	10,8
A politikai gondolkodás története	9,4
A nemzetközi kapcsolatok története	8,1
Politikai filozófia	7,7
Egyebek	3,5

A felmérés során arra is kíváncsiak voltunk, hogy a megkérdezett mely részterület(ek), témakör(ök) iránt tanúsít megkülönböztetett érdeklődést. A minta 13,3 százaléka egyáltalán nem jelölt meg ilyet. Ez fölöttébb nyugtalanító tény, amely jelzi a kurzusaik elméleti megalapozottságának

gyengességét. Sok esetben nem lehet őket hibáztatni, hiszen alacsony a fizetésük, és a szükség rákényszeríti őket jövedelemkiegészítő foglalkozások (másodállás) vállalására. Egyébként feltételezhető, hogy azoknak az aránya, akik nem végeznek kutatómunkát, a valóságban sokkal magasabb, mint a vizsgált mintában.

A válaszadók megoszlása a kutatási érdeklődés szerint (százalékban):

A politikai gondolkodás története	19,0
Politikai prognosztika	1,5
Politikai pszichológia	14,0
Politikai kommunikáció	1,5
Politikai kultúra	11,0
Politikai konfliktusok	1,5
Összehasonlító politika	9,0

AZ OKTATÁS

A megkérdezettek három témakört hangsúlyoztak különösen. Az első a pedagógiai folyamat megszervezésével és a technikai felszereltséggel kapcsolatos problémák sora, a második a tanárok szakmai tudásszintjének emelése, a harmadik a tanárok és diákok közötti interperszonális viszony.

Oroszországon a politológia oktatójának sokféle hiánnyal, hiányossággal kell szembenéznie – olyan kérdések mellett, mint a kurzus óraszám, az újabb szakirodalom és módszertani források –, a legnagyobb gondot a hallgatók tankönyvellátása jelenti. A diákok összes kategóriája súlyos hiányt szenved a politikatudományi irodalom terén, és a leghátrányosabb helyzetben a posztgraduális és a diplomakurzuson résztvevők vannak. A megkérdezettek szerint az alábbi területeken van szükség jobb tananyagellátásra:

<i>Témakörök</i>	<i>A választók százalékos aránya</i>
Politikai folyamatok elemzése	20
A politikai gondolkodás története	16
A politikatudomány tárgya és módszertana	16
Politikai kultúra	14
Politikai pszichológia	12
Alkalmazott politikatudomány	12
Átfogó tematikájú kurzusok	12
Nemzetközi tanulmányok	11
Összehasonlító politika	7
Politikai rendszerek	5
Egyéb területek	kevesebb mint 5

A megkérdezettek főképpen a tudománynak azokat a területeit jelölték meg, amelyek iránt érdeklődnek, de a válaszokat befolyásolta az intézmény típusa is, amelyben a válaszadó dolgozik. Például az Államigazgatási Akadémia professzorai szerint a bürokrácia témájával a szakirodalom nem foglalkozik megfelelően.

A szakmai felkészültség javítása vonatkozásában az összes megkérdezett oktató szóvá tette a szakmán belüli kommunikációnak és a tapasztalatok megosztásának problémáját. Az elmúlt évtizedben jelentősen csökkent az Oroszországban megrendezett konferenciák és műhelyviták száma. Az egyetemek pénzügyileg képtelenek finanszírozni a helyi résztvevők költségeit, nem is beszélve a külföldi tudósok fogadásáról. Noha a nemzetközi szervezetek és külföldi alapítványok hozzájárulnak az erőforrások hiányának csökkentéséhez, a hazai egyetemek vajmi keveset tudnak tenni. Következésképpen válaszadóink úgy érzik, hogy elszigetelődtek a tágabb szakmai közösségtől. Viszonylag új közösségről lévén szó, hiányoznak a hagyományok is, amelyekre támaszkodhatnának.

Végül az oktatók komoly problémákkal találják szembe magukat, amikor megpróbálják felmérni, hogy mit is érnek hallgatóik számára a kurzusaik a valóságban. Mindenekelőtt arról van szó, hogy a hallgatók és az oktatók ambíciói, törekvései sok vonatkozásban eltérő irányúak. Ennek egyik jellegzetes oka az anyagiakban mutatkozó komoly különbség a jómódú hallgatók és a rosszul fizetett professzorok között.

Válaszóink szerint hallgatóik a következő részterületek iránt mutatnak megkülönböztetett érdeklődést:

<i>Témakör</i>	<i>A válaszok megoszlása (százalék)</i>
Aktuális politikai folyamat	25
Politikai pszichológia	18
Politikai kultúra	15
Politikai hatalom és politikai rendszer	12
Politikai rezsim	10

Ha ezt a felsorolást egybevetjük az oktatók érdeklődési irányáról kapott adatokkal, látnivaló, hogy őket jobban érdeklik az általános elméleti kérdések, a hallgatóság viszont a konkrétabb, az aktuális politikai folyamatok megértését segítő kérdésekre keresi a választ.

KÖVETKEZTETÉS

Felmérésünk eredményei alapján megfogalmazhatunk néhány általános megállapítást. A következtetések első csoportja a politikatudománnyal foglalkozó kutatók és oktatók oroszországi szakmai közösségének helyzetére vonatkozik. A modern politológussal szemben támasztható követelményeket alapul véve az első kritikus tényezőnek a képzettségi háttér bizonyult. Itt két fő kategória különíthető el: az „ideológiai tudományok-

ból” (az SZKP története, tudományos kommunizmus) szerzett képesítés, illetve az olyan tudományterületeken, mint a filozófia, történelem, közgazdaságtan, jog folytatott tanulmányok hatása a kutatói, illetve oktatói tevékenységre. Mintánkban a megkérdezetteknek csak a 10 százaléka sorolta magát az „ideológiai tudományok” területén szerzett képzettséggel rendelkezők közé, a valóságban azonban nagyobb a számuk és befolyásuk a szakmai közösségben még mindig igen nagy.

A képzettségi háttér hatása mindenekelőtt ideológiai elfogultságokban mutatkozik meg. A legutóbbi években hazánkban a politikai rendszer lényeges változásokon ment keresztül. Az új politikai értékek elfogadtatása szükségessé tette az összes kurzus felülvizsgálatát, a demokrácia, az emberi jogok, a szabadság és a piacgazdaság eszméinek beépítését. Bár a tanterveket számottevően átalakították, a tanári mentalitás megváltoztatása sokkal nehezebbnek bizonyul. A válaszok megmutatják, hogy az ideológiai és politikai elfogultság – mind liberális, mind kommunista irányban – a politikatudományban igencsak általános. A válaszolók többségét politikai türelmetlenség jellemzi, egy részük esetében pedig látható jelek utalnak, ha nem is az idegengyűlöletre, de legalábbis az etnocentrizmusra. Ezek a tudósok ellenségesen viseltetnek a „Nyugatról kölcsönvett eszmék” iránt.

A válaszolók attitűdjét olyan tényezők is befolyásolják, mint a szakmai felkészültség általános szintje, a hozzájárulás a modern oktatási és kutatási technikákhoz. Az országos tudományos színvonalat tekintve, politológusaink magas tudományos képzettséggel rendelkeznek, de nem megfelelő az idegen nyelvek ismerete és alacsony a komputerezáció foka. Láthatóan nő a különbség a nemzetközi kommunikáció lehetőségeit felhasználó tudósok kisebbsége és azok között, akik továbbra is szűk körű kapcsolatokkal rendelkeznek Ororszországban és külföldön.

Következtetéseink második csoportja a politikatudomány mint diszciplína állapotára vonatkozik. Számottevő különbségek mutatkoznak a válaszadók között a tekintetben, hogy mennyire vannak tudatában a szakma érdekeinek és mennyire azonosulnak a szakmai közösséggel. A különbségek egyik oka bizonyára a tudomány alulfejlettsége, beleértve a diszciplináris határok bizonytalanságát, a fogalmi rendszer kidolgozatlanságát stb. Talán nem meglepő, hogy az egyes politológusok érdeklődése az újabb szakirodalom iránt elsősorban a saját kutatási területükre korlátozódik. A válaszadók az általános elmélet, az összehasonlító politika és a politikai pszichológia terén kevesellték a szakirodalmat. Egyébként a nem szakértők növekvő politikatudományi érdeklődésének eredményeképpen megnőtt a kereslet a népszerűsítő művek iránt.

Az orosz politikatudomány igen gyorsan fejlődik. A kutatás interdiszciplináris jellege és a tudományos érdeklődés sokfelé ágazása felhívja a figyelmet a módszertan, a fogalomalkotási eljárások fejlesztésének és a témakörök pontosabb kijelölésének szükségességére, és egyszersmind megerősíti azt aényt, hogy a politikatudomány intézményesülése még befejezetlen.

KÖNYVEKRŐL

ENYEDI ZSOLT

Bevezetés a politikatudományba

Haskó Katalin–Hülvely István:

Bevezetés a politikatudományba.

Villányi úti Konferenciaközpont, Budapest 1996.

Közhelyes, de fontos igazság, hogy egy tudományterület fejlettségét nem annyira a monográfiák, tanulmányok és kutatási jelentések, hanem a kézikönyvek és szöveggyűjtemények szaporodása és minősége jelzi. A tankönyvek és „bevezetések” nemcsak a diákok, érdeklődők és pályakezdők számára szolgálnak tájékoztató pontként, hanem az adott tudomány művelője is belőlük tudja meg, hogy tulajdonképpen mit is csinál, hogy az ő „része” hol helyezkedik el az „egészben”. Talán még fontosabb üzenete az ilyen kiadványoknak, hogy van „egész”, hogy létezik olyan felhalmozott tudásanyag, amely tárgyának, módszerének, valamint az egymással összefüggésben levő megállapításoknak és felfedezéseknek az okán elkülönült, másokkal egyenrangú tudománynak tekinthető.

A tanításban hasznos eszközként, a társadalomtudományon belüli vetélkedésben pedig szimbolikus fegyverként forgatható kézikönyvekre a még mindig csak emancipálódó magyar politikatudománynak különösen nagy szüksége van. A rendszerváltás előtti tudásunk átrostálása, a friss tudományos – és valljuk meg, politikai – impulzusok feldolgozása és rendszerezése olyan feladat, amelynek elvégzése nélkül nehezen elképzelhető a politológia szaktudományos önképének megszilárdítása.

Haskó Katalin és Hülvely István „bevezetése” a legfrissebb próbálkozás ezen a területen. Könyvük számos, önmagában is lexikont igénylő politikatudományi témacsoportot mutat be (párhuzamosan néhány társudomány alapvető fogalmaival), olyan narratívába fűzve őket, amely a politikatudomány iránt érdeklődő, a módszerek, szempontok, normatív mércék sokféleségétől korábban elcsüggedt olvasóban is felkeltheti annak az érzését, hogy érdeklődése tárgyának talán mégiscsak van valami-

féle kezdete, fejlődése és iránya. Az alábbi ismertetés egyben a sikeres könyv – várható – további kiadásainak szemszögéből kívánja felhívni a figyelmet néhány újrágondolásra érdemes pontra.

A könyv a „mi a politika?“, illetve „mi a politika társadalmi megbízatása?“ című örök kérdésekkel indul. Osztályozva az e kérdésekre adott válaszokat normatív-ontológiai, funkcionalista, empirikus-analitikus és kritikai-dialektikus megközelítéseket különböztet meg Haskó és Hülvely. A négyes felosztás alkalmat ad a módszertan és az értékelkötelezettség (konzervatív, konzervatív-liberális, liberális, baloldali) kombinálódásának bemutatására, bár ennek megvan az az ára, hogy a szerzőknek a nem egy súlycsoportba tartozó irányzatokat is azonos rangon kell kezelniük és a kombinációk számát is erősen korlátozniuk kell.

A politika definícióinak számbavételekor a szerzők először arra figyelmeztetnek, hogy a politika „...erőtér, amelybe minden beletartozhat“ (7. o.), később pedig, Easton nyomán, a társadalom egészének értékrendjét érintő és annak szervezett erőfeszítését igénylő konfliktusokat nevezik politikainak (45. o.). Vagyis a kezdetben nagyon tágan tűnő definíció valójában erősen leszűkül, a politikán kívülre utasítva még a szakszervezeteket vagy az etnikai és vallási mozgalmakat is, ha képesek konfliktusaikat az állam kihagyásával megoldani.

A politika hivatását tárgyalva a kötet szerzői is közel járnak ahhoz a csapdához, amibe a normatív-funkcionális megközelítések hívei oly gyakran beleesnek: hogy a politikát kizárólag mint a konfliktusok kihordásának és feloldásának az eszközét láthatták. A kép teljessége érdekében érdemes lett volna felhívni az olvasók figyelmét arra is, hogy a politika nemcsak társadalmi egyensúlyt és politikai közösséget teremt (21. o.), hanem közösségeket bont és konfliktusokat generál, s a politikai cselekvők érdekei gyakran csak az egyéb társadalmi alrendszerek működésének megzavarásával, sőt, adott esetben a társadalom egészének szétzilálásával érhetők el.

A modern politika előzményeit tárgyaló részekben Haskó és Hülvely kénytelen egy-két mondatba összesűriteni egész korok és birodalmak jellegzetességeit, de a szerzők itt kiválóan egyensúlyoznak a történelmi pontosság és a politológusi (kényszerű) felületesség között kifeszülő pálón. A politika értelmét és szerkezetét a társadalmi fejlődés keretébe ágyazva mutatják be. A modernizáció az a fonál, amire felfűzve jól tárgyalhatónak bizonyul az individualizáció, a szekularizáció és az iparosodás hatása a politikai folyamatokra. Ugyanakkor ez a megközelítés talán túlságosan is éles határt húz a kapitalizmus kialakulása előtti és utáni politikai világok között. Azt vizsgálva, hogy a tudatos társadalomformálásnak vagy a racionális kalkulációnak mekkora szerepe volt a premodern viszonyok alakulásában, tapasztalhatjuk, hogy az adott kor mentalitását kifejező irodalmi emlékek, a közemberek világmagyarázatát segítő hitelemek vagy az elit által az utókorra hagyott visszaemlékezések más és más arányokat tükröznek. Nem lehetetlen tehát, hogy a modernizációval bekövetkező törés erősebb volt bizonyos szinteken (például az értelmiségiek kommentárjainak a szintjén), mint másokon (például a cselekvők racionalizációinak a szintjén).

Ugyancsak a modernizációs szemszög vezet arra a szerzőket, hogy a jelenkor politikáját elsősorban mint a piac és az állam közti játékteret írják le, a politikának a gazdaságba való beavatkozását tételezve a meghatározó konfliktusvonalnak. Ez az – egyébként nagyrészt jogosult – megközelítés szükségképpen háttérbe szorítja azokat a kulturális, etnikai, világnézeti dimenziókat, amelyek – akár pre-, akár poszt-modernnek nevezjük őket – alapvető szerepet játszanak századvégi világunkban.

A modern politika elemzésénél az érdekek kategóriáját tekintik meghatározónak. Az egyes csoportok között aszerint tesznek különbséget, hogy horizontális vagy vertikális tagoltsági rendszerekhez tartoznak, kiemelve, hogy a piac erős meghatározója a vertikális rangsoroknak. Az említett – kissé egysíkú – modernizációs szemlélet miatt ott csak a munkavállalókról és munkaadókról esik szó, míg a faji, etnikai és vallási szerveződéseket csak a horizontális tagoltságnál említik meg (48. o.). Pedig a politika jelentős részben éppen a vertikális rangsor kérdése körül forog, s az említett horizontális csoportok, kevés kivételtől eltekintve, részei a hierarchiáknak: éppen e besorolásra való reakciónk révén politizálnának.

A könyv következő, negyedik blokkja a politika rendszerelméleti megközelítését veszi alapul, s annak szemszögéből vizsgálja a döntési folyamatok természetét, az értékek, magatartási minták, a szocializáció, a nyilvánosság, a civil társadalom és a legitimáció szerepét. Az ötödik fejezet a nagyobb ideológiai áramlatokat mutatja be. Külön érdeme az utóbbi áttekítésnek, hogy a nacionalizmus és a populizmus is megjelenik a klasszikus eszmeáramlatok (liberalizmus, konzervativizmus, szocializmus és anarchizmus) mellett. Az előbbi orientációk mellőzését indokolhatná a körülöttük kialakult fogalmi zűrzavar és a koherens filozófiai kifejtésüket adó szövegek hiánya, de politikai jelentőségük megkívánja, hogy legalább az megjelenjen a kézikönyvekben róluk, amiről kialakult már valamiféle szaktudományi konszenzus. Talán hasznos lett volna kitérni arra, hogyan kapcsolódnak egymáshoz a főleg filozófiai szövegekben megfogalmazódó ideológiák és az egyes pártcsaládok politikai-eszmei orientációi – különös tekintettel az elemzett ideológiákkal közvetlenül meg nem feleltethető kereszténydemokratákra, zöldekre vagy szélsőjobbaldaliakra.

A szerzők az ideológiák bemutatása után térnek rá a pártok keletkezésének, tipológiájának és egymáshoz való viszonyának a tárgyalására. Az egyébként átfogó áttekítés kapcsán legfeljebb az vethető fel, hogy szerencsés lett volna kitérni az Európán kívüli pártokra is, különösen mivel az európai pártokkal való összevetésük ráirányította volna a figyelmet néhány, a pártok felépítése szempontjából lényeges szerkezetbeli sajátosságra.

A pártrendszerek problémája kapcsán a szerzőpáros a bal–jobb szembenállás meghatározó jelentőségére és ugyanakkor változó tartalmára hívja fel a figyelmet. A differenciált megközelítés dacára, ebben a részben kissé összecsúsznak az ideológiai hagyományok és a pártverseny dimenzióinak kérdései. A bal és a jobb jelölhet sajátos szemléletű és társadalmi háttérű politikai mozgalmat és szellemi irányzatot, de használ-

ható a pártok egymáshoz képesti viszonyát megragadó térmetafora alapvető dimenziójának meghatározására is. Az első értelemben jogosan beszélhetünk a bal vagy a jobb sikeréről vagy hanyatlásáról, azonban a térmetaforák részeként használt bal és jobb olyan stabil, más lehetséges metaforáknál (fekete–fehér, fent–lent, bent–kint stb.) sokkal használhatóbbnak bizonyult címkék, amelyekről a politikai és a politológiai nyelv akkor sem mond le, ha a konkrét hagyományokhoz és szellemi irányzatokhoz a pártversenynek már nem sok köze van. Az utóbbi értelemben használt bal–jobb nem „strukturális válságok” (178. o.) idején relevánsabb az egyéb megosztó dimenzióknál, hanem akkor – s a legtöbb nyugati országban folyamatosan ez a helyzet –, ha a különböző kérdések kapcsán kialakított pártálláspontok között olyan erős az összefüggés, hogy a pártverseny egydimenziós felfogása megengedhető redukció, s a hagyományosan bal- és jobboldalinak tekintett értékek a dimenzió eltérő térfelén találhatók.

A hetedik rész a politikai rendszerek típusait veszi szemügyre. Különösen gazdag a nem demokratikus rendszerek nómenklatúrája, összesen nyolc osztályba sorolva a főbb rezsimtípusokat (pl. „pretoriánus”, „mobilizáló”, „gyámkodó” stb.). Az empirikus anyag rendszerezésére jól használható osztályozás legfeljebb annyiban kelt hiányérzetet, amennyiben itt hiányzik a típusok egymáshoz való viszonyának értelmezésére szolgáló elméleti keret, amely indokolná, hogy miért éppen nyolc és nem négy van tizenhárom modellre van szükségünk. Ugyanakkor el kell ismernünk, hogy itt olyan választási kényszerrel találták szembe magukat a szerzők, ahol a deduktív alapon létrehozott tipológiák zártsága és túlzott elvontsága jelentette volna az alternatív választás árát.

Zárásképpen a demokrácia főbb intézményeit és típusait mutatja be a könyv. Itt tárgyalják a szerzők a parlamenti és elnöki rendszer, az államfő, az ellenzék vagy a választási rendszer témakörét. Talán itt lehetett volna bemutatni a konszenzusos rendszerek sajátosságait is, azonban erre végül nem kerül sor. Ugyancsak érdemes lett volna részletesebben kitérni a koalíciós mintázatokra, már csak azért is, mert úgy kiderült volna, hogy például a kisebbségi kormányok nem annyira különleges helyzetekhez (237. o.) (bár valamelyest ez is igaz), hanem inkább egyes országok és régiók politikai kultúrájához, az ottani pártverseny jellegéhez köthetők.

A szerzőpárosnak szembe kellett néznie a dilemmával, hogy miként hoz létre egy információgazdag, a politikatudományon belüli tudományterületek eredményeit korrekten bemutató, ugyanakkor a kívüllők számára is élvezhető szöveget. Az egyik felhasznált technika a hivatkozások mellőzése volt. Ennek ugyan megvan az az ára, hogy az olvasó nem tudja, hol nézzen utána egyik-másik témának, de a folyamatosság és közérthetőség megteremtése bőven ellensúlyozza ezt a hátrányt. (Az viszont már inkább kifogásolható, hogy a könyv végén lévő bibliográfiában sem találja meg az olvasó az emlegetett gondolkodók egyikének-másikának munkáit.) A diákok igényei iránti fogékonyság tükröződik a köznap életből vett példákban, illetve a speciálisan magyar (mindenekelőtt a rendszerváltás előtti időszakra vonatkozó) tapasztalatokra utalásokban

---

ABSTRACTS

ERŐS, FERENC-MURÁNYI, ISTVÁN- PLICHTOVÁ, JANA-VARGA, RITA
THE CHANGING OF SOCIETY AND SOCIAL
REPRESENTATION OF DEMOCRACY IN FIVE COUNTRIES

In this overview we present an analysis of the statistical data obtained through the questionnaire survey applied in our research. The questionnaire was administered to 300-300 respondents in Hungary, Poland, Bulgaria, Slovakia and the Czech Republic. In each country the respondents were selected on the basis of demographic characteristics (two age group: 18-23 and 40-45 years; people with or without secondary education [matura]; men and women).

The subjects of the study were asked to write down their first verbal association on the terms mentioned above. Beside this task the subjects had to determine on a five point scale how much these terms help, in their view, to explain the meaning of "democracy". The second part of the questionnaire consists of questions about the subject's opinion of the changes of her or his personal life circumstances, of her/his view of the present social and political situation and of its changes in the course of the last three years in her or his own country. We also asked for socio-demographic data, religious and party affiliations of the respondents. In the questionnaire we adapted an attitude scale measuring individualist/collectivist orientation as well.

In the questionnaire respondents had to determine on a four point scale how much the given 32 political terms help in their view to explain the meaning of "democracy". Among the most preferred terms five are identical in each country (FREEDOM, HUMAN RIGHTS, LAW AND ORDER, CONSTITUTION, JUSTICE). This rank order suggests that, in each country the majority of respondents interpreted democracy first of all by legal elements. This is reinforced by the fact that in three subsamples (Czech, Slovak, Polish) the term MINORITY RIGHTS appears in the first quarter of the rank order. Beside strictly legal terms, FREEDOM is the most preferred term: it is the first in the rank order in Bulgaria and in Czech Republic, and is preceded only by HUMAN RIGHTS in the remaining three countries.

CSIGÓ, PÉTER

THE BOKROS PACKAGE IN POLITICAL DISCOURSE

This essay is the summary of a text analysis on the public debate about Bokros package. The discourse models and interpretative forms constructed in the political debate about Bokros package have a structuring force on political spectacle up to now. The main goal of the participants in the dispute is to force the audience to accept systems of interpretation and perception. We present these systems as coherent means for structuring the perception and expression of economic-social standing thus making pre-structured cognitive models, the „task” of which is to „ensnare” the receivers, to prevent them from considering alternative systems of interpretation, and thus from political mobilization. In the centre of the opposing perception systems we find the notion of crisis: the aim of the participants is to present and legitimate specific crisis definitions. The interpretation system presented by the governing parties defines crisis from a „macro-economic” point of view, while the opposition parties take an everyday life-point of view. The latter presents the processes of reproduction in the sphere of human resources (education, family, science, health care system, culture), while the former speaks about economy as the basis of social reproduction. The concurring perception systems appear in form of alternative structures of discursive strategies. Their „task” is to show that the opposing strategies conceal and to conceal that they show.

In the text I wish to reveal how the political actors try to generate the structure of the main experiences which make possible to conceptualize and represent the social world.

FRICZ, TAMÁS-JOHANCSIK, JÁNOS:

THE INFLUENCE OF PARTIES ON THE CITIZENS

The paper tries to find an answer to how and by what means do the parties of five West European Countries – of Britain, Austria, France, Germany and Spain – try to make themselves more attractive among the voters, and what kind of messages may be drawn from their experiences by the Hungary parties wishing to join the European Union.

The analysis is based on an empirical survey done by questionnaire among the parties of the West European countries mentioned above, asking about the strategies they use to enhance their popularity. The parties expressed their opinion on the possible forms of the voters’ political participation, on the possible strategies of attracting attention and on the interpretation of political representation.

The empirical analysis shows what factors are considered most important in the achievement of electoral success by the respondent West European parties. It is revealed that the most important components of success are the following: the general image of the party

expecting to influence the decision of the voters in the long run; the general attractiveness or unattractiveness of the party leaders, and on the third place the fact that a governing party or party in opposition is campaigning for the electoral victory.

Finally, in the closing chapter the paper also tries to find an answer – among other issues – to the question what similarities, or differences can be identified in the relationship of the parties and their voters in Western Europe and in Hungary. It is a fundamental question whether the Hungarian parties can learn from the strategies used by the West European parties to enhance their popularity, or should they rather develop their own, special strategies.

